ספריית
היהדות
החילונית

יהדות ללא אל

יהדות כתרבות, תנ"ך כסקרנות

יעקב מלכין

יעקב מלכין

יהדות ללא אל

מונגלות מערבות, תנ"ך בסנסקרט

יעקב מלכין

יהדות ללא אל

יהדות כתרבות ותנ"ך כספרות

ספריית היהדות החילונית

הוצאת יהדות חופשית

כתר הוצאה לאור

Yaakov Malkin

JUDAISM WITHOUT GOD
Judaism as Culture and Bible as Literature

The Library of Secular Judaism
Editor: Yaakov Malkin

Keter Publishing

Free Judaism Publishing

לפליקס פוזן שהפך חלום למציאות

To Felix Posen who turned a dream into reality

ספרית היהדות החילונית
בעריכת: יעקב מלכין

כתר הוצאה לאור בע"מ, ת"ד 7145, ירושלים
יהדות חופשית, ת.ד. 71186, ירושלים

Copyright © by the author
© כל הזכויות שמורות למחבר, 2003

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או
קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מכאני (לרבות צילום,
הקלטה, אינטרנט ודואר אלקטרוני),
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

מספר קטלוגי: 539424
מסת"ב: ISBN: 965-07-1205-4

www.keter-books.co.il
e-mail:info@keter-books.co.il

עיצוב עטיפה ועימוד - איקן מס מדיה
חזית העטיפה - ציור (פרט) מאת פליס פזנר מלכין
גב העטיפה - יעקב, דיוקן (פרט) מאת פליס פזנר מלכין

Printed in Israel

תוכן עניינים

הקדמה 11

חלק ראשון - יהדות כתרבות

פרק ראשון

תפיסת היהדות כתרבות לאור אמונות יהודים חילוניים 14

פרק שני

הגדרת מושגי מפתח בשיח היהדות כתרבות 20

• חיוניות הגדרת המושגים לשיח ולהידברות • הגדרות מושגים

פרק שלישי

הפלורליזם מאפיין את היהדות בכל עידניה 60

• היסטוריה מתחילה מן ההווה • קיצור תולדות הפלורליזם ביהדות • הפיצול ביהדות בעידן ההלניסטי ובימי בית שני • סוגי הפלורליזם ביהדות בימי הביניים • השתלבות בתרבויות העמים ברנסנס ובהשכלה • מיגוון יצירות מייצג כל עידן בתרבות • התמורה המתמדת ביהדות • אין לומר "היהדות אומרת" כשם שאין לומר "התנ"ך אומר" • ריבוי היהדויות ביהדות • כל היהדויות שותפות בתהליך היווצרות היהדות כתרבות • מה הם המאפיינים המשותפים ליהודים ישראלים וליהודי התפוצה? • עיקרי המחלוקת והפערים בין הזרמים ביהדות זמננו • הפלורליזם בימינו - המשך מסורת יהודית בת אלפי שנים • "יהדות נורמטיבית" קיימת רק בעיני המאמינים בה • מחלוקת ביהדות ההלניסטית וביהדות ימינו • המחלוקת בין המאמינים בבלעדיות העולם הזה לבין המאמינים בחיים שלאחר המוות • המחלוקת על יסוד היהדות - תנ"ך או תלמוד • ריבוי הדתות ותפיסות האלוהים ביהדות עידן התנ"ך • נצחון עגל הזהב - אות לפלורליזם בדת יהוה • תרבות הקרבנות - ביטוי לחרדת המאמינים באל פרסונלי • בית הכנסת - חידוש מהפכני בתולדות היהדות • השפעת תרבויות העמים על היהדות ותרומותיה לתרבותם • התנ"ך, המונותיאיזם, השבת ובית

הכנסת – תרומות היהדות לתרבות העמים • השפעת המיתולוגיה המיסטית על הפלורליזם ביהדות • הפוליתאיזם והאלות חודרים לדת היהודית • אמונה באלוהים בדמות אדם במיתולוגיה היהודית הקבלית • ספרות התנ"ך כמקור השראה ליצירות ביהדות ימינו • האמונה האתאיסטית מצטרפת לריבוי האמונות ביהדות • סברות על היווצרות האלים באמונות האתאיסטיות מאז ההלניזם • עיקריה של האמונה האתאיסטית • ביהדות החופשית בישראל, חוזר התנ"ך להיות בסיס החינוך ליהדות • לאומיות, הומניזם ומסורת ביהדות החופשית מדת • אמונות וערכים הומניסטיים לא דתיים ברוב יצירות היהדות בזמננו

פרק רביעי

עיקרים בחינוך ההומניסטי ליהדות כתרבות 124

• חינוך להומניזציה וחינוך לדה־הומניזציה • חינוך – חיברות, חינוך לתרבות ולעצמאות אישית • טיפוח ההומניות בתרבות לאומית • הכרה בזהות יהודית וערבית בישראל • חינוך להפנמת ערכי השוויון ולהבטחת זכויות היחיד והחברה • חינוך לאומני – סכנה להומניזציה • ערכים הומניסטיים – אמות מידה להערכה ולביקורת של מצוות וחוקים • חינוך הומניסטי מותנה בהשכלה רחבה ובפעילות חברתית • תפקידן החינוכי של – יצירות קלסיות אשר גיבוריהן חוטאים למוסר • מה תרומתן של יצירות ספרות קלסית אשר גיבוריהן חוטאים, בחינוך ההומניסטי • אמת אנושית ואמת פיוטית • חוה ופרומתאוס • פתוח כושר החוויה הפיוטית בחינוך ההומניסטי • מה בין פתוח כושר החוויה האמנותית לבין חינוך ליהדות • היחס ל"לז" והזיקה לאת ולאתה בחינוך ההומניסטי • חינוך בתרבות לאומית ובתרבויות העמים • חינוך לדמוקרטיה ולמקורותיה ביהדות • פתוח הכושר הלשוני

חלק שני – תנ"ך כספרות

ספרות התנ"ך ותפקידיה בתרבות היהודית החילונית

פרק ראשון

ספרות התנ"ך ותפקידיה בתרבות היהדות החילונית 152

• גישה לתנ"ך מנקודת המבט של ביקורת התרבות • הדיון בתפקידי התנ"ך בחיי היהדות כתרבות • אמונות יהודים חילוניים מנחות גישות לתנ"ך •

הפרדת קריאת הפשט מפרשנות הדרש • עדות היסטורית ביצירות ספרות המבדה בתנ"ך

פרק שני

תפקיד התנ"ך בחינוך החילוני להומניזציה ביהדות 161

• טפוח כושר החוויה הפיוטית והביקורתית • ספרות המבדה חושפת ומסמלת מציאות אנושית • שתי גרסאות לבריאה: שיר היווצר היקום וספור חטאו הקדמון של האלוהים • השפעת תפיסת האלוהים כגיבור ספרותי

פרק שלישי

עיקרים במחשבת ישראל בספרות התנ"ך 171

• משמעות מיקומו של גן העדן בראשית ההיסטוריה • השפעת האמונה בבלעדיות החיים בעולם הזה • הקונפליקט בין אדם לאלוהים בספרות התנ"ך • יעקב נאבק בגורלו ובאלוהיו בהיותו לישראל • ב"יונה" מואשם יהוה על היותו אל רחום וחנון ורב־חסד • "איוב" שואל לאשם בשואה

פרק רביעי

פלורליזם דתי ופיצול חברתי בראי התנ"ך..... 194

• פלורליזם תרבותי מאפיין את היהדות בכל עידניה מאז טרום התנ"ך • הסטיות מן המונותאיזם התנ"כי – במסגרת הדת היהודית • קרבה רוחנית לספרות התנ"ך ביהדות החילונית בישראל

פרק חמישי

יצירות ספרות חילונית בתנ"ך 202

• ספורי יוסף, יהודה, יותם, תמר, רות, דוד ואבשלום • "אסתר" – רומן פוליטי על ביטול תוכנית הפתרון הסופי • "שיר השירים" – יצירת מופת חילונית שעוותה בפרשנות הדרש

פרק שישי

הניגוד בין גישת הפשט לספרות לבין גישה דתית ומדרשית לתנ"ך

211.....

• חיוניות עידטול הטקסט התנ"כי ממלבושיו המדרשיים • הפרדת היצירות שנוצרו בהשראת התנ"ך מספרות המקור • פירוש הפשט – המכנה המשותף

לפירושים אינדיבידואליים • ספרי פרשנות הפשט הקדומים: תרגום השבעים • התחדשות העברית כשפת דיבור

פרק שביעי

יתרונות הגישה לתנ"ך כספרות וסכנות הבלעדיות בגישת ביקורת המקרא 218

• תרומת אסכולת "תנ"ך כספרות" המתפתחת במאה ה־20 • סכנת הצמדת המדרש הסמיולוגי ליצירת הספרות התנ"כית • תיפקוד התנ"ך בתרבות העם היהודי בימינו ובעבר

במקום סיכום

ייחודם של לימודי היהדות כתרבות פלורליסטית 228

• היסטוריה מתחילה מן ההווה • הייחודי בגישה החילונית הומניסטית להגדרת מושגי המפתח • הייחודי בחינוך החילוני הומניסטי לדמוקרטיה ולהומניזם • הייחודי בגישה החילונית הומניסטית ללימודי החגים והטקסים • יום כיפורים כיום ריקודים בעידן התנ"ך • תפקידי טקסים בחיי יחיד וחברה • גישה ייחודית ללימודי האמונות והדעות הרווחות ביהדות • לימוד משווה בין אמונות דתיות וחילוניות • ריבוי אמונות ביהדות כל עידן • הייחודי ללימודי תולדות התרבות והיצירה בעם היהודי • התנ"ך כמודל למבחר יצירות מייצג • גישה חילונית ללימוד "הספרות בתנ"ך – והתנ"ך בספרות" • גישה ייחודית ללימודי האמנויות והספרות ביהדות • גישה חילונית הומניסטית ללימודי הלכה וחוקים ביהדות • גישה ייחודית ללימודי מעמד האשה ביהדות • גישה חילונית והומניסטית ללימוד מהפך בית הכנסת והקהילה • ייחוד לימודי תופעת המשיחיות, המיסטיקה והמגיה ביהדות • התוודעות לאמונות אתאיסטיות, אגנוסטיות ופנתאיסטיות ביהדות

ביבליוגרפיה 242

הקדמה

הספר מציע גישה חילונית ליהדות כתרבות, לתנ"ך כספרות ולאלוהים כגיבור ספרותי בספרות התנ"ך. התנ"ך הוא היסוד המשותף היחיד לכל היהדויות ביהדות – לכל התרבויות העדתיות, לכל הזרמים בתרבות היהדויות הדתיות והחילוניות, בישראל ובתפוצה.

הספר מצביע על הפלורליזם אשר שרר ביהדות כתרבות העם היהודי בכל עידני תולדותיו, תרבות המיוצגת במכלול יצירות אמנות וספרות, הגות ואורחות חיים, טקסי חג דתיים וחילוניים, ריטואלים וכללי התנהגות.

בשיח החילוני הומניסטי הדן ביהדות כתרבות כלולה הגדרה מחדש של מושגי מפתח, כגון: יהדות, חילוניות, דת, הומניזם והומניזציה, כמטרת החינוך להפנמת ערכים מוסריים כלל אנושיים במסגרת התרבות הלאומית היהודית, זיקתה ופתיחותה לתרבות העמים.

תרבות ההווה היא נקודת המוצא להארה מחודשת של תרבויות עידני העבר, מתקופת היווצר העם היהודי בעידן התנ"ך ועד ימינו. לימודי התרבות של העם היהודי מגלים את התייחסותם לתנ"ך של חלק גדול מיצירותיה, בכל הז'אנרים ובכל העידנים.

החלק השני של הספר דן בספרות התנ"כית מנקודת המבט של ביקורת התרבות. ספרות התנ"ך מילאה תפקיד מכונן בכל תרבויות העם היהודי, ובייחוד בהתחדשותה של התרבות העברית בישראל במשך מאה ועשרים השנים האחרונות. כמו כל ספרות יפה בעולם מהווה גם ספרות התנ"ך עדות היסטורית למציאות חברתית, רוחנית ותרבותית של גיבוריה ויוצריה בעידן בו נוצרה ספרות זו.

הארת היצירות התנ"כיות כיצירות ספרות בעיני הקורא המודרני וכעדות היסטורית למציאות רוחנית בעידן היווצר העם היהודי, אינה מותנה בהוכחת או בהפרכת האותנטיות הכרונולוגית והעובדתית של האירועים בעלילותיה.

י.מ.

חלק ראשון

יהדות כתרבות

פרק ראשון

תפיסת היהדות כתרבות לאור אמונות יהודים חילוניים

יהודים חילוניים מאמינים בחופש הבחירה של יהודים לבחור את דרכם ביהדות, בחופש ממרות דת ומחובת שמירת מצוותיה, או מפרשנות דתית בלעדית של ספרות התנ"ך, החגים והמסורות, וכל יצירות הספרות היהודית אשר נוצרו בכל זרמיה. האמונות הרווחות בקרב יהודים חילוניים הומניסטיים, מאששות את תפישת היהדות כתרבות ולא כדת:

- **האמונה כי זהות לאומית יהודית היא חברות בעם היהודי ואינה תלויה בדתו של האדם.** יהודים הם בני אדם החברים בלאום היהודי, או המצטרפים אליו בדרך כלשהי. יהודיותם מובעת במודעות ליהודיותם כשם שאחרים מודעים לה, בדומה לאנגלים או לצרפתים המודעים ללאומיותם - חברות בעמם והשתתפות בתרבותו.
- **אמונה כי הצטרפות לעם היהודי אינה מותנה בגיור דתי.** היא נעשית באמצעות הצטרפות למשפחה או לקהילה יהודית, בתהליך אישי ממושך, שאינו מצריך ואינו מותנה בטקס דתי או אחר. כך הצטרפו אנשים ונשים לעם היהודי מימי התנ"ך ועד ימינו.
- **אמונה בערכים הומניסטיים התואמים את עיקרו של הלל** "מה ששנוא עליך לא תעשה לזולתך" - הם צורך חיוני להיותנו אנושיים ולקיומה של חברה בה מתחוללת ההומניזציה. ערכים הומניסטיים הם אמצעים להערכה ולהעדפה של התנהגות וחוקים והם מתבססים על אמונה באדם כמקור הסמכות, כיוצר הדיברות והחוקים, כיוצר האלוהים.
- **האמונה בערכים הומניסטיים ובהומניזציה כערך עליון** רווחת בקרב יהודים חילוניים, חופשיים מדת ודתיים כאחד. בערכים אלה נבחנים החוקים, מצוות ההלכה, המשטרים וההתנהגות של יחידים וקבוצות. מוסריותו של אדם - הפנמת הערכים ההומניסטיים - נובעת מתהליך ההומניזציה של היחיד בחברה: באמצעות החינוך במשפחה, בקהילה, בתרבות החברה שבה הוא חי.
- **אמונה כי אנושיותו של אדם מותנה בלאומיותו** כיון שתהליך ההומניזציה, הפיכת אדם לאנושי, מתחולל במשפחה, בקהילה, בחברה, בלשון ובתרבות

לאומית בה הוא מתחנך. אין תרבות על־לאומית בנמצא, אך כל אומה חיה בקבוצת אומות ותרבויותיהן, וכל תרבות לאומית משתלבת, מושפעת ומהווה חלק מתרבות בינלאומית. לימודי היהדות ישתלבו על כן בלימודי תרבות העמים בה נוצרה ובה חיה היהדות.

● **אמונה בחופש הבחירה של הדרך בה מממשים יהודים את יהודיותם ויהדותם.** יהודים אינם "העם הנבחר" אך הם "עם בחירה", במובן: עם אשר כל החברים בו חייבים בבחירה בדרך המימוש של יהודיותם, באחת היהדויות הרבות שביהדות, ובדרך חיים וחינוך לילדיהם, הנותנים ביטוי לבחירה שבחרו.

● **אמונה ב"יהדות כתרבות"**, הכוללת דת אך אינה זהה עמה, מנוגדת לאמונה כי היהדות היא רק דת. אמונה ביהדות כתרבות משפיעה על היחס לדמוקרטיה ולהפרדת רשויות הדת מהמדינה, והיא הופכת גורם משפיע במדיניות, בחינוך ההומניסטי ובמבחר מקורות היהדות. בתרבות העם היהודי כלולה הדת היהודית על זרמיה הצדוקיים, הפרושיים, האורתודוכסיים, הרפורמיים, הקונסרבטיביים, החסידיים, המשיחיים והאחרים. "יהדות" אינה זהה עם אף אחד מהם. ביהדות נכללו תמיד יהדויות רבות. בימינו רווחות אמונות אלה בגדולה ביהדויות שביהדות – היהדות הלא דתית על כל זרמיה.

● **אמונה באלוהים כגיבור ספרותי** רווחת בקרב יהודים רבים, המאמינים כי יהוה, כמו אלוהי כל העמים, נוצר ועוצב על ידי אנשים ונשים ביצירות הספרות העתיקה בתרבות של העם היהודי. כמו גיבורים ספרותיים אחרים בספרות זו – משה, דוד, ירמיהו – חי גם האלוהים־יהוה כגורם פעיל בתרבות של עם ישראל, ובמודעות של יהודים דתיים שהאמינו ומאמינים בישותו גם מחוץ לספרות. בתרבות היהדות החילונית ממשיך אלוהים לתפקד כגיבור ספרותי, ביצירות הגורמות חוויה לקוראים, גם אם אין הם מאמינים בישותו של אלוהים בטבע או מחוצה לו, וגם אם אינם מאמינים באלוהים כבעל סמכות שיש לציית לצוויה.

● **האמונה כי יהודים מממשים יהודיותם במילוי חובותיהם לחברה ובפעילותם בתרבות עמם** מנוגדת לאמונה כי את היהודיות ניתן לממש רק בשמירת מצוות ההלכה. גם נביאים רבים האמינו כי עדיף צדק סוציאלי על מצוות הפולחן – קרבן ותפילה. אין זהות בין יהודיות לבין דתיות יהודית, ורוב היהודים בימינו הינם "לא דתיים", במובן הניתן למושג זה בדת היהודית: אינם שומרים מצוות ותפילות, אינם חברים בבית כנסת, אינם שולחים את

ילדיהם לבתי ספר דתיים, אינם נשמעים לפסיקות רבנים ואינם מצביעים למפלגות דתיות.

● **אמונה כי לדת היהודית יש בימינו רק השפעה שולית על חיי רוב היהודים ותרבותם.** בישראל יש למפלגות פוליטיות דתיות השפעה גדולה על דרכה של המדינה, באמצעות הקואליציות הממשלתיות. לדת היהודית, על כל זרמיה, היתה השפעה מכרעת על תרבות העם היהודי עד המאה ה־19, בעידנים בהם בכל תרבויות העמים היתה לדת השפעה מכרעת על דרך חייהם ועל תרבותם. מאז סוף המאה ה־19 מצטמצמת והולכת בהדרגה השפעת הדת על חיי רוב היהודים בעולם, ובסוף המאה ה־20 יש לה רק השפעה שולית על חייהם.

● **אמונה כי התנ"ך הוא בסיס היהדות והמכנה המשותף היחיד לכל היהדויות שבה**, מנוגדת לאמונה כי התלמוד וההלכה הם מקור היהדות ויסודה. האנתולוגיה התנ"כית מייצגת מגוון יצירות ספרות והיסטוריוגרפיה, משפטים והגות, רטוריקה ושירה לירית – דתית וחילונית – המייצגים את תרבות העם היהודי בתהליך היווסדו. תרבות העם היהודי בעידן קדום זה, מבוטאת ומתוארת בתנ"ך כתרבות בה התנגשו אלה באלה זרמי דת ואידיאולוגיות מנוגדות ושוללות זו את זו, כגון: דת עובדי יהוה כמופשט ובלעדי, לעומת דת יהודים עובדי העגל, הבעל והעשתורת.

● **אמונה כי הפלורליזם מאפיין את כל עידני התרבות היהודית**, כהמשך לפלורליזם ביהדות המתגלה בתרבות עידן התנ"ך. בכל דור ועידן מיוצגת היהדות רבת הזרמים במגוון יצירות הגות וספרות, אמנות וביטויי אמונות מנוגדות – כמיסטיקה והרציונליזם בימי הביניים, החסידות וההשכלה בזמן החדש, דתיות וחילוניות בימינו.

● **אמונה באוניברסליות של הערכים ההומניסטיים**, לפיה "ערכים יהוַיים" הם ערכים כלל אנושיים בלבושם היהודי. ערך־העל של הלל נראה לו כ"כל התורה כולה", כיון שמיצה את הערכים ההומניסטיים הכלל אנושיים המובעים בדיברות ובתורת הנביאים: העדפת צדק סוציאלי על מצוות הפולחן הדתי. ערכים אלה תואמים ומתמזגים בעיקר דרישתו של קנט כי רק עיקר מוסרי כלל־אנושי הוא מוסרי, וכי כל אדם הוא מטרה ולא אמצעי.

● **אמונה כי ביהדות פעלו ופועלים גם גורמים אנטי הומניסטיים** – לאומניים, גזעניים, שוביניסטיים. הערכים המביעים את אמונותיהם מצויים אף הם

בתנ"ך ובכל הספרויות היהודיות שנוצרו מאז חתימתו. עיקרים אנטי הומניסטיים סותרים את עיקרו של הלל בצוותם על קפוח נשים, על יחס משפיל לשאינם יהודים, או על הרג אוכלוסיות מנוצחים על נשיהם וילדיהם (כמו בספר דברים או בספר יהושע ושמואל).

● **אמונה בפלורליזם לא רק כמאפיין תרבות העם היהודי אלא גם כעיקרון מנחה בהתפתחות ההגות וההלכה.** העיקרון התלמודי "אלו ואלו דברי אלוהים חיים" מביע הכרה בלגיטימיות המחלוקת, בחיוניותה להתקרבות לאמת. כל מחלוקת מעודדת ומפתחת את הביקורת ההדדית, החושפת מושגים וקושיות שעמם יש להתמודד. בתלמוד מצוי גם המושג המהפכני "תיקו" – המסיים מחלוקת בהודאה כי יש שאלות שאין להן תשובה ויש מחלוקות שאין לישבן.

● **אמונה כי היהדות אינה אידיאולוגיה אלא תהליך.** ההלכה לא היתה חוקה אלא תורה מתפתחת, מהלכת, משתנה על ידי בני האדם שיצרוה, תוך רפורמה בלתי פוסקת – הנמשכת גם בימינו בזרמים המשנים את נוסח התפילות, הטקסים, המנהגים והמצוות בהתאם לאמונותיהם ולנסיבות המשתנות. כך נהגו חכמי התורה שבעל פה בניגוד לאורתודוכסים שבממסד הדתי־כהני־צדוקי.

● **אמונה בעיקרי הדמוקרטיה** הכוללים, בין השאר, ציות לפסיקת הרוב והגנה על המיעוט ודעותיו. גם לאמונה זו שורשים בתוקף שניתן לה בתרבות התלמוד לפסיקת הרוב. כיון שהאמינו כי אין איש מדבר בשם האלוהים, נמסרה סמכות ההחלטה לרוב אנושי. והיו בהם שהאמינו כי אפילו אם החלטת הרוב מנוגדת לדעת האלוהים – הרוב האנושי מכריע (כבספור תנודו של עכנאי). בו בזמן יש להגן על דעת המיעוט ולשמרה, כיון שייתכן שיבוא יום והיא תתגלה כצודקת (כדעת ר' יהודה).

● **אמונה בזכויות האדם ובערכי הדמוקרטיה תואמת את העיקרים שהובעו במגילת ייסודה של מדינת ישראל.** חוקי היסוד המהווים אבני פינה לחוקה של המדינה היהודית ממשיכים לפתח את ההלכה הפתוחה לשינויים ביהדות. חוקים כאלה והפרדת הרשויות, שהם מעיקרי הדמוקרטיה במדינה היהודית עשויים לבחון מחדש ולבטל את תוקפן של כל מצוות ההלכה האנטי הומניסטיות, כמו אלה המקפחות את המחצית הנשית של האוכלוסיה, או מיעוטים דתיים כרפורמים והקונסרבטיבים, או אנשים אחרים שההלכה מתעללת בהם כחרשים, ממזרים, או פסולי חיתון.

● **האמונה בפתיחות היהדות להשפעות תרבויות העמים**, אשר אפיינה את היהדות בכל עידניה, מנוגדת לאמונה ביתרון ההסתגרות בגטאות רוחניים, על ידי הגבלת החינוך ללימודי הספרות ההלכתית המסורתית. פתיחות היהדות להשפעות תרבויות העמים עודדה את היצירה המקורית היהודית מימי התנ"ך ועד ימינו, העשירה את היהדות בכל אחד מעידני תולדותיה, טיפחה דורות של משכילים יהודים בעלי השכלה רחבה בשפות ובתרבויות שונות, ואפשרה ליהדות להשפיע על תרבויות העמים האחרים באמצעות הדתות המונותאיסטיות שהושפעו ממנה.

● **אמונה בהתחדשות חגיגת השבת והחגים ההיסטוריים והאישיים** כחלק מאורח החיים של יהודים חופשיים מדת ההלכה. תהליך התחדשות ותמורה זה ממשיך תהליכי התפתחות והשתנות שעברו כל חגי ישראל מימי התנ"ך ועד ימינו. מאות ההגדות החדשות של פסח, אשר נוצרו ביהדות ימינו, בזרמיה הדתיים והחילוניים, מעידות על כך. חגים דתיים שהתפתחו מחגי קרבן וטבע וריצוי האלוהים היו בימינו, ביהדות החילונית, לחגים לאומיים והיסטוריים ללא משמעות דתית.

● **אמונה בייחודו של העם היהודי, עם ייחודי ככל העמים.** עמים הם ייחודיים לא רק במאפייניהם אלא גם בהגדרתם. אין הגדרת העם השווייצרי דומה להגדרת העם הוולשי, האמריקני או היהודי. כשם שהביוגרפיה של היחיד מגדירה את אישיותו, כך גם ההיסטוריה האינדיבידואלית של העם ותרבותו מגדירה ומייחדת אותו בו־זמנית.

● **אמונה במורשת היסטורית לאומית אחת משותפת לבעלי אמונות דתיות וחופשיות מדת**, המנוגדות אלה לאלה. המודעות למורשת היסטורית ולגורל משותפים, מייחדת את היהדות מקבוצות עמים בהם שררה אמונה דתית אחת (קתולית, פרוטסטנטית, שיעית, סונית וכד') בצד אמונה במורשות היסטוריות־לאומיות שונות (צרפתית ואיטלקית, נורבגית וגרמנית, מצרית, אירנית וכד'). ייחוד זה מאפשר את ההמשכיות בחגיגת החגים ההיסטוריים גם לאחר שאיבדו את אופיים הדתי, מאפשר את לימודי היהדות כתרבות ותולדותיה, הכוללים את דתה, גם על ידי יהודים שאינם דתיים אך מבקשים להתוודע אל תרבותם הלאומית והמורשת ההיסטורית הפעילה בה גם בימינו.

● **אמונה כי הציונות היא תנועת השחרור הלאומי של העם היהודי** והיא

ייחודית מכל תנועות השחרור הלאומיות האחרות. הציונות חתרה לשחרר את היהודים מנחיתות לאומית של חיים כמיעוטים נסבלים או נרדפים ומהשפעת התנועות האנטישמיות, למן המתונות ועד הרצחניות, בעבר ובהווה. בהיות הציונות תנועה חילונית בעיקרה, היא חתרה לשחרר את היהודים ממימשל המנהיגות של המימסדים הדתיים היהודיים, שביקשו להנציח את הגלות ולצפות בפסיביות עד בוא משיח אלוהי. הציונות הצליחה להשיג את מטרתה בהקימה מדינה יהודית לכל היהודים שרצו או נאלצו להגר אליה, אשר יסודותיה הותוו על ידה לפני השואה, וחיוניותה נתגלתה בעקבותיה.

• **אמונה בתהליך השלום כתנאי להצלחתה של הציונות.** שלום עם העמים הערביים, שניסו להשמיד את מדינת ישראל ועמה, עד שהחלו משלימים עם קיומה בשכנותם, הוא תנאי להמשך הצלחתה של תנועת השחרור הלאומי של העם היהודי. כשלונו של תהליך זה עשוי להחזיר את הסכנות שעמן התמודדו הציונות והמדינה היהודית.

פרק שני

הגדרת מושגי מפתח בשיח היהדות כתרבות

חיוניות הגדרת המושגים לשיח ולהידברות

הגדרת מושג הוא תאור התפקיד שאנו מטילים על המילה המציינת אותו, במסגרת דיון מסויים. תאור וציון משמעויות מושגי מפתח הרווחים בשיחם של יהודים חילוניים, עשוי לסייע להידברות בינם לבין עצמם ובינם לבין יהודים מזרמים אחרים.

מושגי מפתח בדיון על יהדות כוללים למשל: תרבות, דת, יהדות, יצירה יהודית, מקורות היהדות, יהדות חופשית, יהודיות, הומניות, הומניזם והומניזציה, חינוך הומניסטי, דת יהודית, רמת תרבות, ערכים, ערכים יהודיים, תרבות לאומית, לאומיות, לאומנות וגזענות, פלורליזם ביהדות, אחדות העם, אלוהים כגיבור ספרותי, פתיחות לתרבויות העמים, עם בחירה.

כמובן שצדקו גיבורי קרול, ב"אליס בארץ הפלאות", כשטענו כי המילים הן שלנו ואנו רשאים להעניק להן כל משמעות שתעלה בדעתנו, אך גם ויטגנשטין צדק בטענתו כי ללא הסכמה על התפקיד שאנו מטילים על מילים בשיחה – אין סיכוי כי נבין זה את זה, כיון ש"משמעות" אינה אלא התפקיד המוסכם שמילה ממלאה בשיח מסויים (המילים הן כמו כלים ב"משחק" שאנו קובעים את "משמעותו" או תפקידו. בתארנו את התפקיד של הכלים המשתתפים במשחק ואת כלליו יקבל הכלי משמעות שונה במשחק דמקה או במשחק שח למשל).

הבהרת והגדרת מושגים היא חיונית להבנת כל טיעון ודיון, כיון שבכל שיחה ניתן לייחס משמעויות שונות למושגי מפתח.

בפרקים הבאים אני מציע הגדרות – תאור התפקיד והמשמעות – של מושגים, כפי שרבים מהיהודים החילוניים מבינים אותם, בהשתתפם בדיון על יהדותם. הגדרות מעין אלה עשויות למלא תפקיד חיוני בכל הידברות המבוססת על הסכמה ביחס למובנם של מושגי המפתח, גם אם היא הידברות בין צדדים החלוקים זה על זה בדעותיהם.

"להגדיר" משמעותו גם להגביל, לשים גדר סביב מובנה של המילה, ולהוציא מגדר זו את המובנים שאין אנו מתכוונים להם. כל הגדרה מייצגת הנחות

מוקדמות, התואמות אמונות ביחס לעניין הנידון. הגדרת היהדות כתרבות, למשל, מבטאה אמונה מנוגדת להגדרת היהדות כדת בלבד, כיון שהיא מרחיבה את גדר המשמעות של המושג יהדות. דת יהודית היא לא רק מכלול הלכות ומצוות, אלא מכלול יצירות ותופעות ומנהגים יהודיים – דתיים ולא דתיים – המהווים יחד את הסביבה הרוחנית בה גדלים ומתחנכים אנשים בעם היהודי.

הגדרת מושגים:
"תרבות" של עם

אנו משתמשים במושג "תרבות" של קבוצה באנושות, ו"תרבות העם היהודי" בכלל זה, במובן: מכלול ייחודי של אורחות חיים, שפה, יצירות שביסוד המורשת ההיסטורית והרוחנית, חגים וסמלים משותפים, נימוסים ואופני חינוך, יחס לטריטוריה, לעבר משותף, למסורת ולחידושים המתחוללים בה. מכלול תרבות כזה מאפיין ומייחד קהילה, חברה לאומית, או קבוצת לאומים.

כיון שביהדות קיימות יהדויות רבות הנבדלות אלה מאלה בתרבותן, אנו מבחינים בין "תרבות לאומית" המשותפת לעם, לבין תרבות של עדה (כגון, התרבות היהודית התימנית, או התרבות היהודית האמריקנית) או תרבות של זרם בעם – כגון התרבות היהודית החילונית, או התרבות היהודית החרדית.

התרבות היהודית הישראלית היא ייחודית בין תרבויות היהדות: בעוד יהדויות התפוצה נבדלות אלה מאלה באופן השתלבותן בתרבות הארץ והעם שבקרבו הן חיות, התרבות היהודית הישראלית מתפתחת כתרבות לאומית עצמאית, המושפעת כמובן מתרבויות המערב והמזרח אך אינה חיה באף אחת מהן. ייחודה של התרבות היהודית הישראלית נובע מתחיית הלשון העברית כשפת דיבור ויצירה ועל ידי מפגש מתפתח בין תרבויות יהודיות שהתפתחו בעשרות ארצות ותרבויות.

לכל תרבות לאומית מערכת זיקות לתרבות של קבוצת עמים, כגון תרבות עמי המערב, תרבויות המזרח הקרוב וכדומה. התוודעות לתרבות של עם תכלול התוודעות לתרבות העמים שמהם הושפעה התפתחותה בהווה ובעבר. דת היא אחת מפניה הרבים של תרבות, לעתים השפעתה דומיננטית על כל תחומי הפעילות התרבותית, כמו בתרבות היהודית עד המאה ה־18, ולעתים השפעתה מזערית, כמו ביהדויות המאה ה־20.

אנו מבחינים בין "תרבות" ל"ציביליזציה", או במילים של בובר ("פני אדם"): ציביליזציה – עיצוב שכלי של סדר מדעי, מעשי ותועלתי. גישום ומימוש הסדר הזה על ידי משטרים וכלים.

קולטורה (תרבות) – תנועת נשמת האדם לשם ביטויה, שאיפתה, וניסיונה לקנות צורת מהותה. כנגד תנועה זו כל דבר מצוי אינו אלא חומר לתצורת צורה. יצירותיה – הוד פעמי, סמלים הנתפשים כאמת של הנפש. בניגוד לציביליזציה אין לצבור קולטורה, יש ליצור אותה מחדש בכל דור ודור, יצירות הקולטורה אינן אמצעי לתכלית אלא תכליתן בעצמן, משמעותן העצמית, מונחת בתוך עצמן, ממלאה את החיים. בתרבות נכללות התצורות שבהן מעצב האדם את עצמו בחומרים ובמסורות שניתנים לו על ידי החברה בה הוא חי.

ביצירות המופת המייצגות תרבות מסויימת אנו מוצאים ביטוי לבדידות ולייחוד של יוצרן ושל האדם.

יצירה ומסורת הן שתי פניה של התרבות – רק לשתיהן יחד יש ערך תרבותי.

יהדות

שם תרבותו הפלורליטטית והמתפתחת של העם היהודי, הכוללת את דתו וזרמיה ואינה זהה עם הדת היהודית באף אחת מגרסאותיה. תולדות היהדות הם תולדות תרבותו של העם היהודי, כולל התפתחות הזרמים הדתיים והחילוניים שבה, כולל היצירה הדתית והחילונית שנוצרה בה בהווה ובכל העידנים.

במאה ה־20 חי רוב העם היהודי בקרב עמי אירופה ואמריקה, אשר תרבותם עברה תהליכי חילון קיצוניים. החילון המואץ הפך את מרבית היהדות ל"תרבות חילונית" – חופשית מדת ההלכה. רוב היצירות היהודיות – "מקורות היהדות" – אשר נוצרו במאה השנים האחרונות, הם פרי היצירה היהודית הלא דתית.

הציונות והתפתחות הישות התרבותית והמדינית הישראלית, גרמו לתפנית בהיסטוריה של העם היהודי ותרבותו במאה ה־20, עוד לפני קום המדינה. התפתחות היהדות במדינת ישראל החלה להשפיע על כל היהדויות שביהדות. "היהדות" במאה ה־20 שונה בעיקריה ובמאפייניה מהיהדות בעידן התנ"ך

(מתקופת הנדודים ועד שיבת ציון בימי הפרסים), בעידן ההלניסטי (מכיבושי מוקדון ומלחמות המכבים ועד חתימת התנ"ך והמשנה), בעידן הביזנטי ובימי הביניים, בעידן הרנסאנס וההשכלה, בעידן האמנסיפציה ובמאה ה־19 וה־20.
ייחודה של היהדות במאה ה־20, לעומת יהדויות העבר – התמורה ביחסה לדתיות וללאומיות: ניתוק הקשר ביניהן, פירוק הקהילות המסורתיות והתייחסות למרכז רוחני ומדיני המתפתח בישראל.
כבר במאה ה־19 החלה להתגבש ראיית היהדות כתרבות של עם ולא כדת. בחוגי המשכילים והחוקרים במערב אירופה התפתחו "מדעי היהדות" שהיו אמורים לחקור את תרבותו של העם, ומאז ועד סוף המאה העשרים חלה תמורה מתמדת בתמונות המציאות ההיסטורית של יהדויות העבר. לאור המחקרים, ההגות והיצירה החופשית מדת ההלכה שהתפתחה בתקופה זו, נתגלתה יהדות העבר באור חדש.
ביהדות הישראלית, החילונית ברובה, מופיעות שפע יצירות ללא תקדים, פעילות חינוכית יהודית אינטנסיבית אשר במסגרותיה מצוי רוב הנוער היהודי בעולם, המספר הגדול ביותר של מוסדות יהודיים להשכלה גבוהה, הריכוז הגדול ביותר של מוסדות ועבודות מחקר בתחומי היהדות, בתי הוצאה לאור של ספרים יהודיים, תיאטראות יהודיים וחברות הפקה של סרטי קולנוע וטלוויזיה של יהודים. עם גבור התאוצה של התפתחות זו ועם הצטברות הניסיון והיצירות שנוצרו ונוצרות בישראל, גוברת השפעתה של היהדות החילונית הישראלית על כל היהדויות בכל הארצות.

יצירות יהודיות

יצירות יהודיות הן יצירות המושפעות מיהודיות יוצריהן או מצטרפות למכלול היצירות המתפקדות בתרבות היהודית של עידן או זרם בעם היהודי.
תרבות של עם מיוצגת ביצירות ייחודיות לה, המתקבלות לעתים גם על ידי עמים אחרים כחלק מיצירתם הקלסית. (כגון: האיליאדה, אדיפוס, היצירות שבתנ"ך, יצירות שיקספיר).
מבחרים מתוך יצירות יהודיות מהווים את "מקורות היהדות" ומייצגים עידנים בתולדותיה. מבחר היצירות שנאספו באנתולוגיה התנ"כית מהווה דגם לאסופה המייצגת תרבות של העם היהודי מימי היווסדו, תולדותיו

בעידן זה, כפי שהן משתקפות בתודעתו ובזיכרון הקולקטיבי שלו.
כיון שהדת היתה הגורם הדומיננטי בתרבות עם ישראל בעידן הקדום – כמו בכל העמים האחרים – מהוות רוב היצירות באנתולוגיה התנ"כית עדות לדתיות יוצריהן. בתהליך האיסוף והעריכה של התנ"ך נכללו בו גם יצירות חילוניות – כשיר השירים ומגילת אסתר, בהן אין שם האלוהים מוזכר ואין הגיבורים או הסופרים מתייחסים אליו כלל.
היצירות היהודיות הכלולות בתנ"ך – רובן בעברית וקטעים מסויימים בארמית – מייצגות את הפלורליזם ששרר בדתם ובתרבותם של בני העם היהודי בעידן זה. בכתבי ההיסטוריונים של התקופה, בנאומי הנביאים, בסיפורים ובדרמה הפילוסופית (איוב), בשירים ובדברי ההגות, בחוקים ובמשפטים, מיוצגים מיגוון הזרמים והמגמות שפעלו בתרבות בני העם היהודי, בתחומי הפולחן והדת, היצירה האמנותית והספרותית, החגים והטקסים, האמונות והדעות.
מבחרים דומים לאלה שבאסופה התנ"כית יוכלו לייצג את מכלולה של היהדות כתרבות העם בכל אחד מעידניה. יהדות ההווה מיוצגת ביצירות_הודיות בשירה ובסיפורת, בדרמה ובתסריטאות, בהגות ובמחקר, בהיסטוריוגרפיה ובספרות המשפט, באמנות הציור והפיסול, במוסיקה, בתיאטרון ובקולנוע – בכל הלשונות והארצות בהן נוצרו יצירות יהודיות בימינו.

דת

דת היא אחד מאופניה של התרבות: מכלול פולחנים, מצוות הלכה ואמונות. בדת נכללים, בדרך כלל, אמונה באלוהות על־אנושית, הקיימת בטבע או מחוצה לו, ומהווה מקור הסמכות והמצוות – מוסריות ושאינן מוסריות. ברוב הדתות מייחסים לאלוהים כח ענישה ותיגמול לפי רצונם או בהתאם להוראות הנשמעות מפי המתיימרים לדבר בשם אל ולייצגו. ברוב הדתות נותנים חברי הקהילות הדתיות אמון בדוברים בשם האלוהים, כאילו הוסמכו על ידם לייצג את האלוהות ולתווך בינה לבין בני האדם, כגון: כהנים, רבנים, כמרים, נביאים, וכד'. ברוב המקרים מחייבת הדת את חברי קהילותיה לנאמנות למוסדותיה ולמנהיגיה, להחזקתם הכלכלית, לציות לכל הוראותיהם, ולהגנה עליהם ועל סמכותם מפני כל מתנגדיהם.

הציות למנהיגי הדת לובש לעתים צורות קיצוניות – כמו הציות לאפיפיור שאינו יכול לטעות, לפי אמונתם של רבים מבני הקהילות הקתוליות, או הציות לרבנים של מנהיגים פוליטיים, ושל חברי פרלמנט נבחרים בדמוקרטיה. ציות למנהיג דתי או לרב שאינו תלוי בשיקול דעתם של הנבחרים על ידי הציבור להיות מחוקקיו בפרלמנט, מבטל את העיקרון הדמוקרטי שבזכותו נבחרו לתפקידם.

ברוב המקרים מעודדת הדת רגשי פחד מעונש שלאחר המוות, או פחד מיצורים ומתופעות על־טבעיים ובלתי צפויים, הנוכחים מעבר לעולם הנתפש בחושינו ובתודעתנו. במקביל מעודדות רוב הדתות את חברי קהילותיהן וכיתותיהן להאמין בעליונותם על פני חברי דתות ואמונות אחרות, ועל פני כל מי שאינו דתי לפי גרסתם.

במקרים רבים מאמינים אנשים ומנהיגים דתיים כי יש להם הזכות או החובה לכפות את חוקי דתם גם על מי שאינם דתיים או על מי שנמנה על בני דתות אחרות, או על מי שאמונתו מנוגדת לאמונתם.

דת יהודית

בדת היהודית זרמים רבים, הממלאים במידות שונות ובאופנים שונים אחר מצוות ההלכה. זרמים אלה מנוגדים ומתנגשים אלה באלה כזרמי הרוב הקונסרבטיבי והרפורמי וזרמי המיעוט האורתודוכסי. המשותף לכל הזרמים בדת היהודית – שמירת מצוות הלכה (לפי גרסאות שונות), השתתפות בתפילות וברכות לאלוהים, לימוד יצירות ספרות יהודית דתית עתיקה, אמונה במורשת היסטורית משותפת האצורה בתנ"ך, וברוב המקרים – חברות או ביקורים בבית כנסת במסגרת הזרם הדתי בו הם חיים.

הדת היהודית פעלה כגורם משפיע בתרבות העם היהודי וברוב יצירותיו עד לפני כמאתיים שנה. הדת היהודית מאופיינת בריבוי התמורות שהתחוללו בה בכל עידן בתולדותיה, בריבוי הזרמים והמגמות המנוגדים אלה לאלה, שפעלו בה גם בעבר – מאז זרמי משה ואהרון ועד ימינו. מאז חתימת התנ"ך, המשנה והתלמוד, ניסו רבים לעצב את הדת היהודית כדת אחידה ואחדותית – בהתבסס על מערכת מצוות הלכה קבועה, לפי פסיקות רוב המצויות בתלמוד.

ברוב הקהילות הדתיות היהודיות התקבל עיקרון הציות למצוות הלכה ותפילה,

אם כי ההבדלים בין הנוסחים המחייבים הם לעתים הבדלים מכריעים בהשפעתם על חיי המאמינים (כגון ההבדל בין התרת הפוליגמיה לאיסורה, גרסאות תפילה, היחס למגיה, היחס לתורה שבעל פה, לשולחן ערוך וגרסאות פירושיו). הדת היהודית כדת מצוות מעשיות, אינה מחייבת להאמין בתופעה אלוהית מוגדרת.

במאות ה־17 וה־18 התחוללו תמורות מהפכניות ביהדות ובדתה, עם הופעת גורמי שינוי רדיקלי והם: התפשטות הקבלה והמשיחיות, שפינוזה והפילוסופיה היהודית, החסידות והמתנגדות, הרפורמה, הניאו־אורתודוכסיה, ההשכלה, הקונסרבטיבים המתונים, השמרנות הקנאית והאנטי ציונית, התנועות החילוניות הלאומיות והתנועות הדתיות הציוניות.

על רקע תמורות אלה הצטמצמה השפעת דת ההלכה היהודית הקבועה במסורת מקודשת. במאה ה־19, ובעקבות האמנסיפציה והאוטואמנסיפציה הרוחנית, גברו תהליכי החילון בעם היהודי, כמו ברוב עמי אירופה.

תנועות ההגירה ההמונית והתפוררות העיירות בסוף המאה ה־19, וריכוזי האוכלוסיה היהודית בערי הבירה של התרבות המערבית שינו את פני הדת והאיצו את תהליכי החילון ביהדות.

הדת היהודית ומצוות ההלכה עברו שינויים מרחיקי לכת ברוב הקהילות הדתיות בתפוצה המערבית. ברוב הקהילות בוטלה עזרת הנשים, בחלקן הופיעו נשים בתפקידי רב וחזן, פוסק ודיין, שינויים חלו בנוסחי תפילות ופולחן. חברי רוב הקהילות הדתיות פסקו לשמור על חלק גדול ממצוות ההלכה ברוב תחומי חייהם.

רוב היהודים בעולם ובישראל אינם "דתיים": אינם שומרי מצוות ההלכה, אינם חברים בבית כנסת, אינם מונהגים על ידי רבנים, ואינם שולחים את ילדיהם לבתי ספר דתיים.

במדינת ישראל חזרה הדת האורתודוכסית להיות כח משפיע בזכות הפיצול של היהדות הלא דתית לשני מחנות יריבים ביחסיהם לערבים, לשלום ולמלחמה, ובגלל הזדקקות שניהם למיעוט הדתי הקטן לשליטה בדמוקרטיה הישראלית. אך גם בישראל, בסוף המאה ה־20, חברים בקהילות הדתיות רק כעשרים אחוזים מהאוכלוסיה, כמו בראשית ימי המדינה.

"יהדות חופשית"

היהדות החופשית היא יהדות חופשית מדת ההלכה. יהדותם של יהודים חילוניים, כשם ש"היהדות החרדית" היא יהדותם של יהודים אורתודוכסים קיצוניים, וכשם ש"היהדות הדתית־ציונית" היא יהדותם של ניאו־אורתורודכסים ישראליים, מהם מתחרדים ומתקרבים לחרדים ומהם מתונים המתרחקים מהם.

היהדות החופשית היא הגדולה והפחות ממוסדת ומאורגנת משאר היהדויות. היהדות החופשית היא ברובה קהל ללא קהילות. בדרכיה ובאמונותיה חיים רוב היהודים בעולם, אך כמעט ואין הם מאורגנים בקהילות ממוסדות (לבד מלמעלה ממאתיים קהילות התנועה הקיבוצית החילונית בישראל וכשישים קהילות חילוניות באמריקה).

חייהם של יהודים חופשיים מבטאים את האמונות וההשקפות הרווחות בקרבם ביחס לעיקרי האתיקה לזכויות האדם ולחובות כלפי החברה והעם. הם מבטאים את סמכותו של האדם ההומאני לבקר, לשנות ולחדש מסורות, לעצב ערכים, ובאמצעותם להעריך ולהעדיף חוקים ומנהגים או לפוסלם. בהנחיית אמונות אלה חופשיים היהודים החילוניים ממצוות ההלכה שאינן נראות להם, אך הם מאמצים מנהגים, מסורות או מצוות העומדים במבחן הביקורת ההומניסטית. אלה עמדו במבחן הערכים האתיים המועילים לאיכות החיים של היחיד, המשפחה והקהילה.

יהודים חילוניים שומרים על מסורות יהודיות מועילות ומענגות, כגון: ארוחות שבת וחג חגיגיות למשפחה ולידידים, הדלקת נרות בעת הארוחות החגיגיות, ולעתים שירים וטקסטים מסורתיים, תוך שינוי צורתם ותוכנם, לפי הנכון בעיניהם והתואם את אמונותיהם ושינויים כמו כתיבת הגדות פסח חדשות, יצירת הגדות לט"ו בשבט או לחג העצמאות.

היהדות החופשית היא יהדותם של רוב היהודים ורוב היוצרים היהודים בעולם במאה ה־20, בישראל ובתפוצה. רוב היצירות היהודיות נוצרות בימינו במסגרת היהדות החופשית והן מצטרפות לתרבותה. חלקן משמש במערכות החינוך שלה, והנבחרות שבהן מהוות מוקדי התייחסות משותפים בשיחם של יהודים חילוניים משכילים ביהדות החילונית בישראל. דוגמאות לכך הן: יצירות היינה, ביאליק, טשרניחובסקי, אלתרמן, שלום עליכם, עגנון, יזהר,

בובר, ברנר, שגל, דנציגר, מאהלר, ברנשטין ועוד.
על החינוך ביהדות החופשית לחתור להתוודעות החניכים לתרבות עמם ולתרבות העמים בקרבם הם חיים, כמו בכל אחת מהיהדויות שביהדות. ההשכלה המוענקת במסגרות היהדות החופשית תביא את חניכיה להתוודע ליהדות ולתרבות העולם כאחד, ולהומניזם כמערכת תרבות וערכים אתיים כלל אנושיים ויהודיים כאחד.

"מקורות היהדות"

בהיות היהדות תרבות מתפתחת ומשתנה בכל עידן, מצויים מקורותיה ביצירות המייצגות את כל העידנים, הזרמים והתנועות בעם היהודי. בהתפתחותה של התרבות היהודית ממשיכות לפעול יצירות שנוצרו לפני מאות שנים, בצד יצירות שנוצרו בהווה.
על מנת להתוודע אל מקורות היהדות יש לצאת מ"ארון הספרים היהודי", שם שהפך כינוי לספרות התלמוד והמדרש, המתיימרת לייצג את עיקרה של היהדות.
מקורותיה החדשים והעתיקים של היהדות כוללים את כל היצירות המייצגות את התרבות היהודית בכל מדיום שבו נוצרו. יצירות אלה התפתחו בספרות ובהגות, בפרסקות ובמוזאיקות בבתי כנסת עתיקים, בציור ובפיסול עוד בימי שלושת הבתים הראשונים ליהוה ומהתקופה ההלניסטית ועד ימינו, במוסיקה ובתיאטרון, בקולנוע ובטלוויזיה.
במאה ה־20 התעשרה תרבות העם היהודי ביותר יצירות מאשר בכל שלושת אלפים השנים שקדמו לה בתולדותיו. עושר זה מתבטא במיגוון היצירות שנוצרו בתרבות העם היהודי בשפות השונות וביהדויות העדות השונות, ובכמות היצירות המצויות בידינו.
נקודת המוצא בחינוך היהודי בכל יהדות היא ההתוודעות למנהגים, לערכים וליצירות הספרות והאמנות הרווחות ומייצגות את תרבותה בהווה. באמצעותם מתוודע החניך לתרבות היהודית בה הוא מתחנך. עם התבגרו, ובמידה שניתנת לו ההזדמנות והחירות לעשות זאת, עשוי החניך בכל אחד מזרמי היהדות להתוודע לזרמים אחרים ביהדות ולתרבויות אחרות.
על היהדות החופשית מדת ההלכה לנהוג באותה דרך. בכל פרקי הלימוד

ובכל הנושאים יש לבחור ממקורות היהדות שנוצרו בה במשך מאתיים השנים האחרונות. מקורות אלה יהוו נקודות מוצא להתוודעותו של הלומד לתרבות החברה החילונית בה הוא חי, ולדרך שהיא מאירה את מקורות היהדות בזרמים ובעידנים האחרים הפועלים ומשפיעים על יהדות ימינו.

"יהודיות" – "מי הוא יהודי"

יהודיות הוא שם לחברותו של אדם בעם היהודי. אדם הוא יהודי כיון שנולד וגדל במשפחה או בקהילה יהודית, או כיון שהצטרף לעם היהודי על ידי הצטרפותו למשפחה או לקהילה יהודית. יהודיות או הצטרפות לעם היהודי אינה מותנה בדתיותו של האדם, או בזרם החילוני או הדתי שאליו הוא משתייך, על כן אין היהודיות או ההצטרפות לעם היהודי מותנה בתהליך גיור כלשהו.

כיון שהעם היהודי הוא ייחודי, כמו כל העמים, לא רק במאפייניו אלא גם בהגדרתו, גם היהודיות היא ייחודית. מאז שהאמפריה הרומאית העניקה "אזרחות רומאית" לבני לאומים שונים, מאז שמדינות לאומיות החלו להעניק "אזרחות" (NATIONALITY) לתושביהן, יש המחליפים מושגי "לאומיות" ו"אזרחות במדינה".

בישראל, למשל, יש כיום למעלה מחמישה מיליון אזרחים שהם "יהודים ישראלים" בצד מיליון אזרחים לא יהודים, ובכללם "פלשתינאים ישראלים" "דרוזים ישראלים" ו"נוצרים ישראלים". הזהות הלאומית של יהודים ופלשתינאים אינה נפגמת מהיותם "ישראלים" כשם שהלאומיות הוולשית אינה נפגמת מהיותם אזרחי בריטניה והלאומיות הצרפתית־קוויבקית אינה נפגמת מהיותם "קנדים".

זהות לאומית, ו"יהודיות" בכלל זה, אינה תלויה בדרך כלל ברצון או בבחירה. היא נקבעת על ידי המוצא המשפחתי ותהליך החינוך בחברה לאומית. רק במקרים יוצאים מן הכלל היא תוצאה של הצטרפותו הרצונית של אדם לעם, והיא מתבצעת בדרך כלל בהצטרפותו למשפחה או לקהילה בעם הזה.

הומניות, הומניזציה

הומניות היא פוטנציה המצויה בכל יצור ביולוגי הקרוי אדם. ההומניות של האדם יוצאת מן הכח אל הפועל, כשהיא הופכת מערכת תכונות נרכשות של המתחנכים בחברה אנושית, כשם שזאביות היא תכונה נרכשת של כל המתחנך בעדר זאבים (כולל תינוק אנושי שנשבה בקרבם).

"הומניות" היא גם תוצאה של הגשמת פוטנציה ייחודית לאדם, המתחוללת בתהליך ההומניזציה, באמצעות החינוך בחברה לאומית ובחברת העמים בהם חיה אומתו. מכאן שאנושיותו של אדם מותנה בחינוכו בתרבות לאומית, כיון שאין בנמצא תרבות על־לאומית.

הומניזציה כרוכה בנציונליזציה של האינדיבידום.

חינוך בתרבות לאומית כרוך במודעות ובפתיחות לתרבות חברת האומות בה חי העם שבו התחנך האדם. מסקנה זו נובעת מכך שאין בנמצא עם שאינו חי בחברת עמים אחרים ואין בעולם תרבות שלא הושפעה ואינה מהווה חלק מתרבויות עמים אחרים. יוצאת מן הכלל למשל תרבותם של שבטים מבודדים מזה עידנים, כשבטי הפפואה שנתגלו בפיג'י על ידי בני העמים האחרים רק במאה ה־20.

הומניות היא מכלול התכונות הנרכשות על ידי האדם בתהליך ההומניזציה – החיברות (סוציאליזציה) והתירבות, הכולל הפנמת ערכים הומניסטיים שבזכותם יכולה החברה להתקיים כחברה בה מתבצעת ההומניזציה של האדם ובה משתפרת בהתמדה איכות חייו.

הומניזציה

ההומניזציה הופכת לאמת מידה להערכה ולהעדפה של ערכים, אופני חינוך, מנהגים ומסורות, חוקים ומצוות.

קביעתו של פרוטאגורס "האדם הוא מידת כל הדברים" יכולה לייצג את ההומניזם כל עוד מדובר באדם הומניסטי, קרי: בעל ערכים הומניסטיים. אדם גזען או שוביניסט אינו יכול להיות קנה מידה להערכה ולהעדפה מוסרית, כיון שערכיו מתעלמים מחובתו לזולת ולכלל האנושי וכיון שהתנהגות לפיהם מביאה לדה־הומניזציה של הרודפים והמשעבדים, הנרדפים והמשועבדים בתוכה. שעבוד נשים מביא לדה־הומניזציה שלהן ושל משעבדיהן, קיפוח

עמים ושעבודם מביא לדה־הומניזציה של הכובשים והנכבשים וגו'.
דה־הומניזציה היא איבוד כושר ההבחנה בין רע לטוב לאדם – מצב המוגדר בפלילים ובפסיכולוגיה כפסיכופטיה. דה־הומניזציה מתבטאת בהתנהגות שאינה מתחשבת בזולת, ביחיד, בבני מין מסויים או בעם. דה־הומניזציה מתבטאת באנוכיות חסרת מעצורים הפוגעת ביכולתה של החברה לתפקד כגורם הומניזציה, באופן המונע מרוב היחידים להגשים את הפוטנציות האנושיות הייחודיות שלהם.
דה־הומניזציה של שולטים ונשלטים, במשפחה, בעם או בקבוצת עמים, גורמת בטווח ארוך להתפוררות החברה ויכולתה לקיים את עצמה, מבחינה כלכלית או משטרית, כפי שאירע לחברות שנשלטו על ידי עריצים אנוכיים ופסיכופטיים.
דוגמאות לכך: המשטר הנאצי, הבולשביקי, המשטר בקמבודיה ובעירק.

ערכים הומניסטיים

ערכים הם אמות מידה להערכה ולהעדפה של התנהגויות וחוקים. מכאן שייתכנו ערכים הומניסטיים וערכים אנטי הומניסטיים.
ערכים הומניסטיים הם ערכים תואמים את ערכי העל של הלל , "מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך", ושל קנט, לא תראו באדם אמצעי אלא מטרה לעצמו, לא תראו כלל כמוסדי אלא אם כן הוא חל על כל בני האדם. שלושה עיקרים אלה הם ערכי־על (לפיהם מוערכים ומועדפים ערכים אחרים) והם תואמים זה לזה.
ערכים הומניסטיים כוללים על כן עקרונות שוויון בין המינים והעמים, עקרונות חירות הביטוי והאוטונומיה של היחיד, עקרונות חובת היחיד כלפי החברה וזכויות האדם בכל חברה, עקרונות חובות החברה כלפי היחיד ועקרונות הדמוקרטיה כצורת שלטון עדיפה על כל חלופותיה.
קנה המידה להערכה ולהעדפה של ערכים הוא תהליך ההומניזציה עצמו – כיון שרק ערכים המסייעים להומניזציה ראויים להערכה מעדיפה, ומה שגורם לדה־הומניזציה ראוי לפסילה.
הומניזם הוא אמונה בערכים הומניסטיים ובסמכות בני אדם לקבוע ערכים וכללים למען הבטח זכויות כל בני האדם ויצירת תנאים חברתיים וחינוכיים להומניזציה של היחיד.

"ערכים יהודיים"

הם ערכים כלל אנושיים בלבושם היהודי, כמו ערך־העל של הלל שהוא לדעתו עיקר "כל התורה כולה". משמעם של ערכים אלה הוא עיקרו של המכנה המשותף לדיברות משה, להעדפת הנביאים את הצדק הסוציאלי על חובות הפולחן והתפילה, למחאת אברהם נגד אי הצדק שבעונשים הקולקטיביים, ולמחאת איוב נגד המייחסים חטא לכל מי שפוקד אותו אסון ומייחסים צדק לאלוהים גם כשהוא עושה קנוניה עם השטן, ומביא שואה על חפים מפשע, כמו השואה שהביאה את הסכמת אלוהים והשטן לפגוע באיוב, בילדיו ובילדי ילדיו.

ערכים הומניסטיים כלל אנושיים, המסייעים להומניזציה ולאיכות החיים, משותפים לבני עמים רבים, כמו ליהודים דתיים וחילוניים. ערכים אנטי הומניסטיים, המסייעים לדה־הומניזציה, עשויים גם הם להיות ערכים של יהודים דתיים וחילוניים.

המורשת ההיסטורית והספרותית היהודית הניחה בסיס לערכי חירות, שוויון וצדק בהעמידה במרכזה את אפוס השחרור מהעבדות במצרים כסיפור ייסודו של העם היהודי, וכנימוק עיקרי לחוקי הצדק והמשפט. (כגון: "וכי יגור אתך גר בארצכם לא תונו אותו... כאזרח מכם יהיה... ואהבתך לו כמוך, כי גרים הייתם בארץ מצרים" ככתוב בין השאר בויקרא י"ט).

אריך פרום, הרואה בהומניזם שאיפה לאחדות המין האנושי ולחירות האדם, רואה במיתוס יציאת מצרים ובמרכזיותו בתרבות העם היהודי יסוד למערכת הערכים ההומניסטיים ביהדות.

הערכים היהודיים ההומניסטיים מתנגשים בערכים יהודיים אנטי הומניסטיים וגזעניים, ערכים לפיהם מותרת התנשאות יהודים על בני עמים אחרים, מותרת התנשאות המין הגברי על הנשי, או ערכים המעניקים ליהודים זכות לגרש מאדמתם או לרצוח אוכלוסיה של עם מנוצח, כמתואר בספר יהושע, ובהצהרת כוונות של מפלגות פוליטיות יהודיות, חילוניות ודתיות, בימינו.

ערכים אנטי הומניסטיים הדריכו רציחה המונית של מתפללים בקבר האבות והאמהות של האומה היהודית, על ידי הרופא הרוצח מקרית ארבע, ואת הפיכתו לקדוש נערץ על ידי רבנים ואחרים. אותם ערכים הדריכו רבנים להוציא דין רודף על ראש ממשלת ישראל יצחק רבין ועודדו בכך את רצח ראש הממשלה

של המדינה היהודית על ידי רוצח יהודי דתי משום שקידם את תהליך השלום.

ערכים לעומת מצוות

על החינוך ההומניסטי היהודי להפנים "ערכים יהודיים" הומניסטיים, הזהים לערכים הומניסטיים כלל אנושיים, ולחסן מפני ערכים יהודיים אנטי הומניסטיים, לאומניים ושוביניסטיים.

"חוק" או "מצווה" נבדלים מטבע בריאתם מ"ערך" – כיון שחוק הוא ציווי המתיר, אוסר או מחייב התנהגות מסויימת, ואילו "ערך" הוא אמת מידה להערכה ולהעדפה של חוקים, מצוות, הלכות והתנהגויות.

ערכים מעוצבים באמונה הומניסטית או אנטי הומניסטית. חוקים ומצוות הם ציוויים של מחוקק שליט או של פסיקת רוב, אותם חוקקו בני אדם בנסיבות מסויימות, ואשר עליהם להבחן מחדש עם כל תמורה בנסיבות ובאמונות.

מצוות הקרבת קרבנות, למשל, נחקקו, לדעת הרמב"ם, בימים שבהם העם היהודי היה עובד אלים רבים של עמים אחרים שהאמינו כי יש להזין את האלים ולהעניק להם את ניחוח הבשר השרוף. מצוות אלה המשיכו להתקיים לדעתו של הרמב"ם גם אחרי המהפך הדתי של משה, רק מפני שקשה להפסיק בבת אחת מנהג כלשהו, אפילו הוא מבוסס על אמונה שהופרכה. רק בהדרגה אפשר היה להפסיק את המנהג חסר המשמעות הזה מבחינתם של מאמינים באלוהים חסר גוף או צורה או איברים או צורך או רצון שישחטו וישרפו למענו יצורים חיים. בדונו בסוגיה זו מביא הרמב"ם דוגמה המאירה את השקפתו על המצוות: אילו באו לבני ישראל, מיד עם מתן תורת משה, והיו אומרים להם הפסיק להקריב קרבנות, היו נדהמים כמו יהודים בימינו לו הציעו להם לפתע להפסיק להתפלל ולשמור את מצוות ההלכה.

גישה זו של הרמב"ם מדגישה את ההבדל בין ערכים למצוות. ערכים נובעים מאמונה של האדם בעל התבונה והאינטואיציה. למצוות המחוקקים האנושיים (המתיימרים לעתים, ביומרת שווא לדבר בשם האלוהים), יש לציית כל עוד המנהג או החוק הדמוקרטי מחייבים זאת.

מצוות ההלכה של רשויות הדת, כמו חוקים של המדינה, אינם יכולים להחשב לערכים או ל"ערכים יהודיים".

העדפת מצוות על ערכים היא ויתור על עיקרה ההומניסטי של התורה היהודית כולה, כפי שראה אותה הלל. זאת כיון שהמציית למצוות המנוגדות לערכים, ממשיך, למשל, להעליב בתפילותיו את המחצית הנשית של המין האנושי ושל העם היהודי בכלל זה, כשהוא מברך בתפילותיו יומיום את אלוהיו, על שלא עשה אותו אשה.

המקפח נשים, בהתאם למסורות מקודשות בעיניו ובהתאם להלכה, בחוקי גירושים, נישואים ובחירות לדיינים ולרבנים ולמנהיגי קהילות, מתנהג בצורה המנוגדת לערכים היהודיים הזהים עם ערכים הומניסטיים כלל אנושיים של שוויון כל בני האדם – זכר ונקבה כאחד. המַגלֶה ל"עזרת נשים", הרחוקה מהגברים ומספר התורה (אף ש"העזרה" בבית מקדש בירושלים היתה חצר פנימית בה עמדו גברים ונשים כאחד), נוהג לפי כללי השוביניזם הגברי, בניגוד לערכים וללא הגיון הלכתי. הרי אם הכוונה רק להפריד גברים מנשים מחשש ל"טומאתן" בימי הווסת, מדוע לא ישבו הגברים במה שמכונה היום "עזרת נשים" ויניחו לנשים לעמוד סמוך לספר התורה ולבימת החזן?

האמונה הרווחת בקרב החופשיים מדת ההלכה כי הערכים עליונים על מצוות ההלכה, מנוגדת קוטבית לאמונה הרווחת בקרב יהדויות דת ההלכה. בהשקפת עולמם מצוות הלכה עליונות על הערכים ההומניסטיים, כולל אלה שאומצו על ידי היהדות.

ניגוד זה בין האמונות בעליונות הערכים לבין האמונות בעליונות המצוות הוא יסוד הפער הבלתי מגושר בין היהדות החילונית לבין היהדות הדתית. פער בין הדמוקרטיה שחוקיה ומשפטיה נבחנים בבית דין גבוהה של צדק השופט לפי הערכים ההומניסטיים, לבין היהדות הדתית־הלכתית הנוהגת לפי מצוות מקודשות ופסקי דין של רבנים שאינם נבחרים על ידי המערכת הדמוקרטית. על כן טען ישעיהו לייבוביץ, בצדק, כי אינו רואה את עצמו הומניסט כיון שהוא מקדש כל מצווה, אפילו היא גזענית ורצחנית כמצוות רצח עם העמלקים על נשיו וילדיו, גם אם לא יציית לה.

"רמת תרבות", "רמת הומניות", והשפעתם על איכות חיים

רמת ההומניות והתרבות של האדם עולה ככל שעולה רמת ההגשמה של הפוטנציות האנושיות שלו, בפעילות רוחנית וחווייתית, ברמת הפנמת הערכים ההומניסטיים וברמת המעורבות של האדם בתרבות הלאומית והבינלאומית בה הוא חי. בימינו חשופים רוב בני האדם לתקשורת ולשפע מידע, סמלים ויצירות, משותפים לתרבויות שונות, בצד היצירות, האירועים והתופעות המייצגים את התרבות הלאומית שבה הם חיים.

כאשר בני אדם מקדישים את כל זמנם ומרצם לתחום ההתמחות הצר שלהם – במדעים או בטכנולוגיה או בעסקים – נותרות הפוטנציות הרוחניות שלהם רדומות מחוסר פעילות. ככל שבני אדם מעורבים בפעילות רוחנית ואמנותית המערבת אותם בתרבות וחושפת אותם ליצירה החיה בתרבות עמם וסביבתם, כך מופעלות ומוגשמות יותר פוטנציות רוחניות ונפשיות אלה. עולמם הרוחני מתעשר בחוויות ובאתגרים, בהכרויות ובנושאי דיון, הקושרים אותם אל החברה, ממנה מפרידה אותם התמחותם.

עליית רמת התרבות משפרת את איכות החיים של בני האדם, בקרב המשפחה, חוג הידידים והקהילה בה הם חיים. ככל שגדלה מודעותם ליצירות המייצגות את תרבותם, ככל שגדלה מעורבותם בפעילויות הרוחניות, החברתיות והחינוכיות – כן מתעשרים ומתגוונים חייהם. כתוצאה מתרבים גורמי וסוגי ההנאה הרגשית והרוחנית, מתעשרת השיחה עם ידידים ובני משפחה, ומתגוונים נושאי העניין וגורמי החוויה, כולל אלה שאינם תלויים בגורמים כלכליים או בריאותיים, כפי שהסביר אריסטו ב"אתיקה לניקומכוס".

אריסטו היה הראשון שהצביע על הזיקה של האתיקה לאיכות החיים. בני אדם הנוהגים בעצמם ובזולתם לפי הכללים הנגזרים מערכיהם ההומניסטיים, בני אדם השוקדים על הגשמה מירבית של הפוטנציות הרוחניות, המשפחתיות והחברתיות שלהם, מעשירים את חייהם בפעילות מהנה ומאתגרת, גם כשהם דלים בנכסים חומריים.

איכות החיים מותנה בפעילות רוחנית וחברתית. זו אפשרית רק כאשר מומחים חורגים מתחום מומחיותם הצר ומשתתפים עם שאר בני החברה בפעילות תרבותית המשותפת לכולם.

מעורבות פעילה בחיי היהדות כתרבות חיה ומתפתחת כחלק מתרבויות העמים, מעודדת התעשרות כזאת המעלה את רמת התרבות ואת איכות החיים. ההשכלה, ההופכת את בני האדם מודעים למכלולי תרבותם ולמקורותיה, תאפשר מעורבות פעילה בחיי הרוח של קהילתם.

"לאומיות", זהות והזדהות

לאומיות הוא שם לחברות בעם, לזהותו הלאומית של האדם ולמעורבותו בתרבות עמו. בעוד שהזהות הלאומית היא עובדה שאין היחיד גורם לה, בדרך כלל, ההזדהות הלאומית היא מערכת פעילויות חברתיות, רוחניות וחינוכיות הכרוכה בהתוודעות לתרבות הלאום, לבעיותיו ולעמדות הננקטות ביחס לפתרונן. הזדהות לאומית מחייבת התוודעות לדרישות ולחובות הסולידריות עם בני החברה הלאומית, ולהכרת הזכויות הנובעות מחברות בעם.

רמת התרבות של האדם מעצבת את תכני לאומיותו: מודעותו ומעורבותו בחיי התרבות הלאומית והבינלאומית, מודעותו ליצירות המייצגות אותן, יכולתו לסייע בחינוך ילדיו וילדי הקהילה בה הוא חי בתרבות הלאומית ויכולתו לחנך לערכים המוסריים המאפשרים קיומה של החברה הלאומית והבינלאומית, ולהכרת ביטוייהם במורשת התרבותית של העם.

אף שלאומיותו של אדם נקבעת על ידי גורמים שאינם תלויים ברצונו, היא מהווה פוטנציה ואתגר לפעילות תרבותית, חברתית ופוליטית אשר בידו להגשימה.

רבים האמינו כי הלאומיות הולכת ונעלמת כגורם בחיי היחיד והחברה בגלל מגמות הבינאום של הכלכלה והטכנולוגיה והצורך בקהיליה בינלאומית המתעצמת והולכת לעומת החלשות המדינות הלאומיות. על אף כל אלה אנו עדים, בסוף המאה ה־20, להתעצמותה של הלאומיות, הן בשאיפה של לאומים קטנים לעצמאות מדינית מירבית, הן בעידוד המודעות למקורות התרבות הלאומית ולייחודה לעומת תרבויות אחרות, והן בחינוך להזדהות לאומית בחיי התרבות והרוח.

בצד ההחשפות הגוברת לאמצעי התקשורת הבינלאומיים וליצירות הבידור המקובלות על בני הלאומים השונים, מתפתחת בימינו גם הפעילות התרבותית

במסגרות לאומיות, תוך חיפוש שורשים ומקורות בתרבות העם.
תחיית הלשון העברית ותרבותה בישראל, בה נאספו יהודים מעשרות ארצות ותרבויות, המחנכים את ילדיהם להזדהות עם תרבותו של העם היהודי, היא אחד הביטויים הבולטים ביותר בתחום ההתעוררות של הלאומיות במאה ה־20. העיסוק בשאלת משמעותה של "הזהות היהודית" של ישראלים או של יהודי התפוצה, היא פן במערכת פעילויות ההזדהות של יהודים עם עמם, בעידן שבו איבדה "היהודיות" את אופיה הדתי, מבחינתם של רוב היהודים בעלי הזהות הלאומית היהודית. המעבר מזהות להזדהות לאומית מותנה במעבר מפסיביות לפעילות תרבותית ולהחשפות לשפע מגוון של יצירות תרבות יהודית בכל תחומי היצירה בקרב היהדות הישראלית, המקרין ומשפיע על מוקדי יצירה ולימוד ביהדויות התפוצה.

"חינוך הומניסטי יהודי"

חינוך הומניסטי, וחינוך הומניסטי יהדי בכלל זה, פועל בשתי מגמות מנוגדות לכאורה:
(1) הוא חותר להומניזציה של האדם תוך סיגול היחיד לחברה ולתרבותה, להפנמת הערכים ההומניסטיים הרווחים בה, להכרת היצירות המייצגות אותה, ולמודעות לחובות ולזכויות של האדם לפי חוקי חברה זו.
(2) הוא חותר לעצמאותו הרוחנית ולפיתוח אישיותו הייחודית של היחיד, על ידי טיפוח היצירתיות וכושר הביקורת שלו כלפי כל המוסכמות בחברה, כל היצירות הקלסיות המייצגות את תרבותה, כלפי המסורת, המורשת הדתית והתרבותית, והחוקים והמצוות לפיהן מתנהלים חייה.
למעשה אין שתי מגמות אלה סותרות זו את זו. כאריסטו מאמינים מחנכים רבים בחינוך ההומניסטי כי עליהם לסייע להגשמת הפוטנציות הטמונות בכל אדם: פוטנציות הומניות של חברות בחברה אנושית, פוטנציות אינדיבידואליות המאפשרות לו לתרום לחברה תרומה ייחודית.
טיפוח הביקורתיות והיצירתיות מסייע לחברה בהתפתחותה ובהעשרת חיי תרבותה, בפתיחותה להשקפות וליצירות חדשות, ובחינה מתחדשת תדיר של חוקים ומוסכמות לאור הנסיבות המשתנות.
ארסמוס ראה בהשכלה תנאי לחירות אנושית – כיון שככל שאדם משכיל יותר הוא מודע יותר למציאות בה הוא חי, לפוטנציות ולברירות המוצעות בה, לשינויים המתחוללים בה ולדרכי ההתמודדות עמם.

ההשכלה היא תנאי הכרחי ולא מספיק לחינוך הומניסטי. ללא הפנמת ערכים מוסריים, המהווים אמת מידה להערכה ולהעדפה, עשויה ההשכלה להזיק להומניזציה של האדם, כשהיא מציידת אותו בכלים המעצימים את כוחו לנהוג כגזען או שוביניסט.

החינוך ההומניסטי היהודי, כמו החינוך ההומניסטי בכל עם מערבי אחר, חותר למטרותיו על ידי מיגוון פעילויות חברתיות, הפעלות חניכיו ביצירה, בעיון ובדיון, תוך התוודעות לתרבות ההווה ולמורשת התרבותית של העם והעמים.

יצירות אמנות, ספרות והגות ממלאות תפקיד מרכזי בחינוך ההומניסטי כיון שהן מפגישות את האדם לא רק עם המורשת התרבותית של חברתו, אלא גם עם מודלים של יצירתיות חדשנית וחסרת תקדים ועם ביקורת חברתית ומוסרית.

הגיבורים של יצירות המופת אינם מופתיים בהתנהגותם. חייהם גדושי עבירות וחטאים, לפי אמת המידה של הערכים ההומניסטיים. אברהם וגיבורים ספרותיים כאלוהים, יעקב, דוד, מדאה, אדיפוס, מקבת, ליר, פאוסט – כולם חוטאים חטאים נוראים לפי אמות מידה של ערכים אלה.

ערכן החינוכי של היצירות המעצבות גיבורים כאלה הוא באופן שבו מציגה אותם היצירה כשהיא מפגישה את קולטיה, לא רק עם צורות ביטוי ייחודיות ומעוררות חוויה רגשית ואסתטית, אלא גם עם דילמות אנושיות ומוסריות על־זמניות בתחום ההתנגשות בין היחיד לחברה, בין היחיד לעצמו ולערכיו, בין התבונה לרגשות.

היצירה הקלסית המייצגת תרבות ממלאה תפקיד כפול וחיוני בחינוך ההומניסטי. היא מסייעת להתוודעות החניך למכנים המשותפים של תרבות החברה בה הוא חי ומעוררת אותו לביקורתיות ולמחשבה בדילמות עמן הוא מעומת.

יצירות המייצגות את תרבות העם והעמים בה חיים החניכים, כוללות לא רק יצירות קלסיות על־זמניות (נעלות בעיני מבקריהן במשך דורות רבים), אלא גם יצירות רבות בהווה.

החינוך ההומניסטי הוא תהליך מתמיד של התוודעות תוך חוויית המפגש עם יצירות הגות ואמנות הממשיכות להיווצר בימינו והחיות בימינו כבעבר – בכל התחומים ובכל אמצעי התקשורת. באמצעותו של חינוך כזה ביהדות,

נחשף האדם לעושרה של תרבות העם היהודי בימינו ובעבר, ולהיותה חלק מתרבויות העמים בקרבם הוא חי.

"פלורליזם ביהדות"

הפלורליזם ביהדות מתבטא בריבוי זרמים, אמונות ודעות בכל העידנים של תולדותיה, החל מספרות התלמוד, בפיתוח עקרונות פלורליסטיים המנחים את ההגות והשיח ביהדות ומכירים בלגיטימיות ובתועלת שבמחלוקת המקרבת לאמת, ובוחנת את העמדות המתנגשות, בבחינת "אלו ואלו דברי אלוהים חיים".

הפלורליזם בתרבות העם היהודי בימי המקדש הראשון ליהוה בירושלים והמקדשים ליהוה בבית אל ובדן, מבוטא בספרי התנ"ך המייצגים ומתארים את ריבוי הדתות, האמונות והפולחנים לאלים רבים, אשר רווחו בעם היהודי בו־זמנית. תפישות יהוה כאלוהים מופשט התנגשו בתפישות אלוהי ישראל כעגל זהב. השקפות על צדקת האלוהים בדברי הנביאים התנגשו בהשקפות מנוגדות – כבסיפורי אברהם, איוב, קהלת.

ביהדות בעידן ההלניסטי מופיעות תנועות וכיתות עצמאיות שונות אלה מאלה – יהודים הלנים ומתנגדיהם, צדוקים, פרושים, חסידים, אסיים, נוצרים יהודים, קנאים ומתנגדיהם. עם גידול הפזורה בארצות אפריקה, אסיה ואירופה גדל גם הביזור ביהדות. בארץ ישראל נוצרת אופוזיציה למימסד הדתי־כהני של של צדוקים, ובימי המקבים שוב פורצות מלחמות אזרחים בין יהודים, המאמצים את תרבות המערב, למתנגדיהם.

המימסד הדתי, הצדוקי, מתקרב לאורחות החיים של המערב, מאמין בהלכה הכתובה והמקודשת ומתנגד לכל רפורמה ותוספת. האופוזיציה הרפורמית־פרושית מתנגדת הן למגמותיו ההלניות והן לשמרנותו ומבקשת להמשיך לפתח את הדת היהודית, ההלכה והאמונה באמצעות התורה שבעל פה.

במלחמה עם רומא מתפתחת אופוזיציה גם למפלגות המלחמה – ואישים כיוחנן בן זכאי ותלמידיו והמפקד בצבא היהודי, ההיסטוריון יוסף בן־מתיתיהו, עוברים לצד הרומאי, מברכים את מפקד הצבאות הרומאים, וזוכים לחסותו ולהמשך יצירתם היהודית תחת שלטון הרומאים. מפלגות המלחמה מתפצלות,

לוחמות זו בזו, ומוליכות את הממלכה היהודית להרס.
"אלו ואלו דברי אלוהים חיים" הוא עיקרון תלמודי המסמל את הפיכת הפלורליזם ממאפיין של היהדות לעיקרון מנחה בהגותה.
הוא מבטא אמונה כי אין איש יכול לדבר בשם האלוהים, על כן יש להאזין לכל הצדדים במחלוקת, לשמר גם את דעת המיעוט שאולי תהפוך בעתיד לדעת הרוב, המכריע בפסיקה, או להודות שיש מחלוקות בהן אין הכרעה ויש להכריז על תיקו. זהו אחד המושגים המהפכניים בתולדות הדתות והתיאולוגיה.
ההלכה מצטיירת לא כחוקה אלא כתהליך, כהליכה בלתי פוסקת אל תגלית האמיתות והצדק.
מימי הביניים והרנסנס מתגוון ומתעצם הפלורליזם בריבוי העדות, החיות ביבשות ובתרבויות שונות, נוסף על ריבוי הזרמים ההגותיים והדתיים: הרציונליסטיים והמיסטיים, המשיחיים, החסידיים ומתנגדיהם, המשכילים והמתבוללים, הממירים דתם מרצון או מאונס. בזמן החדש מואץ קצב התפתחות הפלורליזם ביהדות בהתפלגות ליהדות חילונית ודתית ובזרמים הפועלים בכל אחד מהם בתפוצות ובעדות רחוקות אלה מאלה. בישראל נפגשים בני כל העדות, הגזעים והזרמים ביהדות. הקשר בין פלגי היהדות הפלורליסטית מתהדק בגלל המשטר הדמוקרטי הישראלי, המגביר את תלותם ההדדית של הזרמים והפלגים ביהדות. כל פלג וזרם ביהדות עשוי להשפיע על המדיניות, על הרכב הממשלה, על הכלכלה ועל הבטחון של כלל התושבים במדינת ישראל.
אחדות העם מותנה בחוסר אחידותו, בריבוי הדרכים בהן יכול אדם לממש את יהודיותו מבלי לנתק עצמו מן היהדות.

פלורליזם אינו רלטיביזם

פלורליזם הוא הכרה בפלורליות, בריבוי של אמונות ודעות, זרמים, אורחות חיים ודת בתרבות העם היהודי. הפלורליזם הוא מאפיין של היהדות למן ייסודה בעידן התנ"כי. הפלורליזם הוא גם עיקרון מנחה ביהדות מימי התלמוד ועיקרון "אלו ואלו דברי אלוהים חיים".
פלורליזם אינו רלטיביזם המייחס ערך שווה לכל אמונה ודעה, לכל עמדה הומניסטית ואנטי הומניסטית.
הפלורליזם ביהדות עודד מחלוקת וויכוח בין בעלי דעות שונות המאמינים

בעדיפות דעתם על זו של מתנגדיהם, וחותרים להוכיח את צדקת עמדתם בנחרצות, בתוקף, באופן קיצוני ובלתי מהוסס, כפי שנהגו בית הלל ובית שמאי, וכפי שנוהגים מאז ועד היום כל החלוקים ביניהם ביהדות.
רלטיביזם בימינו מתבטא בוויתור על אמונה בעדיפות עמדה אחת על האחרת, ויתור על אמונה בערכים מוחלטים בהם תלוי קיומה של החברה. רלטיביזם מחייב סובלנות גם כלפי גזענות ולאומנות.
לאומנות וגזענות הן סוגי התנשאות אנוכית הרואה בלאום או בגזע או בקבוצה מינית או דתית, לה שייך הגזען, את הקבוצה שנבחרה להיות עליונה ובעלת זכויות יתר מזכויות בני הקבוצות האחרות בחברה האנושית, כמו הנאצים ה"אריים" או השוביניסטים. הלאומנות והגזענות התגלו כגורמי דה־הומניזציה ופירוק החברה, המונחים על ידי אמונה בערכים המתעלמים מזכויות בני חברתם שאינם בני מינם או לאומיותם או גזעם, או דעתם.
ערכים גזעניים, כמו ערכים אנטישמיים, הם על כן רעים בהחלט, לא רק באופן יחסי. אין גישה רלטיביסטית היכולה להצדיקם גם אם הם הופנמו במאמינים בהם על ידי הוריהם ומחנכיהם ומורשת תרבותם.
הגזענות והשוביניזם מאיימים על איכות החיים של כל תא משפחתי וקהילתי – כמו תנועת הטאליבאן באפגניסטן, החמר רוז' בקמבודיה או הנאצים בגרמניה. ככל שגזען מדיר עצמו מתרבותם ומחברתם של הפסולים בעיניו, כך מתדלדלים חייו הרוחניים והחווייתיים, וסכנת הפסיכופתיה מאיימת על אנושיותו.
הרלטיביזם התרבותי שהרדר החל לפתחו במאה ה־19, בהאמינו כי אין "תרבות נחותה" או עליונה על אחרת, זכה לתחייה בסוף המאה ה־20 בשולי תאוריות המולטיקולטורליזם והפוסטמודרניזם. אלה הדוגלים בו ומשווים תרבות קניבלית לתרבות של החברה הפתוחה במערב, מוותרים על אמונתם בערכים הומניסטיים כקנה מידה להערכה של הרצוי והפסול, של הרע והטוב.
לקיומו של החינוך ההומניסטי חיוני המאבק בגזענות וכל מצדיקיה התאורטיים, על כן הוא חותר לא לפשרה בין דעות ואמונות אלא להידברות בין המחזיקים בהן.

אחדות העם - מורשת היסטורית אחת ואמונות רבות

ביהדות כתרבות רווחה תמיד ובכל הזרמים האמונה בהיסטוריה לאומית משותפת. אמונה זו התפתחה בצד אמונות שונות ומתנגשות בתוך הדת היהודית ומחוצה לה. בתרבויות שהתפתחו תחת השפעת הדתות הנוצריות והמוסלמיות רווחה אמונה דתית אחת בצד אמונות בהיסטוריות לאומיות שונות אלה מאלה.

בכל עידן בתולדות היהדות רווחו בה אמונות מנוגדות אלה לאלה ביחס לאלוהים, לבלעדיותו, למהותו, לקיומו; ביחס ליהדות כדת מחייבת או כתרבות מתפתחת; ביחס ליהודיות ולהגדרתה ולתנאים להצטרפות אליה; ביחס למצוות ההלכה ולעליונות הערכים ההומניסטיים על ההלכה; ביחס לפתיחות להשפעות התרבויות והדתות האחרות; ביחס לחינוך היהודי, ליעדיו ולתכניו. ריבוי האמונות והזרמים לא מוטט את האמונה המשותפת של היהודים ביהדויות השונות בהיסטוריה לאומית משותפת, בתנ"ך כבסיס היהדות וכיצירה המהווה תעודה היסטורית עתיקה.

האחדות של העם היהודי מתבטאת בנושאי מחלוקת משותפים. כל היהדויות שביהדות מעורבות באותן המחלוקות הרווחות בה. הקשרים ההדוקים בין המתווכחים למתנגשים בנושאי המחלוקת המשותפים, הופכים גם הם להיות מגורמי האחדות בעם היהודי.

דוגמאות לכך הן: המחלוקות בישראל על דרכי שמירת השבת, על אופני ותכני החגים, על התנ"ך או התלמוד כיסוד החינוך היהודי, על "מי הוא יהודי" וחוק השבות כאפלייה מתקנת או כביטוי לזכות קדושה על ארץ ישראל, על הזיקה בין דת למדינה, על זכות הרפורמה בהלכה (כדרך חכמי התורה שבעל פה והרפורמים בימינו), או על החופש מכל מצוותיה.

המחלוקות בין אמונות בעם היהודי לובשות בישראל אופי פוליטי ומחייבות התייחסות ומעורבות של כל המשתתפים בדמוקרטיה הישראלית, חילוניים ודתיים כאחד. מחלוקות אלה, כמו כל המחלוקות האחרות ביהדות, מחזקות בישראל את החיכוך והמגע בין זרמי היהדות השונים, המעמיקים את המודעות להיותם חלק מעם אחד.

פתיחות היהדות להשפעות תרבויות העמים

היהדות נחשפה והושפעה מתרבויות עמים אחרים בכל תולדותיה. ביצירות ובמאפייני דתה ותרבותה – מאז התנ"ך ועד ימינו – נותרו עקבות ברורים של השפעות תרבויות מסופוטמיה, כנען ופיניקיה, מצרים, יוון, האסלאם, הנצרות, תרבויות הודו ופרס, תרבויות סלביות ותרבויות חילוניות באירופה ובאמריקה.

השפעות אלה עודדו, בכל עידן בתולדות היהדות, יצירה יהודית מקורית. בעקבות "ביקורת המקרא" נחשפה המקוריות של היצירות התנ"כיות, תוך השוואה עם יצירות בתרבויות ועל יסוד מיתוסים של עמי המזרח, מהן הושפעו יצירות תנ"כיות מקוריות. כמו כל היצירות בתרבות העולם הושפעו כמובן היצירות התנ"כיות מתרבויות קדומות יותר ומתרבויות השכנים. אך דווקא בהשוואה אליהם בולטת מקוריות הצורה, התוכן והמסר הדתי והאידאי של היצירות בתנ"ך, כגון: מקוריות ספור הבריאה שהוא מכלול של שתי גרסאות מנוגדות זו לזו. היסודות העלילתיים מהמיתולוגיה המסופוטמית הפוליתאיסטית משובצים על ידי היוצרים־העורכים ביצירה המהווה יסוד גם למונותאיזם וגם לאמונה הומניסטית בשוויון בין בני ובנות "אדם" שנברא מלכתחילה כזכר ונקבה, כצלם אלוהיו.

פתיחות מתמשכת זו להשפעות תרבותיות, מתבטאת בימינו בהתפתחות היהדות בתרבות הישראלית החילונית, המושפעת מכל התרבויות עמן היא באה במגע יומיומי, ויוצרת בו זמנית יצירות מקוריות משלה.

צירוף זה של פתיחות להשפעות ומקוריות ביצירה, יצר בעבר הרחוק גשרי תרבות בין היהדות לתרבויות העמים האחרים. הזיכרון הלאומי האצור בתנ"ך מייחס כבר לשלמה המלך גישה פלורליסטית לתרבות בירת הממלכה היהודית. הוא בונה ופותח בירושלים סניפים לכל הדתות והתרבויות של העמים השכנים, מתחתן בהם, והופך את ירושלים לא רק לבירה המונותאיסטית הראשונה בעולם, אלא גם לעיר הרב־דתית הראשונה. (כמובן שאין להוכיח את האותנטיות ההיסטורית של המסופר על שלמה, אך יש משמעות לתיאור מלכותי ולזיכרון הלאומי המייחס לו את כל אלה ורואה בו מלך אידיאלי של תור הזהב בתולדות היהדות).

בזכות פתיחותה להשפעות ומקוריות יצירותיה, שמרה היהדות על ההמשכיות

והייחוד מתרבויות ומדתות העמים ובו בזמן על הקשרים עמם. השפעתה של היהדות על דתות ותרבויות כל העמים בתחום ההשפעה של הנצרות והאסלאם החלה באימפריה הרומית בראשית האלף הראשון לספירה.

תרומות היהדות לתרבות העמים

בחלק העולם שהתאחד לישות מדינית אחת באמפריה הרומית, נתאפשרה התפשטות גרסאות של אמונות היהדות בקרב "יראי יהוה" – מי שקיבלו את עיקרי האמונה של המונותאיזם המוסרי היהודי, אך לא קיבלו על עצמם את עול מצוות ההלכה.

בקהילות יראי יהוה שהיו פזורות בצד קהילות יהודיות ברחבי האימפריה הרומית, היתה נכונות לקבל גרסאות נוצריות של היהדות. גרסת פאול כי החובה להאמין באה במקום החובה לשמור מצוות אומצה בקלות על ידי הנוטים להאמין במונותאיזם המוסרי ללא חובת שמירת מצוות ההלכה.

מונותאיזם כזה, על דרישות הצדק, החסד וההבטחה לגאולה, היה לאחת מתרומות היהדות לעמים שאימצוהו באמצעות היהדות הנוצרית. המיתוס החדש, בו הפך ישוע, הרבי של חסידים יהודים מנצרת, לבן האלוהים, ולקרבן אנושי המכפר על כל החטאים ומושיע את נפשם של כל המאמינים בכך, הקל על תפוצת הדת החדשה שיצר פאול ושבמיתולוגיה שלה התמזגו אלמנטים פוליתאיסטיים רבים.

האמונה והדת הנוצרית החדשה, שהיתה מבוססת על כתבי הקודש של היהדות, הפיצה אותם במחוזות שונים של האימפריה הרומאית. משהפכה הנצרות לדת המדינה של האימפריה, והופצה ככזאת בשלוש היבשות הגובלות עם הים התיכון, נפוצו גם המוסדות שנוצרו ביהדות: בית הכנסת כניגוד למקדש, השבת והתפילה כתחליף לקרבן, והלימוד לשמו של כתבי קודש ופירושיהם.

הנצרות שימרה והפיצה לא רק את ספרי הקנון התנ"כי, אלא גם יצירות יהודיות אחרות שהוצאו על ידי היהדות הרבנית ממורשת היהדות ונשארו מחוצה לה במשך למעלה מאלף וחמש מאות שנה, וחזרו אליה רק בימינו, כגון: ספרי הברית החדשה, ה"ספרים החיצוניים" כולל ספרי המקבים, ספרי פילוסופיה כשל פילון האלכסנדרוני, ספרי היסטוריוגרפיה יהודית וספרים

הלוחמים באנטישמיות כשל יוסף בן מתתיהו.
השבת הפכה ממוסד ייחודי יהודי למוסד כלל עולמי וביטאה גישה חדשה אל הזמן: זמן אנושי, המחולק לשבועות עבודה המסתיימים ביום מנוחה מחייב, שכלליו שוויוניים ללא תקדים: זכות וחובת המנוחה חלה על כל בני האדם, בעלים ועבדים ושפחות, הורים וילדים, גברים ונשים, כולל נספח הומניטרי ביחס למנוחת בהמות העבודה.
שבת יועדה לשחרר את האדם מכל מלאכות פרנסה, על מנת שיתפנה לכל עיסוקי הפנאי שבהם ינוח מכל עמלו ומלאכות החובה שלו. במשך השנים נערמו איסורי עיסוק ופעולה רבים כל כך בהלכות שבת הדתיות, עד שבימינו אין רוב העם היהודי מציית להם עוד והופך מחדש את השבת לחג מנוחה ועיסוקי פנאי, בידור והנאה.

"אלוהים" כגיבור ספרותי

אלוהים נוצר ומעוצב על ידי בני אדם ביצירותיהם ובאמונותיהם המשנות את צורתו, מהותו ומשמעותו. בתודעתם וברגשותיהם של המאמינים בקיומו של אלוהים כישות פעילה בטבע או מעבר לאינסופיותו, הוא לרוב לא רק בורא אלא גם מושל, מצווה ומשגיח על בני אדם ועונשם בשרירות לבו ובאופן בלתי צפוי. על כן הוא מעורר במאמיניו פחד ורצון לרצותו בקרבנות או בשמירת מצוות.
בחיי הרוח של מי שאינו מאמין באלוהים כישות קיימת, בוראת, מושלת או משגיחה, מעוצב ה"אלוהים" כגיבור ספרותי, שנוצר על ידי בני האדם יוצרי הסיפורים המיתולוגיים או היצירות הספרותיות והאמנותיות שעיצבו אלים בצורות שונות והעניקו להם תפקידים שונים בתרבויות השונות. גיבורים ספרותיים אלוהיים אלה חיים ביצירות בצד הגיבורים הספרותיים האחרים, לעתים בצלם אדם או חיה.
הספרות היהודית בתנ"ך, ובעקבותיה הדת היהודית על כל זרמיה, רואה את אלוהיה כחסר עבר, ללא עלילת חיים קודמת לזו המתבטאת בסיפורים השונים על בני האדם שהתייחסו לאלוהים בתנ"ך. בניגוד לאלי דתות אחרות, אין לאלוהים בתנ"ך היסטוריה משפחתית וביוגרפיה אישית.
גם ביהדות נתפש האלוהים במיגוון מושגים ואמונות – בקרב דתיים וחילוניים.

הדת היהודית אינה מחייבת אמונה באלוהים מוגדר ומסויים, אם כי נעשו בה נסיונות רבים (שנדחו על ידי רוב הזרמים) לחקות את הקתוליות על ידי יצירת "אני מאמין" מחייב.
משה ראה פעם את פניו ואחוריו של אלוהים, אך בפגישתם הגורלית, מול האש שאיננה אוכלת, ראה אותו משה כמופשט מכל צורה ודמות, כ"אהיה אשר אהיה", כיש שיהווה את כל אשר יהיה. ישות שאינה ניתנת להגדרה במונחי הווה, רק במונחים של עתיד, פוטנציה של מה שיתהווה בעולם. (משהו קרוב למניע בלתי מונע של אריסטו, שנתקבל בגרסאות שונות על ידי פילוסופים מוסלמים ונוצרים בימי הביניים, שנקרעו בין "שתי האמיתות": האמת של הדת והאמת של התבונה, כיון שהיו משוכנעים, כאבלאר, שניתן להאמין רק במה שניתן להבין בדרך רציונלית).
לעומת תפישת האלוהים של משה עמדה התפישה של סופר בראשית: אלוהים בצלם אדם המהלך בגנו לרוח היום, מתארח אצל אברהם לארוחה, או נאבק כאיש עם יעקב במעבר היבוק. אהרון ורוב העם שעמו ראוהו כעגל. אליהו ראהו כקולה של הדממה. במיתולוגיה החדשה שהחלה להתפתח מהספרות המיסטית בימי התלמוד ובעיקר בימי הביניים – האל הוא קיסר היושב על כסא מלכותו מוקף שרים ומלאכים, כשכינה.
בספרויות הגות כשל הרמב"ם אלוהים הוא מופשט לא רק מכל מוחש אלא מכל מושג שהאדם מסוגל להשיגו. אלוהי שפינוזה זהה לטבע, ובעיני האתאיסטים שהושפעו מהגותו – אין אלוהים קיים אלא בספרות ובהגות העוסקת בו.
גם הוגים דתיים, כרמב"ם, ראו בספורים התנ"כיים בהם מתואר אלוהים בדמותו ובצלמו של האדם, אלגוריות שכל המסופר בהן אינו אלא פרי דמיונם של בני האדם. משמע: אלוהים בספורי התנ"ך, לפי השקפה זו, אינו אלא גיבור ספרותי שנוצר על ידי הסופרים שעצבוהו, כמשל, אשר רק יחידי סגולה, כפילוסופים, מסוגלים להבינו.
כיון שיצירות ספרות ואמנות מעניקות חיים עצמאיים ל"גיבורים הספרותיים" המעוצבים על ידם, ממשיך אלוהים לחיות כגיבור ספרותי גם בקרב מי שאינו מייחס לו ישות או קיום מחוץ ליצירות אל.
ההתיחסות לאלוהים כגיבור הספרות היהודית העתיקה, מאפיינת את אסכולת "תנ"ך כספרות" המתחדשת בימינו (אוארבך, דייצ'ס, קרמוד, אלתר, בלום,

מיילס, טלמון, זקוביץ, הופמן, פרי ועוד רבים אחרים). גישת אסכולת "תנ"ך כספרות יפה" רואה גם היא את אלוהים כאחד מגיבוריה הספרותיים.
יצירות האלוהים על ידי בני האדם בצלמם ובדמותם הן ביטוי לחתירה האנושית להבנת הנשגב מבינתם, כשם שהן ביטוי למגלומניה של האנושות: שאיפתה לדמות את עצמה ולהידמות לכח המסוגל לברוא את הטבע ואת החי שבו, לשלוט בהם, או להשמידם.
אלוהים לא מת. הוא ממשיך לחיות גם בתודעת ובחוויות המאמינים, כי הוא קיים רק בספרות ובאמנות. בגרפיטי בשנות ה־60, על קיר בפאריס, היה כתוב "אלוהים מת – על החתום : ניטשה" ומתחתיו הוסיפו כתובת: "ניטשה מת – על החתום: אלוהים".

"אתאיזם הומניסטי" ביהדות

האמונה האתאיסטית־הומניסטית היא אמונה באדם ההומני כמקור הסמכות והערכים, אשר בנאמנות להם מותנה קיומה של החברה, אפשרות האושר ושיפור איכות החיים של היחיד והתא החברתי. אמונה אתאיסטית רואה באדם את יוצר האלוהים ועל כן אין היא כוללת אמונה בשמירת מצוות, אשר נוצרו גם הן על ידי בני אדם.
אמונותיו של האתאיסט ההומניסטי מחייבות חינוך לביקורתיות ולא לציות, להתחשבות בזולת ולא לחוקים מקודשים הפוגעים בו, להכרת היצירה התרבותית וההגותית הקלסית המתחדשת מדי דור וחושפת את הפוטנציות הטמונות באנושיות ואת התגשמותן לעינינו.
עיקרו של האתאיזם ההומניסטי הוא האמונה באחריות האדם למעשיו ובחירתו לבור את דרכו בהתאם לערכים מוסריים, לעצב את חייו, וליצור מציאות רוחנית ביצירותיו התרבותיות, מציאות הכוללת את יצירת האלוהים כגיבור ספרותי. אתאיסטים כברטראנד ראסל רואים באמונה באלוהים לא רק אמונה במושג מיותר להסבר היקום, אלא גם אמונה מזיקה המעדיפה את האינטרס האלוהי על האינטרס האנושי.
בצד אמונות אתאיסטיות־הומניסטיות קיימות אמונות אתאיסטיות ואנטי הומניסטיות, כשם שקיימות אמונות דתיות הומניסטיות או דתיות אנטי הומניסטיות.

רבים מהמאמינים היהודים באתאיזם או באגנוסטיות ממשיכים לקיים חלק ממצוות ההלכה, ללא הצדקה הגיונית או מוסרית, אלא מתוך כבוד למסורת ואמונה בכוחה לאחד את העם. רוב האתאיסטים היהודים עושים ברית מילה לילדיהם הזכרים, חלק מהם מקיים טקסי בת ובר מצווה מסורתיים בבית כנסת (גם אם ביקור זה הוא ראשון ואחרון בחייהם), מתחתנים אצל רב וחותמים על התחייבות פיצויי גירושים מגוחכים ב"כתובה" ארמית שאין הם מבינים את הכתוב בה. כל המעשים האלה אינם עומדים בניגוד לאמונותיהם האתאיסטיות־הומניסטיות, כל עוד הם גורמים להם סיפוק ואינם מזיקים לזולת.

המאמינים באלוהים כמצווה ובחובה לציית לו, רואים באתאיסטים "כופרים", אשר לפי דעת כמה מהם חייבים מיתה (כדעת אפלטון והרמב"ם). עוינות זו לאתאיזם מעידה על התפשטותו בימי קדם הן בחברה היהודית והן בתרבויות העמים בעת העתיקה. תעודות אחרות מעידות על אמונות אתאיסטיות החל באלף השני לפני הספירה.

האמונה האתאיסטית־הומניסטית מחייבת ציות לחוקים דמוקרטיים והתאמתם לערכים מוסריים. הומניסטים אתאיסטים ודתיים חותרים על כן לביטול תוקפן של מצוות הלכה העומדות בניגוד לעיקרים הומניסטיים, כגון החוקים המקפחים את זכויות המחצית הנשית של האנושות ושל העם, או מצוות והלכות הפוגעות בזכויותיהם ובכבודם של בני מיעוטים, הומוסקסואלים או "פסולי חיתון" לפי ההלכה.

קנאות דתית ואידיאולוגית

קנאות היא אמונה – דתית או חילונית – המבטלת את האמונה בכל הערכים המוסריים, את ערך יתרון החיים על המוות (כקנאות המתאבדים "למען החירות", כמצדה), או את זכותם של בני אדם להחזיק בדעותיהם ולהפיצן, גם אם אין הם מסכימים לדעותיו של הקנאי. דוגמאות לכך הן: אמונת תומכי הרודנים הדתיים באירן ובאפגניסטן או הרודנים החילוניים בגרמניה הנאצית או ברוסיה הבולשביקית, אשר בגללם נאסרו, הוגלו ונהרגו בני אדם כיון שהיו "כופרים" בעיני הקנאים.

"...הִרגו איש אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו... ויפול מן העם ביום

ההוא כשלושת אלפי איש. ויאמר משה מלאו ידכם היום ליהוה – כי איש בבנו ובאחיו ולתת עליכם היום ברכה."

אלה הדברים ששם הסופר התנ"כי בפי משה (שמות ל"ב 27–29) כשהנהיג את מלחמת האזרחים נגד מי שהאמינו כאהרון כי ניתן לייצג את יהוה־אלוהים בפסל העגל. שלושת אלפים מהמאמינים בגרסת אהרון לתורת ישראל נהרגו על ידי חיילי משה, האיש שבסיפורים אחרים באנתולוגיה התנ"כית מייחסים לו את המונותאיזם המוסרי, הדיברות המביעים כללים אתיים כלל אנושיים, כולל הדיבר לא תרצח.

מכאן משתמע כי קנאות רצחנית עשויה להתקיים בנפשם של בני אדם בצד אידיאלים נשגבים – דתיים וחילוניים כאחד.

אמונה של הקנאי גורמת לדה־הומניזציה שלו בגלל הדה־הומניזציה של הזולת המתחוללת בתודעתו, כגון דה־הומניזציה שהתחוללה בנפשו של הרופא־הרוצח במערת המכפלה בחברון שהרג מתפללים בעת תפילתם כאילו אינם בני אדם. דה־הומניזציה מתחוללת בקנאי כשהזולת, שאינו מסכים או אינו נוהג או אינו חי בהתאם לאמונתו, פוסק להיות אנושי בעיניו.

תהליכי החילון לא הפחיתו את סכנותיה של הקנאות. מאז המהפכה הצרפתית ועד המהפכה הנאצית והבולשביקית התגלתה רצחנותה של הקנאות האידיאולוגית החילונית, שאינה פחותה מזו של הקנאות דתית. הצירוף של קנאות פוליטית וקנאות דתית הוא אחד הצירופים המסוכנים ביותר בהיסטוריה – כפי שהראו הקנאים בירושלים כשהביאו לחורבנה בראשית האלף הראשון, וכפי שהראו הקנאים במדינת ישראל שביקשו לגרום להרג המוני של ערבים על הר הבית, ורצחו את ראש ממשלתה היהודי של ישראל – כסמן לכוונותיהם בעתיד.

הפיכת הנאמנות למנהיג או לאידיאה דתית או חילונית לערך עליון, נוטלת מהמאמינים את כושר ההבחנה בין טוב לרע, כאילו החזירה אותם הקנאות לגן עדן של פסיכופטים חסרי מצפון, בושה או רגשות אשם, כאילו לא אכלו עדיין מעץ הדעת טוב ורע.

דה־הומניזציה של הקנאי וקרבנותיו היא המכנה המשותף לכל סוגי הקנאות – הדתית, האידיאולוגית, הלאומנית, הגזענית, המעמדית והתרבותית. רוצחי רופאי נשים על שהסכימו לבצע הפלה חוקית, דומים מבחינה זו לרוצחי המאמינים כי יהוה מיוצג על ידי פסל העגל. הרוצחים והמטיפים לרצח של ראש ממשלת

ישראל, אשר קידם את תהליך השלום וקירבו להשלמתו, דומים מבחינה זו לרוצחים אנטישמים של היהודים באירופה.
לרוב מתבטאת הקנאות גם בנאמנות עיוורת למנהיג המתיימר לדבר בשם האלוהים או האידיאה, לעתים היא מחוזקת על ידי הגות "מדעית" (גזענית או מעמדית) המתנתקת מערכים מוסריים כלל אנושיים, ומכחישה את תוקפו של הכלל הקנטיאני כי רק עיקרי מוסר אוניברסליים יכולים להחשב למוסריים.

זרמים ביהדות

זרם ביהדות הוא תנועה חברתית, דתית או תרבותית בעם היהודי, הנבדלת מתנועות אחרות בכל, או בחלק, מהמאפיינים הבאים: אמונות הרווחות בקרב תנועה זו, מוסדות חינוך ותוכניות לימוד הנבחרות לפי אמונות אלו, מסגרות חברה וקהילה ייחודיות, אמצעי תקשורת המאירים את המציאות לאור האמונות הרווחות בזרם זה, מנהיגויות ומפלגות פוליטיות המייצגות אותו, אורחות חיים ייחודיים לאנשים החיים בזרם זה הבאים לביטוי בלבוש, במאכלים, בחיי המין והמשפחה, ביצירות ספרות, אמנות והגות הנוצרות ונפוצות בקרב זרם זה בעם היהודי וביצירות הנחשבות בעיני רוב החברים בו למקורות היהדות.
הזרמים בעם היהודי מהווים את "היהדויות" השונות החיות זו לצד זו ביהדות, בתרבותו של העם היהודי, כגון: זרם הרוב הוא "היהדות החופשית מדת ההלכה" הקרוי "היהדות החילונית", זרמי המיעוט הדתי: "היהדות החרדית", "היהדות הדתית ציונית", "יהדות ניאו־אורתודוכסית־אמריקנית", "יהדות רפורמית", "יהדות קונסרבטיבית", "יהדות רקוסטוקציוניסטית", "יהדות קראית", "יהדות שומרונית" ועוד.
במאה ה־18 החלה להתגבש האורתודוכסיה בזרמי היהדות החרדית. היתה זו מגמה שחתרה לכפות הקפאת ההלכה ופירושי רבניה להלכה ולשולחן הערוך, בהתאם לאמונות תת־הזרמים החסידיים והמתנגדיים שהופיעו ביהדות החרדית. היהדות החרדית "האורתודוכסית" החייתה את העיקרון הצדוקי־קראי "חדש אסור מן התורה", כמאמר החתם סופר במאה ה־19, והיא התפתחה כריאקציה לתנועות ההתחדשות, ההשכלה והרפורמה שהחלו להופיע ביהדות הדתית וביהדות החופשית מדת ההלכה, בתרבויות העדות

היהודיות באירופה, באמריקה, באפריקה ובאסיה.
גם ביהדות החילונית הופיעו זרמים שונים, כגון זרם היהדות האידישאית והאנטי ציונית במזרח אירופה לפני השואה, לעומת זרם היהדות הציונית־הישראלית החי בתרבות עברית בארץ ישראל לפני קום המדינה.
מיגוון הזרמים בעם היהודי הוא ביטוי לפלורליזם השורר בתרבותה בכל עידן. כולם כאחד מהווים את הפסיפס הדינמי של היהדויות שביהדות האחת.

"עם בחירה"

העם היהודי הוא "עם בחירה" במובן: העם שחבריו בוחרים בו את האופן שבו הם מממשים את יהודיותם ויהדותם, את הזרם בו הם חיים ואת מבחר היצירות המייצגות לדעתם את תרבות העם היהודי. במאה ה־20 בחר רוב העם היהודי, שהתרכז באירופה ובאמריקות, לעבור מזרם היהדות החרדית לזרם היהדות החופשית מדת ההלכה, ומיד עמד בפני ברירות בחירה חדשות בין הזרמים שביהדות זאת. רוב העם היהודי שהתרכז בישראל בחר גם הוא ביהדות החופשית מדת ההלכה ובתרבות העברית החדשה שהתפתחה בה. מיעוטים זעירים בעם היהודי בישראל בחרו וממשיכים לבחור לחיות בתרבות היהודית החרדית המזרח אירופאית - לדבר אידיש, להתלבש בלבושי ימי הביניים של אצילים פולניים, אשר נתקדשו בעיניהם כבגדים יהודיים, ללמוד רק לימודי תלמוד ולהתעלם מתרבות המאה ה־20 ככל האפשר.
האמונה הדתית כי העם היהודי הוא עם בחירה, במובן "עם נבחר" על ידי אלוהי היקום, ועל כן עליון על עמים אחרים, מסוכנת לשפיות ולהומניזציה של חניכיה, כמו כל אמונה הגורמת לדה־הומניזציה של הזולת הלא יהודי המהווה את האנושות כולה. הקנאות הדתית והפוליטית נלווית לתפישה זו של "עם נבחר" על ידי אלוהי היקום כולו, שנבחר להיות גורם הגאולה של העולם.
ריבוי היהדויות ביהדות וריבוי הזרמים ביהדויות אלה, מעמידים כל יהודי בפני הברירה לחיות באחת מהן, לעוזבה ולהצטרף לאחרת, או ליצור לו דרך משלו למימוש יהודיותו. כיון שרוב היהודים בעולם ובישראל בחרו לחיות ביהדות החופשית מדת ההלכה, השתחררו רובם מהמושג המטעה והמסוכן של "עם נבחר" והחלו מאמינים בחופש הבחירה שלהם בחייהם כיהודים

ובזרם היהודי בו יחנכו את ילדיהם.
רוב ההורים היהודים בישראל (שני שלישים) בחרו לשלוח ילדיהם לבתי ספר לא דתיים ובחרו בכך את הזרם ביהדות בו הם מבקשים לחנך את ילדיהם.
רוב ההורים היהודים בתפוצה – דתיים השייכים לבתי כנסת של זרמי הרוב ביהדות וחילוניים שאינם שייכים לבית כנסת – בחרו לחנך את ילדיהם מחוץ ליהדות, בבתי ספר לא יהודיים שאין מלמדים בהם את תרבותו של העם היהודי, כולל ספרותו הקלסית שבתנ"ך. חלק מההורים היהודים בתפוצה (כשליש) בחרו אמנם לשלוח את ילדיהם (עד גיל 13) למספר שעות בשבוע ללימודים יהודיים בבית הכנסת, אך ברוב המקרים לא כללו לימודים אלה התוודעות לתרבות היהודית החיה והמתפתחת והסתפקו בלימוד מספר טקסטים תנ"כיים או כאלה הקשורים בתפילה ומספר מילים בשפה העברית. בחירה זו גרמה לרוב היהודים הגדלים בתפוצה להכיר את תרבות העם של המדינה בה הם חיים (כגון התרבות האנגלית, הצרפתית, האמריקנית) מבלי שיכירו את תרבות העם היהודי – הדתית או החילונית.
יהודים המבקשים להתבולל ולהתעלם מיהודיותם, מבצעים גם הם אקט של בחירה. כל עוד הם יודעים כי הם יהודים ומודעים לכך שהסביבה רואה בהם יהודים, הם נאלצים לבחור את האופן שבו יחיו חיים יהודיים או יתעלמו מיהודיותם ויכחישו או יסתירו אותה מסביבתם ומילדיהם, כפי שעשו הורים רבים באירופה אחרי השואה, וכפי שעושים בדיעבד הורים רבים במערב בדור שני או שלישי של משפחות מעורבות – יהודיות ולא יהודיות.
בין המתבוללים ואפילו בין הממירים את דתם היהודית בדת נוצרית, יש כאלה הבוחרים לשמור על מנהגים ומסורות מסויימים, הקושרים אותם לעברם היהדי, כפי שעשו רבים מהקונוורסוס היהודיים, אנשים שהמירו את דתם היהודית בנוצרית, בספרד, הקרויים גם "אנוסים" אף שברוב המקרים היתה להם האפשרות לבחור בין הגירה להמרת דתם. משבחרו לקבל את הדת הנוצרית נפתחו בפניהם מסלולי קריירה במיגוון מקצועות, אשר הוליכו רבים מהם לצמרת השלטון והאינקוויזיציה הקתולית, עד שעורדו עליהם את קנאתם וקנאותם של "הנוצרים בדם" שבחלו ב"נוצרים החדשים" וייסדו בכך את הגזענות באירופה. יהודים רבים במערב אירופה במאה ה־19, כהיינה ומאהלר – המירו את דתם לנוצרית כיון שהמרת הדת היתה התנאי לקבלת דוקטורט או לקבלת משרה גבוהה במימסד התרבותי במערב אירופה גם אחרי האמנסיפציה.

בישראל מודעים יהודים ליהודיותם כזהותם הלאומית, הלשונית, התרבותית, החברתית והפוליטית. אין הם עומדים בפני הברירה לבחור בין יהודיות לבין התבוללות. היחידים שהם יכולים להתבולל בתוכם הם יהודים אחרים.
אך גם בישראל חייבים יהודים בבחירה: בחירת אחד מזרמי היהדות הישראלית בו הם מממשים את יהודיותם על ידי בחירת בית הספר לילדיהם, בחירת אורח חיים דתי או חופשי, ובחירת המענה לשאלה "מי הוא יהודי", הקובע את היחס לחוק השבות ומשתתף בעיצוב אופייה של המדינה היהודית.

הזרם החילוני ביהדות

הזרם החילוני ביהדות ניכר ברוב המאפיינים של זירמי היהדות כולם. במאה ה־19 גדלו מרכזי היהדות החילונית בעיקר בערים הגדולות באירופה, אליהן נהרו יהודים מהעיירות, בהן התרכז רוב העם היהודי עד אז. במאה ה־20 הואצו התפתחותו וגידולו של הזרם החילוני בריכוזים היהודיים באירופה ובאמריקות, בהן חי רוב העם היהודי. סניפיו הופיעו בקרב כל העדות באסיה ובצפון אפריקה, בעקבות התפשטות תנועת ההשכלה ורשת החינוך של ה"אליאנס יזראליט".
תנועות ההגירה מאירופה לאמריקות, לדרום אפריקה ולארץ ישראל, מייסדות מרכזים חדשים של היהדות החילונית במחצית הראשונה של המאה ה־20. בארץ ישראל מתפתח המרכז הפורה ביותר של היהדות החילונית עם תחיית התרבות העברית במחצית הראשונה של המאה ה־20. מאז קום המדינה הוא הופך המרכז הרוחני והתרבותי אליו מתייחסים כל ריכזי היהדות בעולם.
בזרם החילוני נוצרו רוב היצירות ביהדות ימינו, והופיעו בו התנועות החברתיות והפוליטיות החדשות, שעיצבו מחדש את חיי היהודים בתפוצה ובארץ ישראל. ב"יהדות החילונית", החופשית מדת ההלכה, חלה התפתחות, חסרת תקדים בהיסטוריה היהודית, של מערכות חינוך יהודי לא דתי בתפוצה ובישראל, מגן הילדים ועד מוסדות ההשכלה הגבוהה. במערכות אלה מוזגו לימודי מדעים, מדעי הרוח ולימודי יצירות תרבות כללית ויהודית. שפות הלימוד ביהדות החילונית היו בעיקר עברית, אידיש, צרפתית ואנגלית.
ביהדות החילונית הופיעו זרמים ואידיאולוגיות מתנגשים אלה באלה שהקיפו מאות אלפי חברים, כגון: הבונד והקומוניסטים, האידישיסטים והאנטי ציונים,

התנועה הציונית והתנועה החילונית הישראלית שביססה מחדש את העברית כשפת דיבור ויצירה של העם היהודי.
נוצרו ארגונים כלל עולמיים של העם היהודי שלא על בסיס דתי, כגון: ההסתדרות הציונית, הקונגרס היהודי העולמי ומפלגות יהדיות חילוניות בין־ארציות.
הישות היהודית הארצישראלית ותחיית התרבות העברית היו למפעלו הגדול והעמיד ביותר של הזרם החילוני ביהדות. אף שזרם זה היווה, לפני מלחמת העולם השניה, רק כחמישה אחוז מהעם היהודי, הוא הפך עד מהרה לגורם משפיע ביותר על יהדי העולם, על תרבותם ועל התנועות הפוליטיות והחינוכיות שפעלו בהם.
רוב היהדים בארץ ישראל ערב קום המדינה, היו חברים ביהדות החילונית. בהנהגתה התפתחה האוטונומיה היהודית תחת השלטון הבריטי, לפני קום המדינה. הוקמו מערכת חינוך עברית, אוניברסיטאות, מכללות, בתי ספר וגני ילדים, מוסדות וארגוני תרבות עצמאיים, האקדמיה ללשון עברית, תיאטראות, אקדמיה לאמנות, מוזיאונים, בתי הוצאה לאור, אגודות לקידום התרבות הישראלית החילונית (כאגודת המורים, אגודת הציירים, אגודת הסופרים), עתונות יומית, כתבי עת בעברית, תחנת רדיו בעברית וסטודיו להפקת סרטי קולנוע ישראליים. קהילות תרבות חילוניות ראשונות בהיסטוריה קמו בתנועה הקיבוצית ויצרו אופני חג, קבלות שבת, טקסי בת ובר מצווה, חתונות וטקסי אבלות – חופשיים מדת ההלכה.
מוסדות דמוקרטיים נבחרים בשלטון המקומי והארצי בארץ ישראל שלפני קום המדינה פעלו בזכות מערכת התרמה ומסים עצמאית, צבא מחתרת בן עשרות אלפי חיילים וחיילות שסר למרות המוסדות הנבחרים, וכח משטרה תחת פיקוד בריטי אך מאוייש ברוב היישובים היהודיים על ידי שוטרים וקצינים יהדיים, בחלקם שליחי המוסדות הנבחרים של האוטונומיה היהודית החילונית. המפלגות הדתיות הציוניות, שהיוו מיעוט באוכלוסיה היהודית, תמכו גם הן במוסדות האוטונומיה היהודית החילונית, אף שהחרדים החרימו את רובם.
בשואה נהרסו מרכזי רוב הזרמים ביהדות אירופה, כולל מרכזי הזרם החילוני אליו השתייכו רוב היהודים במזרח אירופה, במערבה, במרכזה ובדרומה. בשנים שאחר כך התפורדו גם בארצות הברית תנועות הזרם החילוני ביהדות

ומוסדות החינוך שלהן. רובן הפסיקו לפעול ועתונותן היומית הגדולה חדלה להופיע.
הזרם התופשי מדת ההלכה בארץ ישראל יצר ישות יהודית עצמאית ועמידה שהיוותה תשתית למדינה יהודית חילונית ודמוקרטית ראשונה בהיסטוריה. חיים בה כיום למעלה משליש היהודים בעולם ורוב הנוער היהודי למטה מגיל שמונה עשרה. בראשית האלף השני לספירה יתרכזו רוב יהודי העולם במדינת ישראל, בה ממשיכים חברי כל היהדויות הדתיות להוות רק כחמישית מאוכלוסייתה היהודית.

חולשה מבנית של הזרם החילוני ביהדות

בניגוד לזרמים אחרים ביהדות, אין לזרם החילוני מנהיגות המייצגת את האינטרסים שלו כזרם בתרבות ובחינוך היהודיים, אין לו משנות חינוך ייחודיות ומנוסחות המקובלות על רוב המורים המלמדים בו. רק מעטים בקרבו מנסחים לעצמם את האמונות שהם חיים ומחנכים לפיהן. בזרם החילוני מעטות הן קהילות התרבות המאורגנות הדואגות לצרכים הרוחניים, החינוכיים החברתיים והייחודיים של חבריהן.
הקהילות החילוניות המאורגנות הבודדות (בקיבוצים, בקהילות בתי הכנסת החילוניים בארצות הברית, בחלק מהחבורות העצמאיות הפועלות בתפוצה) אינן מהוות דגמי חיקוי. רוב היהודים החיים באורחות החיים של הזרם היהודי החילוני אינם מאורגנים במסגרות חברתיות־תרבותיות כלשהן. במידה שיש להם "מרכזים קהילתיים" (הקרויים גם מתנ"סים) הם מהווים ברוב המקרים מרכזי שירות לתחביבים ולתרבות הגוף ולא מרכזים לפעילות רוחנית־חינוכית של הקהילה החילונית.
בזרם החילוני אין מוסדות להשכלת ולהכשרת "מורי עם" (אשר בובר ניסה לפתחם) שיוכלו למלא תפקידים החיוניים לקיומן ולפעילותן של קהילות תרבות בעם היהודי. כתוצאה מכך חסרה בזרם החילוני מנהיגות מקצועית להפעלת קהילות תרבות וחינוך – כמו הרבנים הרבים הפועלים בזרמים הדתיים, וקומץ המדריכים והרבנים החילוניים הפועלים בזרם החילוני.
החולשה האירגונית והפוליטית של זרם היהדות החילונית גרמה לכך כי זרם החינוך ומערכת בתי הספר הלא דתיים בישראל, המהווה רוב מוחלט ביהדות

הישראלית, הוא היחיד שאין לו רשות חינוך אוטונומית בהנהגתו. בעוד שלכל אחד מהזרמים הדתיים ביהדות ישראל יש אוטונומיה חינוכית הנתמכת על ידי משלם המסים ומונהגת על ידי הממונים מטעם הזרם הדתי והפוליטי אליו הם שייכים (ש"ס, אגודת ישראל, דגל התורה, המפד"ל), אין לזרם הלא־דתי מנהיגות בפיקוחו, ומזה ימי דור הוא נשלט על ידי שרי חינוך הממונים על ידי ממשלת ישראל אך נבחרים מתוך נציגי הזרם הדתי או בהשפעתם.

"מלחמת תרבות"

מלחמת תרבות ביהדות היא מאבק בין זרמים בעם היהודי, בעלי אמונות שונות או מנוגדות. מנהיגי זרמים אלה שואפים, בדרך כלל, להקנות את עיקריהם ואת אופני החיים היהודיים שלהם לחברי הזרמים האחרים ביהדות. גורמים אידיאולוגיים, דתיים, כלכליים ופוליטיים מניעים את ההתנגשויות בין הזרמים המנוגדים אלה לאלה בתרבות, בחברה ובמדינה היהודית, התנגשויות המהוות את "מלחמות התרבות" שבה. השוני בין הזרמים ביהדות מתבטא לעתים לא רק בשוני בין אורחות חייהם של חברי הזרמים הנאבקים ביניהם. הוא שונה בדרכי פולחן וטקסי חג, בעמדות אידיאולוגיות כלפי ההיסטוריה היהודית ובתפישת האלוהים ותפקידו בחיים האנושיים. הוא שונה בהכרה במציאות או באי מציאות העולם הבא והחיים שלאחר המוות, בתפקידי המדינה היהודית ובפתיחות להשפעות העמים. הוא שונה גם בהשקפה על עתיד העם ותפקיד המשיח, בגישה להלכה ובהצדקה לקיבועה או לתמורות שיש לחולל בה. יתרה מזו הוא גם שונה ביחס למצוות ולהלכה – באיזה מידה הם עליונים על חוקי המדינה הדמוקרטית. הוא שונה לעתים אפילו בלבוש ובשפת הדיבור (כגון השוני בין זרמי החרדים לשאר הזרמים ביהדות).

מלחמות תרבות השתלבו בתולדות העם היהודי מאז היווסדו. כיון שהיהדות היא מטבעה תרבות בה רווחת האמונה בהיסטוריה לאומית משותפת בצד מגוון אמונות שונות או מתנגשות, אין מלחמות התרבות מסכנות את אחדותו של העם היהודי. הן מסכנות את אחדותו רק במקרים נדירים כשהן הופכות אלימות ומתדרדרות למלחמות אזרחים.

ברוב שנותיה של ההיסטוריה היהודית נמשכו מלחמות התרבות ללא אלימות. קהילות יהודיות אשר חברו לזרמים השונים חיו בנפרד זו מזו, לעתים באותו יישוב עצמו. המעבר משלטון מרכזי של המימסד הדתי־הכהני והסנהדרין, לביזור קיצוני בפזורה היהודית ולעצמאות הקהילות, רבניהן ומנהיגיהן, אפשר בעבר ומאפשר גם בימינו, רב־קיום בשלום של הזרמים השונים המנהלים מלחמת תרבות ביניהם.

בעלי אמונות המנוגדות באורח קיצוני אלה לאלה, כמו קהילות החרדים, החילוניים, הרפורמים והקונסרבטיבים בארה"ב, חיים בנפרד ואינם מתחככים או מתנגשים אלה באלה, כיון שאין להם אינטרסים המחייבים את המפגש ביניהם.

במדינת ישראל מתרבים האינטרסים המשותפים והמנוגדים של בני הזרמים השונים, והחיכוך ביניהם גדל. ניגודי האמונות והעמדות בין מנהיגי הזרמים השונים וחבריהם, משפיעים על המפגש המתמיד ביניהם במוסדות המחוקקים, במוסדות המבצעים של המדינה, בשלטון המקומי ובמערכת המשפט.

על כן מחריפה בישראל מלחמת התרבות בין המיעוט הדתי לבין הרוב החילוני. היא לובשת צורה של מאבק בין מפלגות כשחלק מהזרמים הדתיים מיוצגים על ידי מפלגות פוליטיות. אלה מצייתים לפסיקת רבנים שהם בלתי נבחרים, אך יכולים להשפיע על החלטות הכנסת והממשלה באמצעות הממונים על ידיהם. התפרצויות אלימות בודדות בהפגנות, בהשחתת רכוש, בהתנפלות אלימה על יחידים, מבטאות בישראל את גודל הניגודים והפער הבלתי מגושר בין האמונות הרווחות בזרמים המתנגשים ביהדותה.

מה ביסוד מלחמת התרבות בישראל? מחלוקת בין רוב האוכלוסיה היהודית והאחרת בעליונות חוקי הדמוקרטיה על כל הלכה דתית, לבין נציגי הדתיים המאמינים בעליונות חוקי ההלכה על הדמוקרטיה, או בעליונות ההלכה על כל רשויות החוק והמשפט של הדמוקרטיה הישראלית.

ממחלוקת זו נגזרות שאר המחלוקות בין דתיים לחילוניים בישראל, כגון המחלוקת בדבר עליונות הערכים ההומניסטיים על מצוות ההלכה, המחלוקת על קיפוח או שוויון מלא בין נשים לגברים, המחלוקת על החינוך ההומניסטי היהודי, על חוק השבות, חוקי הגיור, הגדרת היהודיות, מעמד וזכויות בתי הדין הרבניים והרכבם (הכללת נשים ונציגי כל הזרמים ביהדות הדתית והחילונית), חובת הגיוס לצבא ההגנה על אזרחי המדינה, חובת הציות לרב או למפקד

בצבא, כפיית חוקי שבת וחוקים דתיים אחרים על חילוניים וכד'.
בזיכרון הלאומי הקולקטיבי מלוות מלחמות תרבות את תולדות היהדות מאז ייסודה בהר סיני. מאז התנחלות שבטי העם היהודי בארץ ישראל, החלה ביהדות מלחמת תרבות בין יהדים מונותאיסטים ליהדים פוליתאיסטים, שעבדו גם את הבעל, העשתורת והמולך.
מלחמות תרבות נמשכו בעידן ההלניסטי, בין היהדות שנפתחה להשפעות המערב לבין זו שהסתגרה מפניהן, בין המאמינים בבלעדיות העולם הזה לבין המאמינים בחיים שלאחר המוות ובעולם הבא, בין הכיתות הרבות והשונות שהתפתחו בתוך האוכלוסיה היהודית שהלכה וגדלה בארץ ישראל ובתפוצה.
מלחמות התרבות לבשו צורות חדשות ומגוונות בימי הביניים. ביטוייהן האלימים נתמעטו כיון שיהודים היו פזורים בקהילות קטנות וחסרות אמצעי מלחמה. מלחמות תרבות לא אלימות התנהלו בין רציונליסטים למיסטיקנים, בין יהודים משיחיים למתנגדיהם. אך גם במלחמות תרבות אלה היו מדי פעם התפרצויות אלימות כהעלאת ספרי הרמב"ם באש ברחובות "פריש" (כבעדות החסיד מורונה במאה ה־13).
בתקופת הרנסאנס וההשכלה גדלים הפערים בין הזרמים ביהדות. במערב מתחזקות מגמות הפתיחות לתרבות העמים, להגותם ולרציונליזם המדריך אותה, במזרח אירופה מופיעה החסידות המפיצה את הקבלה והמיסטיציזם ביהדות הדתית. מלחמות התרבות בין חסידים למתנגדים, בין חרדים למשכילים, הולכות וגדלות ומגיעות לשיאן עם התפתחות תהליכי החילון והתנועות הלאומיות הציוניות והאנטי ציוניות במאה ה־20.
מלחמות התרבות אינן מבטלות את אחדות העם היהודי הבאה לביטוי בהרגשת ההזדהות של יהודים עם יהודים אחרים בפזורה, ובהרגשת הזהות הלאומית המתבססת על זיקה לעבר משותף. רק לעתים רחוקות מתדרדרות מלחמות התרבות למעשי אלימות, והנורא שבהם – רצח ראש הממשלה יצחק רבין.
במאה ה־20 היו רק התפרצויות אלימות מעטות שנבעו ממלחמות התרבות. דוגמאות לכך היו: מהומות קנאי "עברי דבר עברית" בקולנוע מוגרבי בתל אביב הצעירה כשהציגו בו סרטים באידיש, הוצאת דיבה והסתה של חרדים שהביאו למאסר אליעזר בן יהודה בבית סוהר תורכי על תפקידו בהחייאת העברית כשפת דיבור ויצירה, פגיעה בגופן של נערות צעירות בירושלים על

ידי חרדים שלבושן לא נראה להן, הפגנות ופגיעה בגוף וברכוש שפגעו חרדים בעת הפגנות השבת בירושלים ופגיעות ברכוש שפגעו חילוניים בבתי ספר דתיים שהוקמו בניגוד לחוק במרכז שכונות חילוניות.

ברוב המקומות וברוב שנות מלחמות התרבות ביהדות, מאז עידן ההשכלה והחסידות ועד ימינו התנהלו המאבקים בין הזרמים השונים במישור האידאי ובנסיונות לכבוש עמדות כח בקהילה, בחברה או במדינה. התנגשויות אלימות בין הזרמים היו נדירות וקצרות, בהשוואה למלחמות האזרחים ההמוניות, ההרסניות והארוכות, שנבעו גם הן ממלחמות תרבות ודת, במדינות אירופה. עם הקמת מדינת ישראל, כשהכח והמשאבים של המדינה עברו לרשות ממשלות יהודיות, הוחרפה בהדרגה מלחמת התרבות בין הזרמים הדתיים והחילוניים. היא ניטשת עתה על עמדות כח ועל משאבים כלכליים וכספיים. כיון שביסוד מלחמת התרבות בישראל מונח הניגוד בין ההשקפה כי ההלכה עליונה על הדמוקרטיה לבין ההשקפה כי הדמוקרטיה והערכים ההומניסטיים מכריעים כל פסיקה הלכתית המנוגדת להם, אין סיכוי לפשרה בין העמדות העקרוניות של הצדדים הנצים.

הסיכוי שנותר הוא הידברות בחתירה לרב־קיום בשלום של כל המקבלים על עצמם את עול פסיקות הרוב של משטר הדמוקרטיה הישראלית, תוך טיפוח מירב האוטונומיה החינוכית והתרבותית בתוך כל אחד מהזרמים, זאת בתנאי שכולם כאחד יקבלו על עצמם למלא את חובותיהם לחברה, ולצייד את תלמידיהם בידע על ערכי הדמוקרטיה ובמיומנויות הדרושות לפעילות יוצרת בכלכלה ובחברה בימינו.

פרק שלישי

הפלורליזם מאפיין את היהדות בכל עידניה

השינוי בגישה ליהדות בימינו מאיר את הפלורליות ששררה ביהדות בכל עידני תולדותיה. השינוי התבטא בריבוי הדעות, הדתות, האמונות והזרמים שבה.
התמורה המתחוללת בגישה להיסטוריה של היהדות כתרבות העם היהודי, ניכרת במבחר הנושאים, במבחר היצירות, העדויות והתעודות, הנחשבים ל"מקורות היהדות".

היסטוריה מתחילה מן ההווה

פרוסט טען כי כל קורא בספרות יפה מכיר את הגיבורים שברומנים בהזכרו באנשים מוכרים לו. גם ההיסטוריון וגם קוראיו מספרים את העבר תוך התייחסות להווה ולאירועים המשפיעים עליהם.
בהווה משתנה תמונת העבר של היהדות, בהשפעת המחקרים, הממצאים הארכיאולוגיים, השקפות ההוגים, האמונות והאינטרפרטציות החדשות שאנו נותנים לטקסטים העתיקים. תמונת עברה של היהדות בסוף המאה ה־20 אינה דומה לתמונותיה בתודעת היהודים מלפני מאתיים או שלוש מאות שנה. אין דומה תמונת הרקע והגורמים להיווצרות חג החנוכה בתודעתם של מי שלא ידעו על ספרי המקבים, כיון שהוצאו מהיהדות, לתמונת מקורות החג בתודעת קוראיהם.
אנו, החיים בתוך ההיסטוריה של היהדות ומשתתפים ביצירתה, מתמודדים עם קונפליקטים אשר שורשיהם בזיכרון העבר ובאופן שבו אנו מעצבים אותו מחדש. מודעות חדשה זו משפיעה בימינו על עמדותיהם הפוליטיות של יהודים בישראל, ועל יחסם לתהליך השלום או לקביעת גבולותיה של המדינה. יש ביניהם המקדשים כל מקום שניתן לייחס לו אירוע היסטורי, אחרים רואים בגבולות המשתנים תדיר של היישובים והממלכות היהודיות בעבר הצדקה לפשרה טריטוריאלית תמורת שלום. אלה ואלה מתבססים על ראיית העבר בעיני ההווה.
בכל אחת מהיהדויות מתחנכים ילדים ומבוגרים במורשת התרבות הייחודית

של היהדות בה הם חיים בהווה. כך ביהדות החרדית, ביהדות הדתית־ציונית, ביהדות הרפורמית לסוגיה, או ביהדות החילונית החופשית מדת ההלכה ומפרשנויותיה לטקסטים מן העבר.

בעיות ומחלוקות רלוונטיות לחיינו בהווה הופכות נקודות מוצא ללימודי היהדות ותולדותיה. השקפות על העבר משפיעות על אופי מחלוקות ותכניהן כגון: מחלוקת על חוקי השבת - נצחיים או משתנים, המחלוקת על מעמד האשה בקהילה ובמדינה וכד'.

פלורליזם מאפיין את תרבות העם היהודי מראשיתה. הפלורליות וההתנגשות בין זרמי דת ואמונה מלווים את העם מאז ייסודו, מאז מלחמת התרבות הראשונה בעם היהודי. ההתנגשות בין זרמי האמונה והדת השונים ביהדות נמשכו בימי הביניים, הרנסאנס וההשכלה.

הפלורליזם הוא הכרה בפלורליות שביהדות כמאפיינת את תרבותו של העם היהודי בכל העידנים. הפלורליזם שהפך לעיקרון מנחה בהגות היהודית - "אלו ואלו דברי אלוהים חיים" - בימי התלמוד, הופך בימינו לעקרון לגיטימציה של כל הזרמים, הדעות והאמונות ביהדות. אף אחד מהם אינו "היהדות הנורמטיבית", אף אחד מהם אינו מהווה סטיה מהנורמה. היהדות אינה זהה לאף אחת מהיהדויות שבה - היא כוללת את כולן.

על בסיס גישה זו ניתן ללמוד ולהכיר כל אחד מהזרמים ביהדות, מאפייניו, האמונות והמנהגים הרווחים בו, שורשיהם בתולדות היהדות כתרבות - הדמיון והשוני ביניהם ובין זרמים דומיננטים בעברה.

כיון שפלורליזם אינו רלטיביזם, כוללת גישה כזו ליהדות גם דיונים ערכיים - הערכות והעדפות, על בסיס ערכים הומניסטיים בהווה, של מצוות והלכות, מנהגים ומסורות הרווחים בזרמים השונים או שרווחו בהם בעבר.

לימודי היהדות כתרבות כוללים על כן לא רק הכרות עם השוני בין הזרמים ביהדות והמשותף להם, הם כוללים עידוד גישה ביקורתית של הלומד, של דעות ומצוות עשה ולא תעשה - מהן מצוות שנתקדשו במסורת ואינן מזיקות לאיש או אשה, מהן מצוות הנראות לו מקפחות את זכויותיהם של בני אדם לכבוד, לחירות, לשוויון, ולמירב ההזדמנויות לפתח את הפוטנציאל האנושי הייחודי הטבוע בכל אחד מאתנו.

יהדות נלמדת על ידי בעלי אמונות והשקפות המשפיעות על דרכי ראייתם, על מבחר היצירות המייצגות מיגוון זרמים בעידן מסויים ביהדות. החתירה

ל"אמת ההיסטורית" עשויה להיות משותפת לבעלי ההשקפות והאמונות השונות, כשהם מתעלמים מכל טאבו ואיסור עיון במקורות ובתעודות, ובמידה שהם מכירים בכל זרם הפועל ביהדות כחלק בלתי נפרד ממנה, גם כשהם פוסלים את המצוות והמנהגים המקובלים המאפיינים אותו.

קיצור תולדות הפלורליזם ביהדות

מאז ייסודה של היהדות ועד התפשטות התנועות החופשיות מדת ההלכה, הפלורליזם בתרבות העם היהודי מתגלה בכל אחת מתקופות התפתחותה, במיגוון גדול של יצירות ספרות, היסטוריוגרפיה, אמנות פלסטית ואומנויות עיצוב, תפילות ויצירות הגות ומחקר. ריבוי הזרמים והתנועות המתנגשות ביהדות בכל עידן מתחולל ביהדות האחת - תרבותו של העם היהודי, המתפתחת ומתעשרת מהריבוי ומהניגודים שבה במשך שלושת אלפים שנה לפחות.

בעידן היווצרות העם והפיצול לשתי הממלכות בימי ייסודה של היהדות מתנגשות ביהדות האמונה באלוהים מופשט והאמונה באלוהים המגולם או מיוצג בפסל עגל הזהב, מחלוקת והתנגשות הנמשכת בימי שתי הממלכות כשפסל עגל הזהב מוקם במרכזי עבודת יהוה בממלכת עשרת השבטים.

מימי ההתנחלות של שבטי ישראל בארץ כנען מתפשטות ביהדות דתות הכנענים ובייחוד דתות עשתורת ואשרה, דת הבעל והמולך. דתות פוליתאיסטיות אלה חיות ביהדות ובתרבות העם היהודי בשתי הממלכות שלו, לצדן, ולעתים במקומה של הדת המונותאיסטית, כמו בתקופה שבה דת הבעל והעשתורת הופכות לדת המדינה בממלכת עשרת השבטים.

שלמה היה המלך הראשון שהכיר באפשרות הרב־קיום בשלום של פולחנים לאלים רבים בתרבות היהודית. בבנותו מקדשים לאלים רבים בבירת הממלכה היהודית הראשונה, הפך את ירושלים לא רק לבירה ראשונה של המונותאיזם אלא לבירה פוליתאיסטית ראשונה בה מצוי גם מקדש לדת המונותאיסטית. היה זה חלק מתהליך הבטחת השלום עם העמים והמעצמות שמעבר לגבולות המדינה החדשה. התנגדויות מגוונות לשלטונו בתוך ממלכתו - בגלל עול עבודת המס שהטיל - היו רקע להתנגדות נביאי יהוה לריבוי המקדשים שהקים שלמה ופתיחותו להשפעות תרבויות השכנים ואמנותם. נביא יהוה מינה את ירבעם בן נבט לעמוד בראש המרד נגד שלמה, והבטיח לו כי זה רצון האלוהים.

ההתנגדות למגמות פלורליסטיות אלה באה מחוגי האופוזיציה הקטנה יחסית של נביאי יהוה, שהמשיכו להאמין בבלעדיות אלוהי ישראל ולחמו בכל גילוי של "עבודה זרה". הפלורליזם הדתי ביהדות התפתח בעידוד המימסד הממלכתי ובשתוף כהנים ונביאים יהודים שהועסקו על ידי חצר המלכות הישראלית. גם עורכי התנ"ך מתנגדים לפלורליזם דתי ותרבותי זה בהערותיהם לטקסטים (כבספר שופטים, מלכים ובספרים אחרים). התנגדותם הנחרצת לפלורליזם הדתי ששרר ביהדות, לא מנעה מהם לכלול תאורים מפורטים של ריבוי האלים והפולחנים ביהדות ימיהם – המתארים את תרבות העם בספר התנ"ך. הניגוד בין אמונה במורשת היסטורית אחת לבין ריבוי אמונות דתיות ואתיות ביהדות הופך עובדה כבר בתקופת שלושת מקדשי יהוה הראשונים – בירושלים, בבית אל ובדן, הקרויה "תקופת בית ראשון".

הפיצול ביהדות בעידן ההלניסטי ובימי בית שני

בימי בית שני מתפצלת היהדות ליהדות הלנית וליהדות רבנית, ליהדות ארץ ישראל וליהדות התפוצה המזרחית והמערבית. בכל ריכזי היהדות מופיעים זרמים וכיתות המתנגשים ביניהם ומוקיעים אלה את אלה בשם ובתוך היהדות האחת. צדוקים ופרושים, אסיים ונוצרים יהודים, יהודים הפתוחים לתרבות המערב הקרויים על ידי מתנגדיהם "מתיוונים", ויהודים המסתגרים מפני כל התרבות ההלניסטית אך מושפעים ממנה בדיעבד (ראה: ליברמן על השפעת תרבות יוון על חכמי התלמוד, ראה המוזאיקות והפרסקות בבתי הכנסת, ראה הפוליס על הר הבית עם הגימנזיון וההיפודרום).

לאחר חורבן המקדש השני בירושלים ופירוק הממלכה היהודית מתפורר המימסד הממלכתי והכהני ובמקומו מתפתחים בתי הכנסת, הקהילות, המימסדים הרבניים ומנהיגויות מקומיות בארץ ישראל ובתפוצות הדוברות ויוצרות ביוונית, בארמית ובלטינית.

במשך האלף הראשון לספירה, בעידן ההלניסטי־ביזנטי בתולדות היהדות, ממשיכים חכמי התורה שבעל פה את הרפורמה בדת ובאמונה היהודית, בהלכה ובמנהגים, במוסדות ובחגים. דיוניהם ופסיקותיהם אצורים במשנה ובגמרא, ובספרות הנלווית. הם מפתחים ומוליכים את ההלכה בדיוניהם ובפסיקות הרוב

שלהם, יוצרים ספרות עשירה של אגדות ומיתוסים מיסטיים, מפתחים מציאות מיתית של עולם הבא, החיים שלאחר המוות, חצר מלכות של מלך מלכי המלכים שבשמים, עם ישויות מלאכיות ואלוהיות, גן עדן המועבר מראשית ההיסטוריה לסופה, וגיהינום לעינויים סדיסטיים נצחיים (לכל אלה אין כמעט זכר בתנ"ך ובאמונות הרווחות בו).

בעידן ההלניסטי מתפתחות, זו לצד זו, ספרויות יהדיות המייצגות יהדויות שונות, כגון: ספרות היהדות ההלנית (כולל פילון, פלוויוס, יחזקאל המחזאי, יוצרי ספרי המקבים, יצירות משוררים וסופרים), ספרות היהדות הרבנית (משנה, תלמדים, מדרשים), ספרות היהדות הנוצרית (חלקים מהברית החדשה, לפני שהנצרות נפרדת מהיהדות), ספרות כיתות המדבר (מגילות ים המלח).

סוגי הפלורליזם ביהדות בימי הביניים

בימי הביניים גדל הפיצול בין היהדויות העדתיות המתפתחות במרכזים גיאוגרפיים ותרבותיים שונים בשלוש היבשות - אפריקה, אסיה ואירופה. באיזורים מבודדים זה מזה, בתוך כל אחת מהיבשות הללו, מתפתחות יהדויות ייחודיות ושונות אלה מאלה - כיהדות בני ישראל בדרום הודו, יהדות תימן, יהדות סין, יהדות אתיופיה, יהדות קווקז וקשריה עם ממלכת כוזר, יהדות מזרח אירופה הנוצרת במפגש של מהגרים יהודים מגרמניה ומאיזורים סלביים וכוזריים, היהדות הספרדית והפורטוגזית ועוד.

על הפיצול העדתי נוסף בימי הביניים הפיצול ההגותי־דתי: מול רציונליסטים קיצוניים המאמינים באלוהים בלעדי ומופשט (כרמב"ם ב"מורה נבוכים"), מתפשטת השפעת הקבלה והמיסטיקה בתנועות גדולות ביהדות - כתנועות החסידים ומתנגדיהם. התנועות המשיחיות למיניהן - הראובני, שבתאי צבי, פרנק - מעודדות את ההבחנה בין לאום לדת ההלכה, ומניחות יסודות למחשבה הציונית האנטי משיחית. בצד מגמת קיבועה של ההלכה במערכת חוקים ומצוות (מ"משנה תורה" של הרמב"ם ועד "שולחן ערוך" של יוסף קארו ופרשנויות ישראלס), ממשיכים רבים להאמין בעיקרון התלמודי "אלו ואלו דברי אלוהים חיים" ובהמשך הילוכה והתפתחותה של ההלכה (כמהר"ל). מול אמונות קבליות (לוריא) בתפקידי שמירת המצוות בתיקון העולם וקידום הגאולה, מתחזקות אמונות במגיה, באסטרולוגיה, במוחשיות האלוהים וב"שעור קומה" שלו.

השתלבות בתרבויות העמים ברנסנס ובהשכלה

תהליכי השחרור מעול המצוות ומשלטון רבני הקהילות מתפתחים בתקופות ובאיזורים שבהם חיו יהודים בתרבות הרנסנס וההשכלה האירופית. מאות שנים לפני האמנסיפציה הנפוליונית מעול שלטונות הקהילה משתלבים יהודי איטליה (מכל העדות) בתקופת הרנסאנס בתרבות שכניהם, תוך שמירה על יהדותם. בתקופת ההשכלה בארצות השפלה, חוזרות קהילות של "נוצרים חדשים" ליהדות (מאנוסי ספרד ופורטוגל), ומתמודדות עם הוגים המפתחים ראייה חדשה ביהדות – נפרדים ממסורת שמרנית המאמינה כי אלוהים כתב את התנ"ך או שיש לראות בו אישיות נפרדת מהטבע (שפינוזה והפנתאיזם). תהליכי החילון בעם היהודי מובעים בזרמי הגות ואמונה חדשים החל מהמאה ה־18 וה־19 ביהדות המזרח והמערב, בתקופת ההשכלה וההגירה ההמונית לערים הגדולות באירופה ובאמריקה. היהדות החופשית מדת ההלכה ואמונות אתאיסטיות מהוות כבר במאה ה־19 חלק ממקורות ההשראה העיקריים ליצירה היהודית בכל התחומים. מולן מתעוררים זרמים אורתודוכסיים דתיים שמרניים, דמויי צדוקים וקראים, המאמינים כחתם סופר (המאה ה־19) כי "חדש אסור מהתורה".

לצידם קמות תנועות רפורמיות בדת היהודית – תחילה ה"רפורמים" ואחר כך ה"קונסרבטיבים" באירופה ובאמריקה.

במאה העשרים הופכת היהדות – הדתית והחילונית כאחת – יותר ויותר פלורליסטית, יותר ויותר מודעת לעצמה כתרבות של עם ולא כדתו. היהדות האמריקנית מתחילה לקבל ייחוד של עדה חדשה בעם היהודי – הגדולה בעדותיו. היהדות הישראלית מתפתחת במהירות כמפגש כל העדות בישראל, מכל היבשות והזרמים הדתיים והחילוניים, כמרכז רוחני, תרבותי וחינוכי של העם היהודי (בסוף המאה העשרים מתחנך בישראל רוב הנוער היהודי בעולם למטה מגיל 18).

היהדות הישראלית פותחה על ידי הציונות החילונית ותחיית העברית כשפת דיבור ויצירה תקשורתית בכל אמצעי התקשורת. היא מייצגת יותר ויותר את היהדות ההולכת ומצטמצמת בתפוצות מבחינה מספרית ומבחינת היותה גורם בחינוך ליהדות. רוב היהדות בימינו היא לא דתית במובן שבו מוגדרת הדת היהודית על ידי דתיים: רוב היהודים אינם שומרים מצוות, אינם חברים

ומבקרים קבועים בבית כנסת, אינם מברכים ומתפללים לאלוהים, ואינם מחנכים את ילדיהם על פי הדת היהודית. אך מיגוון התנועות הדתיות ביהדות הולך וגדל, ויחד עם הזרמים ביהדות החילונית הוא הולך ומדגיש את אופיה הפלורליסטי.

מיגוון יצירות מייצג כל עידן בתרבות

מבחר היצירות שנאספו בתנ"ך מייצג מיגוון דעות ואמונות, ומתאר מיגוון אורחות חיים, פולחנים והשקפות דתיות שרווחו בקרב המון העם היהודי, מנהיגים ומלכים, כהנים ונביאיהם.

מבחר הטקסטים שבתנ"ך מייצג את כל הז'אנרים הספרותיים הידועים בספרות המערב בימינו – פרוזה ושירה אפית ולירית, דרמה, מסה פילוסופית פיוטית, היסטוריוגרפיה ותאור פולחנים ומנהגים, אורחות חיי יומיום וחגים, יצירות אמנות פיגורטיבית בהיכלות ובכרכות ציבוריות, בארמונות ובמקדשים, ספרי חוקים ותאורי טקסים ויצירות רטוריקה נבואית.

הניגודים בין ההשקפות והאמונות המובעות במבחר הטקסטים התנ"כיים מבטאים אמונה וכפירה בצדקת האלוהים, אמונה וכפירה בבלעדיות יהוה, דעות מנוגדות ביחס לזיקה בין חטא לעונש, גישות שונות להעדפת הצדק החברתי על שמירת מצוות הדת, חשיפת העוול הנעשה לאשה בחברה היהודית, וגישות מנוגדות לזכויות השליט ביחס לנתיניו ולמהות הברית בין העם לאלוהיו.

במכלול היצירות התנ"כיות מיוצג העידן ההיסטורי־תרבותי הראשון בתולדות העם היהודי – מהיווצרו מצאצאי משפחה אחת אליה מצטרף ערב רב של בני עמים שונים, עד חורבן שלושת המקדשים הממלכתיים ליהוה, חורבן שתי הממלכות של העם היהודי, אשר חיו זו לצד זו, גלותו ושובו של חלק קטן בעם היהודי ממסופוטמיה ליהודה בחסות האמפריה הפרסית, וראשית היווצרותה של ישות יהודית עצמאית בירושלים ובסביבתה, לצד ישות יהודית־שומרונית בשכם ובסביבתה.

על אף מספר הספרים המועט הכלול באנתולוגיה התנ"כית יכולים הקוראים להתוודע למכלול תרבותו של העם בתקופה האמורה, לזרמים השונים שהתנגשו בתוכה, לדתות השונות שרווחו בה, לאמנויות שנוצרו בה, להשפעות התרבויות האחרות על חייה ויצירתה, ולתמורות הקיצוניות שחלו באורחות חיי העם

היהודי במשך מאות השנים אליהן מתייחסות היצירות הכלולות בתנ"ך. לאור המחקר והממצאים הארכיאולוגיים בימינו ברור כי אין לראות בהכרח בכתבים שבתנ"ך דיווחים היסטוריים אותנטיים על אירועים שאמנם התרחשו במקום המסויים ובזמן המסויים המצויין בהם. כמו כל מכלול של יצירות ספרותיות, מייצגות גם היצירות שבתנ"ך מציאות היסטורית ממנה שואבים הסופרים את רכיבי יצירותיהם. כמכלול יצירות הם מייצגים מציאות היסטורית אשר עוצבה בזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי והיתה לגורם היסטורי משפיע בחיי תרבותו, ולעתים - גם בחיי החברה והמדיניות של מנהיגיו. מכל הבחינות הללו עשוי התנ"ך, כטענת ביאליק, לשמש מדל מעולה לאסופות דומות של מבחרי יצירות אשר תייצגנה את העידנים האחרים בתולדות התרבות היהודית. כל עידן ייוצג על ידי מבחר יצירות יהודיות מכל הז'אנרים, הזרמים, העדות, התפוצות, הכיתות והתנועות שביהדות העידן.

התמורה המתמדת ביהדות

בכל עידן מתחדשים ביהדות אמונות, פולחנים, מנהגים ומסורות, טקסי חגים ומועדי מחזור החיים, וכן היחס ליצירות קלסיות וקדושתן, לשפות יהודיות ולשפות העמים ותפקידן ביהדות, ולתדמית גיבורי ההיסטוריה והספרות הקלסית, כולל האלוהים. צורות ותכנים חדשים אלה מתווספים לתרבות היהודית, אך לא תמיד הם באים במקום צורות ותכנים ישנים המשתמרים בה כיון שנתקדשו במסורת בעיני חלקים מסויימים של העם. כאשר ר' גרשום אסר על הביגמיה בעם ישראל לפני למעלה מאלף שנים, המשיכה הביגמיה להתקיים בחלקים רבים של היהדות כאילו לא חל שינוי מהפכני בתפישת המשפחה. כאשר נשים נתמנו לרבניות ולחזניות בבתי הכנסת של תנועת הרוב ביהדות הדתית (הרפורמים והקונסרבטיבים), והיהדות החילונית החלה למנות נשים לתפקידי דיינים ושופטים בכל דרגותיהם, המשיכו הקהילות האורתודכסיות לאסור על נשים למלא תפקידי רבנים או חזנים ודיינים. כאשר פילוסופים יהודים כרמב"ם הצהירו כי הם מאמינים באלוהים מופשט לא רק מכל מוחש אלא גם מכל מושג אנושי, המשיכו יהודים אחרים להאמין באלוהים בעל דמות אנושית, יושב על כסא מלכות, בעל "שעור קומה" שניתן למדוד את איבריו, דמויי איבריו של האדם.

הכל משתנה ביהדות, אך השינויים מצטברים לצידם של השימורים - אמונות ומנהגים חדשים קיימים לצידם של אמונות ומנהגים עתיקים. צירוף זה הוא יסוד הפלורליזם בתרבות העם היהודי. היהדות איננה ממוצה ולא מוצתה מעולם במערכת של הלכות, חוקים, מנהגים ואמונות. כל חוק ומנהג, כל מוסד ואורח חיים ופולחן ביהדות, עברו ועוברים שינויים מרחיקי לכת בתרבות היהודית ובזרמי הדת היהודית שבה.

התמורות ביהדות התחוללו בחלקים השונים של העם בזמנים שונים ובקצב שונה. התמורות ביהדות הואצו, כשהדת היהודית הפכה מדת קרבנות ומקדשים לדת בתי כנסת ותפילות. תמורה זו הביאה בעקבותיה דצנטרליזציה קיצונית ועודדה שינויים שהתחוללו בקהילות מסויימות ולא באחרות - בהשפעת הסביבות השונות בהן חיו ויצרו יהודים.

בזיכרון הקולקטיבי של העם האצור בתנ"ך, מתגלים שינויים אלה כבר בימי הנדודים במדבר. המשכן של אהרון ופסליו היו שונים מהותית מאוהל המועד של משה, בו לא היו מזבח או קרבנות או כהנים. בית המקדש ליהוה שנבנה על ידי שלמה, על הפסלים בעלי הפנים האנושיות והכנפיים הענקיות בקודש הקודשים, היה שונה ממקדשי יהוה אשר במרכזם פסל העגל בבית אל ובדן. המקדש השני בירושלים היה שונה מקודמיו ועבר שינויים מפליגים כשנבנה מחדש על ידי הורדוס. מיגוון הצורות ויצירות האמנות הייחודיות גדל עם ריבוי בתי הכנסת שנבנו בארץ ישראל ובתפוצות - כפי שנראה בעליל מהשוני בין ציורי הקיר והאשה העירומה המושה את משה מן היאור בבית הכנסת בדורה אירופוס לבין הצורות המסוגננות עם סמלי המזלות ואלמנטים מן המיתולוגיה היוונית בבתי הכנסת בארץ ישראל.

בתי הכנסת עצמם עברו תמורות קיצוניות והרבו מחלוקת וריבוי בתרבות היהודית. תחילה לא היתה בהם הפרדה בין גברים לנשים וממילא נעדרה מהם עזרת נשים (לפי מסורת בית המקדש), כעבור מאות שנים הופיעו בחלק מהם עזרות נשים, וכעבור עוד מאות שנים נעלמו ממרבית בתי הכנסת היהודיים בעולם עזרות הנשים. כיום עומדים זה מול זה בתי כנסת בהם יושבים, שרים ורוקדים נשים וגברים בצוותא לצלילי כלים או אנסמבלים מוסיקליים המלווים את התפילה והשירה בשבת ובחגים (במסורת בית המקדש), ולעומתם - בתי כנסת בהם הנשים נמצאות מעבר לקיר המפריד אותן מן האולם בו עולים לתורה שליחי הציבור על טהרת המין הזכרי, התפילות נערכות ללא ליווי מוסיקלי,

וקירותיהם ערומים מתמונות ומיצירות אמנות.
בימינו שוב גדל המיגוון של יצירות אמנות פיגורטיביות או אבסטרקטיות בבתי כנסת ובבתי התכנסות יהודיים בישראל ובעולם. בשבתות נוהרים בישראל אלפים לבתי ההתכנסות במאות המוזיאונים המצויים בישראל, ליהנות מיצירות אמנות יהודיות ואחרות, כאילו אין ולא היה מעולם איסור על ציור ופיסול דמויות אנושיות בקרב חוגים מסויימים ביהדות.
תמורות חלו באופי הזרמים המתנגשים ביהדות, במיגוון האמונות שהתפתח ביהדות כמעט בכל נושא הנוגע לתרבות ולדת היהדית, כגון: האמונה התנ"כית בבלבדיות העולם הזה, האמונה במשיח, בהשגחה, בישות האלוהים, במדינת הלכה, בצורך לשמור מצוות, באופן חגיגתם של חגים – משמעותם, צורתם ותוכנם.
בתרבות העם היהודי התפתחו זרמים דתיים וחילוניים רבים אשר כל אחד מהם מייצג אותה בדרכו שלו כפי שייצגו אותה הרציונליזם הקיצוני של הרמב"ם, המיסטיקה של הרמב"ן והפנתאיזם של שפינוזה.
השינויים המהירים והגורפים ביותר החלו לעצב את היהדות מחדש עם התפשטות ההומניזם החילוני, האמונות האגנוסטיות והאתאיסטיות, שהפכו לגורמים דומיננטיים ביהדות הזמן החדש, חלק בלתי נפרד מתמונת תרבותה, בצד תולדות הזרמים הדתיים שבה.
השינויים הקיצוניים במערכות החינוך ביהדות גרמו לרוב בני הנוער היהודיים לעזוב את בתי הספר הדתיים היהודיים ולעבור למערכות חינוך לא דתיות – יהודיות בישראל ולא יהודיות בתפוצה.
חלוצי החינוך, החופשי מדת ההלכה – כ"אליאנס יזראליט" בארצות הים התיכון, בתי ספר "תרבות" העבריים, בתי ספר "צישא" האידישאים באירופה, ובעיקר – מערכת החינוך החילונית בארץ ישראל ובמדינת ישראל, בה לומד כבר היום רוב הנוער היהודי בעולם, סייעו והאיצו את תהליכי השינוי. חוגי משכילים בקרב העדות אשר חיו בארצות ערביות, מעירק ועד מרוקו, הצטרפו לחוגי היוצרים היהודים מחוץ לתחומי התרבות הדתית, חלקם הצטרף לאינטליגנציה החילונית היהודית בעולם, הדוברת ויוצרת בשפות אירופה, מודעת לקלסיקה העולמית ומחנכת את ילדיה ברוח הפתיחות למערב. סופרים יהודים חילוניים מארצות דוברות ערבית פעלו בתרבויות אירופה, בצד סופרים ואמנים יהודים ממזרח ומערב אירופה ואמריקה.

אותה עת המשיכו מערכות חינוך יהודיות דתיות לשמר צורות ותכני לימוד שהתעלמו מהשינויים ביהדות הזמן החדש ושנתקדשו על ידם לפי מסורת בת כמה מאות שנים. היהדות החרדית ממשיכה לקיים את הישיבות לילדים ולנערים ממין זכר, אשר זכו לפריחה חסרת תקדים בהיסטוריה של החינוך היהודי דווקא במדינת ישראל החילונית, בזכות כוחו של המיעוט החרדי לקבל משכורת ופטור מצבא לכל מורי ותלמידי הישיבות החרדיות, על ידי לחץ על המפלגות החילוניות, על אף היות החרדים מיעוט זעיר בעם היהודי. מערכות החינוך הלא דתיות בעברית, באידיש, בגרמנית ובאנגלית, קירבו אלפי בני נוער לרעיונות ההשכלה, הגבירו את תהליכי החילון בתרבות היהודית, יצרו גשרים בינה לבין תרבויות המערב והאיצו את תהליכי השינוי ביהדות הישראלית והעולמית.

אין לומר "היהדות אומרת"
כשם שאין לומר "התנ"ך אומר"

ביהדות, כמו בתנ"ך, מיגוון דעות ואמונות שונות, מתנגשות, או שוללות זו את זו מכל וכל. על כן אין לומר "היהדות אומרת" – אלא : נאמר ביהדות, כשם שאין לומר "התנ"ך אומר" אלא: נאמר בתנ"ך.

היהדות היא תרבות פלורליסטית ולא אידיאולוגיה העשויה מקשה אחת, אי אפשר לייחס עמדות בנושא כלשהו למכלולה של היהדות, או לעמדות המייצגות את העם היהודי כולו, כשם שאי אפשר לייחס עמדות כאלה למכלולו של התנ"ך.

התופשים את היהדות כתרבות מתפתחת של עם, אינם מייחסים להיסטוריה היהודית משמעות אידאית או דתית – כאילו היא מכוונת לתכלית משיחית או אלוהית. ההיסטוריה היהודית, לפי השקפה זו, מייצגת את עצמה. כמו כל היסטוריה של כל עם בעולם, לכל ההתפתחויות שבה יש גורמים וסיבות – אין לה תכלית קבועה מראש. ההיסטוריה הייחודית של העם היהודי מעצבת את ייחודו של העם, כשם שהביוגרפיה מעצבת את ייחודו של כל אדם.

היסטוריוגרפיה של העם היהודי בימינו חותרת לציור תמונה של מה שארע במציאות, לא של מה שאמור לקרות. ברגסון אמר על פוז'ה, "הוא היה איש נפלא – מעולם לא נתן לרעיון לעמוד בינו לבין המציאות". ההיסטוריה של היהדות אינה הגשמה או ביטוי של רעיון, אלא תמונה של תהליך העשוי

מערכות אירועים ויצירות, המהווים יחד את תולדות התרבות הפלורליסטית ורבת הניגודים הפנימיים בה חיו יהודים במשך למעלה משלושת אלפי שנים. החתירה לתאור "מה ארע במציאות" מסתמכת על עדויות צולבות, על יצירות ספרות ואמנות ההופכות בדיעבד לתעודות היסטוריות, התורמות את חלקן ליצירת התמונה ההיסטורית. באמצעותן של תמונות כאלה ניתן להתבונן בריבוי המתגלה בתרבות העם היהודי, מבלי לייחס לאחד מביטוייה את מיצוי המכלול שהתגלה.

ריבוי היהדויות ביהדות

יהדויות רבות ביהדות: עדתיות, ארציות, דתיות ואידיאולוגיות.
יצירות כל היהדויות שביהדות מצטרפות בדיעבד למכלול תרבותו של העם.
היהדויות השונות חיות ביהדות זו לצד זו, ולעתים – זו כנגד זו.
יהדויות בעלות מגמות דתיות ואידיאולוגיות משפיעות על אורח החיים ושמירת המצוות של חבריהן, ולפעמים גם על הלבוש, השפה, חיי המין והמשפחה, החינוך והחברות במחנות פוליטיים. הבדלים כאלה ניכרים בפערים שבין היהדות החרדית, היהדות החילונית, היהדות הדתית־ציונית, היהדות הדתית־רפורמית, היהדות הקראית, היהדות השומרונית, היהדות הרקונסטרוקציוניסטית וכד'.
ביהדות חיות גם יהדויות עדתיות־ארציות, שונות זו מזו בתרבותן ובאורח חייהן, ולעתים בלשון הדיבור, בנוסחי התפילה והפולחן, וביחסן ליהדויות האחרות ולתרבויות העמים בהן הן חיות, כגון: "היהדות האמריקנית", "היהדות המרוקנית", "היהדות הפולנית", או "היהדות הישראלית".
מכלול התרבות של העם היהודי, כפי שהוא מתפתח בעקבות מפגש כל היהדויות שביהדות, כולל את כל המיגוון של היצירות המייצגות את היהדויות השונות. תרבות היהדות הפולנית והמזרח אירופאית מייצגת רק חלק מהיהדות, והיא שונה ורחוקה עד מאד מתרבות העדות היהודיות השוכנות לחופי הים התיכון, בחצי האי ערב או בהודו, במזרח אפריקה או בצפון אמריקה. כל אלה כאחד שונים לחלוטין מהתרבות היהודית המתפתחת בישראל כתוצאה מהמפגש של בני כל העדות והמסורות במדינה לאומית אחת.
המיעוט הפלשתינאי בישראל – כחמישית מאזרחי המדינה – חי בתרבות

הערבית של האיזור ואינו מהווה גורם משפיע על התרבות הישראלית־היהודית, על כל פנים לא באופן שבו משפיעה התרבות האמריקנית על תרבות היהודים בארצות הברית, או התרבות הצרפתית על יהודי צרפת.
העדה האמריקנית, הגדולה בעדות ישראל, התפתחה וקיבלה את אופיה הייחודי רק במאה העשרים, אך מאפייניה מבדילים אותה מכל עדות ישראל האחרות. תרבותה וייחודה של עדה זו נעדרים מרוב תוכניות הלימוד, על אף השפעתה וממדיה. רוב הישראלים אינם מכירים את מכלול היצירה הדתית והחילונית שנוצרה ביהדות אמריקה, אף שמאות אלפי ישראלים גרים בה בקביעות. יצירותיה של עדה זו באידיש ובאנגלית, באמנויות הבמה, באמנויות הפלסטיות, במוסיקה ובקולנוע, בהגות הדתית והחילונית־הומניסטית, במוסדות השכלה גבוהה יהודיים, במפעלי קהילה ובגופי יצירה גדולים שנוצרו כתוצאה מהשתלבות יהודים בתרבות ארצות הברית – כל אלה מהווים אחת מתופעות התרבות הגדולות של היהדות. התוודעות להן חיונית להבנת תרבותו של העם בימינו. למבקשים להתוודע ליהדות, רק חלקים מסויימים מיהדות צפון אפריקה מוכרים בישראל (וגם הם בלתי מוכרים ברוב היהדויות בתפוצה). על מנת להכיר את העולם הרוחני ואת עולם היצירה של יהדות צפון אפריקה – ממצרים, דרך לוב, תוניס, אלג'יריה ומרוקו – ראוי להכיר מבחר מתולדות היצירה שבה, מראשית האלף השני לספירה ועד ימינו. ביהדות זו פעלו יוצרים והוגים, היסטוריונים ומשוררים, חכמי דת וקבלה, ובימינו – סופרים ומלומדים שנתפרסמו בתרבות היהודית ובתרבויות עמים אחרים. יהדות צפון אפריקה מיוצגת על ידי מבחר יצירות אשר כולל בין השאר את יצירות פילון והרמב"ם, תרגום השבעים ו"ספר מקבים" של יאסון (ותמציתו שהגיעה לידינו), יצירות אלבר ממי ויוצרים רבים אחרים באינטליגנציה היהודית הצפון אפריקאית שהתחנכו בתרבות יהודית צרפתית ויצרו ויוצרים בעולם האקדמיה, הספרות והפילוסופיה, האמנויות והחברה בישראל ובצרפת.
אין לייצג את היהדות הצפון־אפריקנית רק על ידי דרשות רבנים העומדים בראש מפלגה פוליטית, או על ידי הכרות עם מאכלים ומנהגים עממיים של חג המימונה, או סיפורי שדים ושדות וקברי צדיקים וחצרות חסידים ורביהם המקודשים. כל אלה שייכים כמובן לתרבות העממית של העדות היהודיות שחיו בצפון אפריקה, אך אין הם מייצגים את מכלול התרבות שהתפתח ביהדותה, כשם שמנהגי ומאכלי וסיפורי חסידי השטעטל המזרח אירופאי

(שהתפורר כבר במחצית השניה של המאה ה־19), סיפורי השדים והשדות, קברי הצדיקים ונסיהם, אינם מייצגים את התרבות העשירה בספרות, בהגות ובאמנות, שנוצרה ביהדות מזרח אירופה.
רוב היצירות המייצגות את היהדויות האזוריות השונות במאה העשרים הן יצירות חופשיות מדת ההלכה - יצירות אשר נוצרו מחוץ לחוגי הדת היהודית. מכאן הקושי לראותן מייצגות מסורת עתיקה טיפוסית לעדה שבה נוצרו. אך אין מוקדם ואין מאוחר בתרבות - מנהגים ויצירות עתיקות מתערבים במנהגים וביצירות בנות ימינו ומהווים יחד מכלולים מייצגים של תרבות חיה, תרבות אשר בני האדם החיים בה חשופים להם.
באמצעות מבחרי יצירה המייצגים את המיגוון המאפיין כל אחת מהיהדויות - ניתן להתוודע אליהן ואל המייחד אותן והמשותף להן וליהדויות אחרות ביהדות.

כל היהדויות שותפות בתהליך היווצרות היהדות כתרבות

כל מה שנוצר באחת היהדויות נוצר ביהדות כתרבות אחת, משותפת לכל העם היהודי כולו. יצירות ומנהגים הנוצרים באחת היהדויות, נראים תחילה כאופיינים רק לה. נבחרים שבהם הופכים במשך הזמן לנחלת היהדות כתרבות ייחודית לעם היהודי. יצירות התורה שבעל פה של יהדות עירק, יצירות הרמב"ם במצרים, יצירות הקבלה בפרובנס, בספרד ובצרפת, הפילוסופיה של שפינוזה מהקהילה הפורטוגזית־יהודית באמסטרדם, ספרות ההשכלה בגרמניה וברוסיה, ספרות אידיש באלזס, באיטליה, בבוהמיה, בפולניה, באוקראינה ובארצות הלטביות, יצירות בלדינו בארצות הים התיכון, ספרויות יהודיות בגרמנית ובאנגלית במערב אירופה ובאמריקה, הספרות והאמנות היהודית במאה העשרים בארץ ישראל - מצטרפות לתרבות יהודית אחת, משותפת לכל היהדויות. מבחרים מתוכן הופכים במשך הזמן לגורמים משפיעים ומעצבים בתרבות העם היהודי כולו.
בתהליך בו נוצרת תרבות העם היהודי משתתפות כל היהדויות העדתיות, הדתיות והחופשיות מדת ההלכה הפועלות בה. התוודעות ליהדות היא התוודעות לתהליך.
אין ולא יכול להיות ניגוד בין "ישראליות" ל"יהדות" - כיון ש"היהדות"

כוללת את התרבות הישראלית על כל תופעותיה, כשם שהיא כוללת את תרבות היהדות הגרמנית, היהדות התימנית, או היהדות הבבלית־תלמודית והיהדות של הקהילות ההלניות בעידן ההלניסטי. יצירותיהם של הרמב"ם, שפינוזה, התניא, הגאון מווילנא, יל"ג, היינה, ביאליק, אלתרמן, שלום עליכם, וודי אלן, שגל, סוטין, דנציגר, מאהלר, ברנשטין, שנברג, א.ב. יהושע, עמוס עוז, דוד גרוסמן, עמיחי, בן חיים, שירי פופ תנ"כיים כשל דני סנדרסון ויצירות קולנוע וטלוויזיה ישראליות, כולם משתתפים בהיווצרות היהדות כתרבותו של העם היהודי.

מה הם המאפיינים המשותפים ליהודים ישראלים וליהודי התפוצה?

מה משותף ליהודים דתיים וחילוניים? מה משותף ליהודי תימן וקליפורניה? מהו המשותף ליהודים בכל הארצות והיהדויות, ומה מייחד אותם מכל חברי העמים האחרים?

המשותף ליהודים – דתיים וחילוניים – הוא האמונה וההכרה בהיסטוריה משותפת, הזיקה לספרות קלסית שבתנ"ך, לשפה הלאומית, למורשת תרבות לאומית מתפתחת, לארץ ישראל כמולדת העם היהודי וכמדינתו הלאומית, לחגים לאומיים משותפים, וההכרה בהכרח להתמודד עם סכנות האנטישמיות הקיימות בכח או בפועל בכל מקום.

- האמונה בהיסטוריה משותפת רווחת גם בקרב אלה המאמינים כי התמונה ההיסטורית שצויירה על ידי המקורות העתיקים ביהדות אינה תואמת למציאות ויש לעצבה מחדש, על יסוד עדויות ותעודות, כולל המקורות העתיקים הנ"ל.
- הזיקה התרבותית לתנ"ך כיסוד משותף יחידי לכל היהדויות שביהדות – הדתיות והחילוניות – משותפת גם לאלה הרואים בתנ"ך תעודה דתית או אנתולוגיה של הספרות הקלסית, המהווה גם אסופה של תעודות היסטוריות, או אלה הרואים בו "המולדת הניידת של העם היהודי" כדברי היינה.
- הזיקה לשפה העברית כשפה לאומית – שפה עתיקה בה משתמשים יהודים ברציפות זה שלושת אלפים שנה לפחות, ואשר חזרה להיות שפת דיבור ויצירה, שפה רשמית של המדינה היהודית ושפת החינוך של רוב הנוער

היהודי בעולם שנאסף בישראל כבר עתה.

• במורשת התרבותית של העם היהודי כלולות יצירות יהודיות – יצירות שיהודיות יוצריהן השפיעה על יצירתם או שיצירתם היתה לגורם ביהדות. יצירות יהודיות נוצרו בשפות יהודיות רבות (שפות שרק יהודים דיברו בהן – כאידיש ולדינו, מוע'רבית במרוקו וטטית בקווקז, דיאלקטים יהודיים איטלקיים, דיאלקטים יהודיים בתימן ועוד). חלק גדול מיצירות הספרות וההגות היהודיות נוצרו בשפות העמים בקרבם חיו (כגון ארמית, יוונית, ערבית, גרמנית, אנגלית, צרפתית, רוסית ועוד). יצירות אמנות פלסטית ואמנויות ההצגה נוצרו בעם היהודי בכל עידן, וכיום כלולות בהן יצירות יהודיות בתיאטרון, בקולנוע ובטלוויזיה.

• ארץ ישראל נראית ליהודי העולם כארץ מוצא משותפת, מולדת לאומית החוזרת להיות מרכז מדיני ורוחני של העם היהודי, הארץ היחידה בעולם שבה הולכת האוכלוסיה היהודית וגדלה ויצירותיה מתרבות ומתגוונות יותר ממכלולי היצירה היהודית בכל ארצות העולם.

• החגים הלאומיים, שהפכו מחגי טבע והיסטוריה לחגים דתיים, בעידניה הדתיים של היהדות, חוזרים להיות חגים היסטוריים, אישיים וחברתיים ללא תכנים דתיים, ככל שגדל מספר היהודים החוגגים אותם ביהדות החופשית מדת.

• ההכרה בסכנת האנטישמיות וביטוייה המתונים והאלימים והצורך להתגונן בפניהם, משותפת אף היא לרוב היהודים בעולם וממנה נובעים רגשות סולידריות יהודיים המחייבים את היחיד ואת הקהילה לפעולה בעת התגברות הסכנה והצורך להתמודד עמה, כפי שקרה בכל אחת מעשרים המאות של ההיסטוריה היהודית מאז חורבן בית שני. הכרה זו כרוכה במאפיין נוסף:

• הכרה בגורל משותף ליהודים באשר הם יהודים, ובחובות סולידריות יהודית, נוסף לחובות הסולידריות ביחס לכל אדם באשר הוא אדם. הכרה זו, כמו רוב המאפיינים הנזכרים לעיל, מופנמת ונעשית חלק מהתודעה הלאומית היהודית של האדם באמצעות חינוך במשפחה, בקהילה ובמדינה. כל המאפיינים הרוחניים והתודעתיים הללו משותפים ליהודים בכל היהדויות העדתיות, הדתיות, החילוניות והאיזוריות. אף אחד מהם אינו מותנה בשמירת מצוות ההלכה, או בעמדה כלשהי שאדם נוקט באחת המחלוקות הרבות שביהדות. מאפיינים משותפים ליהודים מייחדים אותם משאר העמים, שייכים

רק להם, מאומצים על ידי המצטרפים לעם היהודי ואינם נעלמים בדרך כלל (על כל פנים לא בדור ראשון) עם אקט הפרישה מהעם היהודי על ידי המרת דת או התבוללות חברתית ותרבותית.

עיקרי המחלוקת והפערים בין הזרמים ביהדות זמננו

ביהדות ימינו מחריפה והולכת ההתנגשות בין היהדויות הדתיות והחילוניות, בייחוד במדינת ישראל, אשר הדמוקרטיה חיזקה בה את המיעוטים הדתיים והגדילה את התלות של כל המפלגות הדתיות והחילוניות אלה באלה.

המחלוקות וההתנגשויות בין הזרמים ביהדות הניעו את תהליכי ההתפתחות שלה בכל העידנים. הקרעים בין הזרמים והפלגים נראו תמיד כבלתי ניתנים לגישור, ועודדו חברי כל זרם לפעול וליצור ולחזק את תרבותו וייחודו. בדיעבד הצטרפו מבחר מיצירות אלה למכלולה של התרבות היהודית ונתגלתה תועלתה של המחלוקת.

ביסוד מלחמת התרבות המתחוללת בישראל בימינו מצויה המחלוקת בין רוב האוכלוסיה היהודית המאמין בעליונות חוקי הדמוקרטיה על כל הלכה דתית, לבין זרמי המחנה הדתי המאמינים בעליונות ההלכה על חוקי הדמוקרטיה. ממחלוקת זו נגזרות שאר המחלוקות בין דתיים לחופשיים מדת ההלכה: המחלוקת בין המאמינים בעליונות הערכים ההומניסטיים על מצוות ההלכה לבין המאמינים בעליונות מצוות ההלכה על כל ערך וחוק, כולל חוקי הדמוקרטיה והכרעות דמוקרטיות בכנסת או בבית הדין העליון.

- המחלוקת בין המאמינים בשוויון מלא בין נשים לגברים, כגון: זכותן להתמנות לדיינות ולא רק לנידונות בבתי דין הקובעים בענייני נישואים וגירושים וחזקה על ילדיהם, לבין הרואים נשים כנחותות, מברכים יום יום על "שלא עשני אשה", מדירים אותן מאולמו הראשי של בית הכנסת אל מעבר למחיצה, מתנגדים להתמנותן לתפקידי מנהיגות - רבנים, מנהיגים פוליטיים, פוסקי הלכה - ומתנגדים להענקת זכויות שוות לנשים בחיי המשפחה, ולשליטתן על גופן ומלבושן וכד'.
- המחלוקת בין מחנכים המאמינים בהשתלבות בתרבות העולם ולימודי הקלסיקה של תרבויות העמים, כבסיס לכל חינוך הומניסטי ויהודי, לבין

המאמינים בהסתגרות ובהמנעות מדעת תרבות העמים ואוצרותיה הרוחניים והאמנותיים.

- המחלוקת על חוק השבות: האם יהיה תקף רק לבני נשים יהודיות או לכל המצטרף לעם היהודי בדרך כלשהי, האם שייכות לאומית נקבעת על ידי הגזע והדת של האדם או על ידי חייו ושותפותו החברתית והתרבותית בחיי העם אליו הצטרף?
- המחלוקת על חוקי הגיור: בין המאמינים כי אקט ההצטרפות לעם היהודי אינו כרוך בגיור לדת היהודית, כיון שהיהדות היא תרבות הכוללת דת אך אינה זהה עמה, לבין המאמינים כי רק טקסי גיור של זרם המיעוט האורתודוכסי ביהדות הדתית יוכרו על ידי המדינה, או שטקסי גיור של זרמי רוב היהדות הדתית בעולם, הקונסרבטיבים והרפורמים, יוכרו גם הם.
- המחלוקת על חובת הגיוס לצבא ההגנה על אזרחי המדינה: בין המאמינים כי יש להחילה על כלל הסטודנטים בהשכלה העל־תיכונית לבין המאמינים כי רק על הסטודנטים החילוניים להתגייס כדי שיוכלו להגן גם על הסטודנטים הבוחרים ללמוד בישיבה, ועל כן משחררת אותם המדינה מחובת הגיוס ומהסכנות הכרוכות בכך.
- המחלוקת על חובת הציות לרב או למפקד ביחידות צבאיות שבראשן עומדים רבנים ולא רק מפקדים.
- המחלוקת על חופש הדת וחופש מדת הבאה לביטוי, למשל, במחלוקת על כפיית הלכות שבת, כשרות, קבורה, נישואים, ברית מילה, חמץ, צומות וחוקים דתיים אחרים הנכפים על יהודים חילוניים, שהדתיים עצמם קוראים להם "חופשיים", אך אינם מסכימים להכיר בחירותם.

מחלוקות אלה אינן ניתנות לגישור ולפישור בעיקר כיון שהן מבטאות ניגוד בין העיקרון של עליונות ההלכה על כל חוק או חוקה הנוצרים על ידי בני אדם בדמוקרטיה, לבין העיקרון של הערכים ההומניסטיים האוניברסליים וביטוייהם בדמוקרטיה העליונים על מצוות הלכה של זרם דתי כלשהו או פסיקות רבנים, גם כשהם מתיימרים לדבר בשם אלוהים.

כשאין אפשרות של פשרה, נותרת אפשרות ההידברות כאמצעי להבנה הדדית ולמציאת דרכים מעשיות לרב־קיום במדינה או ביישוב אחד, תוך שמירה מירבית על אוטונומיה חינוכית ותרבותית בכל אחת מהיהדויות שביהדות, כל עוד אין היא פוגעת בזכויות האזרחים ובחוקי היסוד של הדמוקרטיה.

הפלורליזם בימינו - המשך מסורת יהודית בת אלפי שנים

כשהרב שך, אחד הקיצוניים שברבנים האורתודוכסים בעולם, שואל "מה היא הדת הקרובה ביותר לדת היהודית?" הוא עונה: "דת חב"ד של הלובאביטשער". הרב שך מכיר בפלורליזם המירבי השורר בתרבות העם היהודי ובדתו. הוא יודע כי היהדות עשויה יהדויות רבות, וכי היהדות החרדית "הליטאית" שבהנהגתו היא רק אחת היהדויות החרדיות שביהדות הדתית האורתודוכסית. לדעתו אין דת יהדות חסידי המשיח מברוקלין, המאמינים כי הם ממשיכי התניא והבעש"ט, זהה עם דתו של הרב שך ושל עמיתיו "המתנגדים" המאמינים כי הם ממשיכיו של הגאון מווילנא.

במקביל ובמרחק רב מהיהדות החרדית חיות ביהדות הדתית היהדות הניאו־אורתודוכסית באמריקה וסניפיה הישראליים, היהדות הדתית־ציונית על פלגיה המתונים והקיצוניים, והיהדות הרפורמית והקונסרבטיבית, המהוות את רוב היהדות הדתית בעולם. כולן כאחת שייכות למחנה היהדויות הדתיות ביהדות ההולך ומצטמצם במהירות, מאז תחילת המאה העשרים, ככל שגדלה היהדות החופשית מדת ההלכה - על מחנותיה ה"חילוניים" וה"מסורתיים". בתנועת המשיחיות החב"דית שנדדה לברוקלין בסוף המאה ה־20, יש המאמינים במשיחיותו של שניאורסון רבם, גם אחרי מותו. גם בכת שהתגבשה בבית הכנסת של יעקב, אחי ישו, בירושלים במאה הראשונה האמינו רבים כי הרבי שלהם מנצרת הוא המשיח, ומותו לא ימנע את הביאה השניה שלו שתביא גאולה לעם ולעולם.

היהדות החרדית, על כל פלגיה וחצרותיה, ורבות מן היהדויות הארותודכסיות האחרות, רואות את היהדות הרפורמיות והקונסרבטיביות כתנועה דתית שאינה יהודית כלל. המיעוט החרדי אינו מכיר ברבני הרוב של היהדות הדתית בעולם, בפסיקותיהם, בנישואים או בגיורים הנערכים על ידם.

לפיצול זה היה תקדים ביהדות בעידן ההלניסטי. בימי המקדש השני בירושלים ואחרי חורבנו, נבעו מחלוקות עמוקות וחסרות פשרה בין חסידים, תומכי החשמונאים הראשונים, לבין יהודים הלנים, ואחר כך - בין צדוקים, פרושים, אסיים, יהודים־נוצרים, כיתות מדבר, קנאים ועוד. כשהיהדות הרבנית הוקיעה את היהודים ההלנים כ"מתייוונים" ועובדים עבודה זרה, היא הסתייגה מחלקים

גדולים של העם היהודי בארץ ישראל ובתפוצה, שהשתלבו בתרבות המערבית. פרושים התגייסו וגייסו שכירים למרד ולמלחמה במלך יהודי כאלכסנדר ינאי, כיון שנהג מנהגי מלכים הלניסטיים, בממלכות שכנות, ולא קיבל עליו את מרות היהדות הרבנית.

"יהדות נורמטיבית" קיימת רק בעיני המאמינים בה

הפלורליזם ביהדות העידן ההלניסטי־ביזנטי מתבטא לא רק בניגודים ובהתנגשות בין פרושים לצדוקים, אלא בפסיפס העשיר של היהדויות, הכיתות והקהילות השייכות לזרמים שונים ביהדות, חיות ביבשות שונות ומושפעות ומשפיעות על תרבויות שונות. אף אחת מיהדויות העידן ההלניסטי אינה מייצגת את "היהדות" כשם שאף אחד מהזרמים ביהדות ימינו אינו מייצג את מכלולה. בימים ההם, כמו בימינו, היתה קיימת "יהדות נורמטיבית" אחת רק בעיני המאמינים ביהודיות הבלעדית של הזרם אליו הם שייכים. יהודים נוצרים רבים האמינו כי הם ישראל האמיתית וכל הזרמים האחרים בגדו ברוחה ובעתידה של היהדות. יהודים רבניים האמינו כי רק הם מייצגים את היהדות האמיתית וכי המימסד הדתי הכהני־צדוקי או המלכותי־חשמונאי בוגד בעיקריה. צדוקים וקראים האמינו כי רק נאמנות להלכה התנ"כית כלשונה היא ביטוי ליהדות האמיתית, וכל פרשנויות התורה שבעל פה והמצאת החיים שלאחר המוות הם סטייה חמורה המסלפת את היהדות. יהודים שומרונים האמינו כי כל הכיתות והזרמים האחרים אינם יהודיים מקוריים ואינם שייכים ליהדות היחידה שהמשיכה ברציפות את מהלך ההיסטוריה היהודית בשטחה של ממלכת עשרת השבטים בארץ ישראל.

העידן ההלניסטי בתולדות היהדות אינו יכול להיקרא "תקופת התלמוד", כשם שיהדות התלמוד אינה יכולה להחשב בימינו כיהדות הנורמטיבית. ממדיהם הכמותיים של כיתה או זרם ביהדות אינם קובעים את גודל התפקיד שמילאו ביצירה היהודית, בעיצוב אוצרותיה הרוחניים, ובהשפעת אמונותיה והרעיונות הרווחים בה. היצירות והמוסדות שבגללם מתפרסם זרם ביהדות ובאמצעותם הוא משפיע על התפתחותה, קובעים יותר מאשר ממדיו הכמותיים.

נביאי יהוה המעטים, שדבריהם מובאים בתנ"ך, מוצגים על ידי סופרי התנ"ך

כדוברי מיעוט אופוזיציוני (לעתים של איש אחד) העומדים מול המימסדים המלכותיים ורוב העם. יצירותיהם הרטוריות־שיריות של נביאים אלה, רעיונותיהם המהפכניים בדבר מצוות הצדק העדיפות על מצוות הפולחן, הפכו במשך הזמן לעוצמה רוחנית משפיעה יותר מהרעיונות שהובעו על ידי דוברי השליטים והרוב בעם היהודי בימי התנ"ך.

הגותם של שפינוזה ושל ההולכים בעקבותיו נחשבה במשך שנים רבות לדעת מיעוט מבוטל ומוחרם ביהדות, עד שהפכה ליסוד ההגות של זרמי הרוב בעם היהודי, החופשי מדת ההלכה ומהאמונה באלוה פרסונלי.

הציונות והוגיה היו מיעוט מבוטל ביהדות המאה ה־19 וראשית המאה ה־20. רוב התנועות הגדולות בעולם החילוני, האורתודוכסי והרפורמי התנגדו לה או התעלמו ממנה. כעבור שני דורות הפכה הציונות החילונית למייצגת של העם היהודי. רעיונותיה ואמונותיה היו למקור ההשראה של מהפכת השחרור הלאומי של העם ושל מהפכת התרבות שחידשה את היהדות בהחיותה את העברית כלשון דיבור ויצירה.

היהדות הרבנית־תלמודית־הלכתית נחשבה על ידי רבים כ"יהדות נורמטיבית" בחלק גדול מהקהילות היהודיות בימי הביניים. בימינו היא מנחה את אורחות חייהם ותרבותם של חברי המיעוט האורתודכסי, שאינו משפיע עוד על חיי הרות, התרבות והחברה של רוב היהודים בעולם, ואינו מייצג עוד את היהדות כתרבות.

גם בעידן התנ"כי, בו עוצבה תרבות העם היהודי לראשונה, ראו רק נביאי יהוה את אמונתם כיהדות הנורמטיבית. לפי עדותם לא קיבל רוב העם היהודי את דעתם.

מחלוקות ביהדות ההלניסטית וביהדות ימינו

הניגודים בין הזרמים שהתפתחו ביהדות העידן ההלניסטי, בסוף האלף הראשון לפני הספירה ובראשית האלף הראשון לספירה, מזכירים ניגודים בין זרמי יהדות ימינו.

חכמי התורה שבעל פה ביצעו את הרפורמה הגדולה ביהדות, בימי בית שני ואחריו. בהאיצם את תהליך השינוי המתמיד בדת ובתרבות היהודית, הבטיחו את המשכיות היהדות כתרבות חיה, מתפתחת ומסתגלת לתמורות בנסיבות הזמן.

במקביל חוללו היהודים שחיו והשתלבו בתרבות ההלניסטית, מהפכה תרבותית, על ידי פתיחת היהדות לתרבות המערב, לקלסיקה ולפילוסופיה היוונית, מה שבא לביטוי הן בתלמוד (כפי שהראה ליברמן) והן ביצירות הוגים וסופרים ביהדות ההלנית כאריסטובולוס ופילון מאלכסנדריה וכיוסף בן מתתיהו פלוויוס. דרכי ארגון הפוליס היוונית־יהודית (במצרים, בתפוצה, על הר הבית), השפיעו על התפתחות הקהילה היהודית העצמאית. האמנויות היווניות – בציור ובפיסול – השפיעו על מוזאיקות ופרסקות בבתי הכנסת, תיאטראות הוקמו בערים בהן חיו קהילות יהודיות, שחקנים יהודים וכותבי מחזות יהודים (כיחזקאל הדרמטורג) השתלבו בחיי התרבות המערבית, פסלים עמדו במקומות ציבוריים (בבית כנסת בנהרדע, בבית מרחץ בעכו), יהודים רבים התחנכו בגימנסיון (כמו זה על הר הבית), וכהן גדול שלח משלחת ספורטאים יהודים להשתתף בהתחרויות ובטקסים הלניסטיים בינלאומיים.

למגמות אלה שבראשן עמדו יהודי הערים הגדולות – קמו מתנגדים רבים בקרב "החסידים" ושאר הלוחמים בהשפעות המתייוונים על החיים היהודיים. כאשר חצר המלוכה החשמונאית דמתה יותר ויותר לחצרות המלכים ההלניסטיים – הפך המאבק בין שתי מגמות תרבות אלה למאבק פוליטי, הבא לביטוי במרד ובמלחמת האזרחים שיזמו הפרושים נגד המלוכה היהודית. נגד מהפכת התרבות והרפורמה של חכמי התורה שבעל פה, עמדו האורתודוכסים של הימים ההם – הצדוקים והקראים שהלכו בעקבותיהם. אנשי המימסד הדתי ומעמד אצולת הכהונה של בית המקדש היו שייכים לזרם הצדוקי והתנגדו לנסיונם של הפרושים לשנות את ההלכות שבתורה. כמו אורתודוכסים בימינו ניסו גם הצדוקים והקראים להקפיא את ההלכה היהודית, ביקשו לדבוק בהשקפות שרווחו בתנ"ך בבלעדיות העולם הזה, והתנגדו נמרצות להכפלתו ולהמצאת העולם הבא והחיים שלאחר המוות, שהתקבלו על דעת הפרושים. תרבות העם היהודי בעידן ההלניסטי היא פסיפס של יהדויות מתנגשות המעשירות ביצירותיהן את היהדות כתרבות, כמו בימינו.

מבחר יצירות עידן תרבותי עשיר ומגוון זה ייצג את התפתחות היהדות ההלנית ויצירותיה, את תנועת החסידים והחשמונאים ומלחמת האזרחים והתרבות שניהלו נגד היהדות ההלנית ונגד כפיה דתית של שליטי האימפריה הסורית, את

הממלכה היהודית השלישית המוקמת על ידי החשמונאים אשר תתקיים עד המאה הראשונה לספירה, בה ממשיכה להתפתח יהדות התורה שבעל פה, את המחלוקות בין המימסד הדתי הצדוקי לבין מתנגדיו הפרושים, ואת המחלוקות בין הכיתות והזרמים האחרים ביהדות – אסיים, נוצרים, כיתות מדבר וקנאים, את התפתחות בתי הכנסת ויצירות האמנות הפיגורטיבית היהודית שלהם, את מרכזי היצירה הגדולים של היהדות ההלנית – במצרים ובלוב, את מרכזי הלימוד הגדולים של היצירה התלמודית בארץ ישראל ובבבל, את תהליך התהוות התנ"ך מספרי קודש שהוכרו ככאלה כבר בראשית העידן ההלניסטי ועד יצירת הקאנון התנ"כי לקראת המאה השניה לספירה, ואת תהליך האיסוף והעריכה של יצירות מהתורה שבעל פה עד חתימת המשנה במאה השניה, אחר החורבן שנגרם בעקבות כשלון מרד התפוצות ומרד בר כוכבא בשלטון הרומי.

לעידן עתיר יצירות זה בתולדות תרבות העם היהודי ניתן יהיה להתוודע באמצעות מבחר מעולם היצירה שלו – מיצירות מאוחרות בתנ"ך, מהמשנה והברית החדשה, ממדרשי התנאים ודיוניהם ומיצירות הפילוסופיה של פילון, מיצירות ההיסטוריוגרפיה של פלוויוס ושל יוצרי ספרי המקבים, מ"הספרים החיצוניים" שלא נכללו בתנ"ך היהודי ונכללו בתנ"ך הנוצרי, ממגילות ים המלח ומקטעי שירה, פרשנות, דרש, דרמה ופיוט מהספרות היהודית־יוונית והיהודית־ארמית, מהיצירות של האמנות הפלסטית ששרידים ממנה נשתמרו בהריסות בתי הכנסת, ומתאורי אורחות חיים, חוקים ומשפטים וויכוחים המייצגים את זרמי המחשבה והאמונה השונים והמנוגדים.

ביהדות בעידן ההלניסטי החלו להתפתח השסעים בין יהדות פתוחה לתרבות המערב לבין יהדות המסתגרת בפניה, בין יהדות שמרנית המקדשת רק הלכה כתובה ליהדות רפורמית־פרושית שביקשה להתאימה לנסיבות המשתנות של הזמן, בין יהדות שדבקה באמונה התנ"כית בבלעדיות העולם הזה ואחדותו לבין יהדות המאמינה בפיצול העולם ובקיומו של העולם הבא והחיים שלאחר המוות. כל השסעים הללו מצויים גם ביהדות ימינו ומכאן העניין המיוחד שיש בה להתוודעות ולתרבות העם בימים ההם מנקודת המבט של הזמן הזה.

המחלוקת בין המאמינים בבלעדיות העולם הזה לבין המאמינים בחיים שלאחר המוות

כמו רוב סופרי ועורכי התנ"ך, האמינו גם הצדוקים כי המוות הוא סוף החיים והעולם הזה הוא יחיד ואין בלתו. כמו בימינו כך בעידן ההלניסטי התנגשו ביהדות שתי אמונות אלה – האמונה בבלעדיות העולם הזה ובמוות כסוף החיים, מול האמונה בעולם הבא ובתחיית המתים לאחר מותם.

האמונה בתחיית המתים בעולם הבא היתה נחלת תרבויות ודתות המזרח התיכון הקדום (מצרים, מסופטומיה) ועל כן נראתה כנראה לסופרי התנ"ך כביטוי לעבודה זרה. עם התבססות המונותאיזם של תורת משה והוויתור על העולם הבא ועל האמונה כי המוות הוא ראשיתם של חיים חדשים, נפרדו המאמינים בה מתרבויות השכנים. היה זה אחד ממאפייניה הייחודיים של הדת המונותאיסטית היהודית הקדומה המובעת ביצירות תנ"כיות.

ייחוד זה של תורת משה בא לביטוי גם בעריכת התנ"ך: במיקום גן העדן בראשית ההיסטוריה ולא בסופה. בלעדיות העולם הזה היתה גם הבסיס לדרישת הנביאים לצדק שייעשה כאן ועכשיו, בעולם היחיד שבנמצא. האמונה בבלעדיות העולם הזה מקרבת את הספרות התנ"כית למנטליות של יהודים חופשיים מדת בימינו.

אחרי החורבן התרבו הקראים והיו לאחת היהדויות הגדולות שהתנגשו ביהדות הרבנית. הקראים ניסו להמשיך את דרכם של הצדוקים בכל מה שנוגע לתוקף הבלעדי שהעניקו להלכה שבתורה. היהודים הרבניים המשיכו את דרכם של חכמי התורה שבעל פה בפרשנות החדשנית ורבת הדמיון, בפרשנויות ובמדרשים ששינו את משמעות הכתובים והיו בסיס לפסיקות ולהלכות חדשות בתלמוד ובספרויות שהמשיכו את דרכו. ההתנגשות בין שתי מגמות אלה – השמרנות המקפיאה והרפורמה המניעה – מהווה יסוד למלחמות התרבות ביהדות, מאז ועד עתה.

דרכם של הצדוקים והקראים, כדרכם של החרדים בימינו, נידונה לכשלון כיון שהביאה ומביאה לעצירת התפתחותה של התרבות היהודית. כל מי שניסה להקפיא את ההלכה ולעוצרה מלכת, כל ציבור וזרם שלא השתתף בתנועות הפיתוח והשינוי המתמידים ביהדות כתרבות – נידון בהיסטוריה היהודית לצמצום כמותי ולעקרות רוחנית. כיום נותרו רק כמה עשרות אלפי

קראים בעולם (בליטא, בחצי האי קרים ובישראל) והחרדים כבר מהווים רק כחמישה אחוז מהעם היהודי, אף שעוד במאה ה־19 היוו את רובו.
טעותו של טוינבי שראה את היהדות כתרבות משותקת בקפאונה, נבעה מצמצום שדה הראייה שלו ליהדות הדתית־שמרנית־חרדית, המהווה גורם שולי בהתפתחות תרבות העם היהודי בימינו.

המחלוקת על יסוד היהדות - תנ"ך או תלמוד

המחלוקת בין הרואים בתנ"ך את יסוד היהדות כתרבות, לבין הרואים בתלמוד ובספרותו את יסוד היהדות כדת, מונחת ביסוד כל המחלוקות בתפיסת היהדות בימינו.
התופסים את היהדות כדת הלכה רואים את ספרות הפרשנות והדרשנות מאז התורה שבעל פה כמקור עיקרי ונושא לימוד מרכזי של היהדות כולה.
התופסים את היהדות כתרבות של העם היהודי רואים ביצירות הספרות הקלסיות שבתנ"ך את המסד של תרבות זו, אשר כל הספרויות האחרות התייחסו אליה, כולל ספרות חכמי התלמוד.
יהודים חופשיים מדת ההלכה רואים בתנ"ך את הבסיס המשותף היחיד לכל היהדויות שביהדות, את נקודת המוצא להתפתחותה של היהדות בזרמיה השונים, ואת הזרם התלמודי כאחד מהם. בכל הספרויות היהודיות האחרות מצויות יצירות רבות שהתייחסו לתנ"ך: הספרות המיוצגת בספרים החיצוניים, בספרות היהודית ההלנית, בספרות הנוצרית היהודית, בספרות המיסטיקה והקבלה, בפילוסופיה היהודית, בשירה הדתית והחילונית, בפרוזה ובדרמה, בהלניזם, בימי הביניים, ברנסנס ובימינו.
הרואים את היהדות כתרבות פלורליסטית ומתפתחת אינם יכולים להסכים עם המאמינים כי התלמוד הוא "מקור היהדות כולה" ועליון על כל הספרויות היהודיות האחרות, כי בו אצורה כל החכמה ובו מצויים כל המקורות החשובים של היהדות.
בזמן החדש, מאז האמנסיפציה והאצת תהליכי החילון בעם היהודי, מתפתחת במהירות יהדות "מערבית" המגלה פתיחות ופועלות להשתלבות בתרבויות המערב.
מרכזיה הגדולים התפתחו החל מהמאה ה־19 במזרח ובמערב אירופה, בארץ

ישראל ובאמריקות, אך היא כוללת משכילים רבים וסופרים יהודים בארצות ומארצות ערב והאיסלם. בכל הארצות הללו התפתחו תנועות שמרניות – צדוקיות וקראיות בגישתן לכתובים – שהלכו והסתגרו מפני תרבויות העמים והתנכרו ליהדות רוב העם הממשיכה להתפתח ולהשתלב בתרבויות המערביות בסוף המאה העשרים.

יהדויות שמרניות אלה ראו דווקא בתלמוד את היסוד לשמרנותן על אף היותו ספרות של דיונים פתוחים, ייצוג של מחלוקות אשר לרבות מהן אין פתרון, ודרך עיון ודיון המפתחת הלכות ואינה מקפיאה אותן. זהו אחד הפרדוקסים התרבותיים הגדולים ביהדות: היהדות השמרנית רואה בתלמוד את יסודה – אף שהתלמוד מייצג את הפלורליזם כעיקרון מנחה, את המחלוקת כדרך לאמת ואת השינוי המתמיד כערובה לחיותה של התרבות היהודית וההלכה המהלכת תמיד. ואילו היהדות החופשית מדת ההלכה הקבועה, רואה בתנ"ך את יסוד היהדות, אם כי סופריו ועורכיו האמינו כי יכול אדם לדבר בשם האלוהים דברי אלוהים חיים שאין לחלוק עליהם, או לבטלם על ידי פסיקת רוב.

ככל שמתמעט המחנה החרדי וגדלה חרדתו להמשך קיומו, ככל שגדל קצב ההשתלבות של יהודים בתרבויות המערב, ככל שמתפתחת יצירה ותרבות ישראלית חילונית, אשר בסיסה הוא עברית והספרות הקלסית של העם היהודי בתנ"ך, כן גדל הפער ומחריף הניגוד בין היהדות שבה כל הלימודים מוקדשים לתלמוד ולספרותו לבין היהדות הרואה בכל הספרויות היהודיות יצירות המייצגות את היהדות.

ריבוי הדתות ותפיסות האלוהים ביהדות עידן התנ"ך

"אלו ואלו אלוהים חיים" היא אמונה שרווחה בעם היהודי בעידן התנ"ך והיא מאפיינת את הפלורליזם בדת ובתרבות בעידן התנ"כי. גם בעידן התנ"כי לא היתה זהות בין יהדות כתרבות לבין יהדות כדת. יצירות התנ"ך מתארות ומייצגות תרבות יהודית בה התנגשו מגמות שונות בתוך דת יהוה, ודת יהוה התנגשה, בתוך היהדות, בדתות אלים אחרים, שחיו בה בצד דת יהוה.

ניגודים קוטביים נתגלעו בין הזרמים שהאמינו בבלעדיות אלוהי ישראל לבין

אלה שהאמינו גם באלים אחרים כאלוהים חיים ומועילים. התקפות נביאי יהוה בתנ"ך מכוונות נגד המוני העם ונגד מאות נביאי חצר המלכות הישראלית שעבדו את הבעל והעשתורת. הוקעת הפוליתאיסטים היהודים בנאומי הנביאים, מעידה על ממדיה הגדולים של תופעת הפוליתאיזם ביהדות עידן התנ"ך – למן שלמה המלך, הבונה מקדשים בירושלים ליהוה ולאלי השכנים, ועד המוני העם. היו הורים יהודים שהקריבו ילדים וילדות שלהם על מזבחות המולך בירושלים. בתקופות מסויימות (כבתקופת אליהו) נאלצו נביאי יהוה להתחבא במערות כדי להציל את נפשם, או לגלות לחוץ לארץ, או לברוח למדבר, בגלל רדיפות הממלכה הישראלית שאיימה על חייהם.

דתות הבעל והעשתורת מילאו תפקידים מרכזיים בחיי היהודים וביצירותיהם בתרבות העם – בפסלים שהקימו "על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן", בפולחנים האורגיאסטיים במקדשי האלים הכנעניים בהם מילאו המשגלים עם הקדשות גם תפקידים פולחניים (אפילו במקדש יהוה בירושלים הוקמו רובעי קדשים וקדשות, אולי בתקופות בהן נוכח בו פסל האשרה – אם האלים הכנענים). פסלוני העשתורת הופיעו בבתים פרטיים ודת העשתורת והבעל היתה לדת המדינה בממלכת עשרת השבטים, בימי פריחתה הכלכלית והמדינית, תחת שלטונו של אחאב. כל אלה מעידים על התפקיד המרכזי שמילאו הדתות של אלי כנען בימי המקרא ביהדות – קרי: בחיי התרבות של העם היהודי בארץ ישראל מראשית ההתנחלות ועד חורבן שלושת המקדשים ליהוה: בדן, בבית אל ובירושלים.

מלחמות נביאי יהוה נגד הזרמים הדתיים הפוליתאיסטים ביהדות הצליחו לעתים לגרום למעשי אלימות נגד נציגי הזרמים הללו – כשחיטת נביאי הבעל, בזמן שאליהו ניצח אותם בתחרות קסמי הבערת האש על המזבחות שליד המוחרקה על הכרמל. נצחונות זמניים כאלה, כגון: הוצאת פסלים פגניים מבית המקדש בירושלים, הרס פסל האשרה שעמד בו, כתישת פסל הנחש המרפא חולים "מעשה ידי משה" על ידי חזקיהו, כל אלה לא הפחיתו את מיגוון הדתות שהתקיימו ביהדות בעידן התנ"כי. אליהו – שלא העז להתקיף את נביאי העשתורת – נאלץ, אחרי נצחונו הזמני על נביאי הבעל, לברוח למדבר מפחד הנקמה של חצר המלכות הישראלית. בבדידותו נתגלה לו כי אין אלוהים ברעש או ברוח אלא בקולה של הדממה הדקה.

פסל האשרה שסולק מהמקדש בירושלים, חזר והוצב בו שנים מספר לאחר

כל נסיון להוציאו משם לצמיתות. בסופו של חשבון שכנה האשרה בבית המקדש של יהוה בירושלים משך שני שלישים מימי קיומו. אולי משום כך חשב הצייר העממי שצייר את יהוה ואת אשרתו על חרס שנתגלה לנו בנגב, כי אם האלים הכנענים היא אשרתו של יהוה.

אפילו בימים האחרונים לקיום בית המקדש בירושלים, אומר ירמיהו, המשיכו יהודים להקריב ילדים וילדות למולך על מזבחות שהקימו בגיא שלרגלי הר ציון, בהאמינם כנראה כי גם הוא, כמו כל האלים האחרים, רוצה בקרבנות יקרים ואהובים על מקריביהם, למען יראה להם חסדו.

ההיסטוריונים התנ"כיים - יוצרי ועורכי ספר שופטים וספרי מלכים - מחזקים את דעת הנביאים כי רוב העם היהודי עבד לאלי הכנענים, בצד או במקום עבודתם את יהוה אלוהי ישראל. אף שגם הנביאים וגם ההיסטוריונים והעורכים של ספרי התנ"ך הוקיעו את תופעת הפוליתאיזם ביהדות כאחד מגורמי האסונות הפוקדים את העם היהודי, הם חוזרים ומעידים כי הפוליתאיזם הוא תופעה רווחת בתרבות היהודית, בה הומצא ופותח המונותאיזם המוסרי, אשר הופץ במשך הזמן גם בקרב עמים אחרים.

נצחון עגל הזהב - אות לפלורליזם בדת יהוה

אחרי מלחמת האזרחים הקצרה לרגלי הר סיני, שבה הוצאו להורג אלפים מהעובדים את פסל העגל בהנהגת אהרון - הכהן הגדול הראשון - נהרס פסל העגל ונכתש לפירורים. כעבור מאות שנים מעטות הוא קם מהריסותיו ומוצב על ידי ירבעם שמלך על רובו של עם ישראל, בממלכה הצפונית בה מרוכזים עשרה מתוך שנים עשר השבטים של העם. המלך היהודי מכריז על פסל עגל הזהב שהקים כי הוא אלוהי ישראל אשר הוציא את העם ממצרים - כדברי אהרון בחונכו את פסל העגל הראשון. ניצחון פולחן יהוה כעגל זהב נראה לכל ומתועד בספרי הקודש של העם היהודי.

תולדות פסל העגל מאפיינים את תרבות העם היהודי כתרבות מתפתחת ופלורליסטית בכל עידניה. בדת היהודית התגלה ריבוי התפיסות של יהוה אלוהי ישראל אשר הוציאם ממצרים. אמונה זו במיתוס השחרור הגדול והייחודי של עם עבדים שהיה לעם חופשי, משותפת לכל פלגי העם היהודי - עובדי העגל ומתנגדיו, עובדי אלוהים כדת ההלכה והחופשיים מדת. האמונה

במורשת היסטורית משותפת עולה בקנה אחד עם אמונות שונות ומתנגשות ביהדות הקדומה, כביהדות ימינו. אמונה משותפת זו במורשת היסטורית לוותה בתולדות היהדות במיגוון אמונות ביחס למאפייניו של האלוהים המשחרר והבורא והמשגיח והמתגמל והעונש, או זה הקיים רק כגיבור ספרותי. המחלוקות בין זרמי האמונה והפולחן בימי קדם תועדו ונאצרו בזיכרון הקולקטיבי כמאפיינים את היהדות מראשית תולדות עם ישראל. אלוהי משה מוצג בידי סופרים המעצבים את הביוגרפיה שלו, כהוויה המהווה את כל שעתיד להיות - האומר על עצמו "אהיה אשר אהיה", משמע: "אהווה אשר אהווה". הוויה כזאת, שכולה פוטנציה של העתיד, זהה עם המניע הבלתי מונע של הפילוסופים ההולכים בעקבות אריסטו, ואינה ניתנת לייצוג בפסל או במסכה, כאלים אחרים. ייצוגו של יהוה בפסל או במסכה, המייצגים אותו כביכול, מסלף את מהותו של אלוהים כפי שנתפס על ידי משה, לדעת הסופרים שעיצבוהו ביצירתם.

אהרון, כמו בדיאלוג שבמערכה השניה של ליברטו, האופרה של שיינברג, יודע כי אין העם מוכן לעבוד אלוהים מופשט מכל צורה. על כן הוא מעודד את המאמינים לתרום זהב ליצירת פסל אלוהיהם, אשר רבים ידאו בו את האלוהים עצמו, ויאמינו לדברי הכהן כי זה - האלוהים שבפסל - הוא האלוהים אשר שחרר אותם מעבדותם והוציאם ממצרים.

אחר נצחונו במאבק נגד העגל הראשון יוצא משה מהמחנה של בני ישראל ומקים מרכז חלופי למפגש עם אלוהיו. באוהל המועד, הוא אוהל ההתוועדות עם רוח האלוהים, אין מקריבים קרבנות, אין כהנים, אין פסלים וחגי חשק. יש בו רק מקום להתוועדות היחיד עם אלוהיו שהוא המקום, כל מקום.

במרכז המחנה הוקם על ידי בני ישראל מקדש ומזבח חדש עליו מקריבים הכהנים קרבנות ליהוה וממשיכים בכך את המסורת הפגנית שהיתה נהוגה בכל מקדשי העבודה הזרה. (כפי שמסביר הרמב"ם). בקודש הקודשים של המשכן שהקימו בני ישראל לאלוהיהם עומדים שוב פסלים, אמנם לא עגל אלא פסלי כרובים, דומים כנראה לקאריבו המסופוטמי בעל פני האדם וכנפי ענק של עוף מיתולוגי. פסלים מופיעים גם בקודש הקודשים של המקדש הראשון והשני בירושלים, ופילון האלכסנדרוני רואה בהם ייצוג מהותו הכפולה של האלוהים - המהות הזכרית והנקבית שלו, החכמה והצדק, העונש והחסד. גם במקדש בירושלים עמדו שנים עשר פסלי עגלי הזהב, בכניסה למקדש,

נושאים על גבם את ימת הנחושת. אין רמז לכך כי גם הם ייצגו את אלוהי ישראל, אך הזכירו כנראה לרבים את פסל העגל האלוהי אשר הוצב לא רחוק משם - בבית אל.

במקדשי יהוה של ממלכת הרוב של העם היהודי ניצח העגל את מתנגדיו, ובעיני מעריציו היה כנראה סמל הכח והפאר של אלוהי ישראל, אשר גם אם יכתשוהו ויהרסוהו, יחזור ויקום להיות נושא האמונה והפולחן של המאמינים באלוה של העם הזה.

מאז ועד היום מפוצלת הדת שביהדות לזרמים רבים בעלי תפישות אלוהים שונות זו מזו. יוצרי "שעור קומה" רואים (כנראה כבר בימי התלמוד) את אלוה כענק גדול מהיקום שניתן לשער את ממדי נחיריו ואצבעותיו. הרמב"ם רואה בכל מי שמדמיין את אלוהים בדמות אדם, ככופר בעיקר, כמי שאמונתו מנוגדת לאמונה ולדת היהודית. יוצרי ספרי ההיכלות והמרכבה ראו את אלוהים כקיסר היושב על כסאו מוקף אלפי מלאכי שרת ושרים מלאכיים אחרים, כראוי למלך מלכי המלכים שבעולם. ההולכים בעקבות הרמב"ם ראוהו כמופשט לא רק מכל מוחש אלא גם מכל מושג שהתבונה האנושית יכולה להשיגו. הוגים מיסטיים בימי הביניים ראו את אלוהים כישות המלאה את כל היש, ישות שהצטמצמה להותיר ריק בו ייברא העולם, אחרים ראו אותו שוגל את השכינה ואת לילית, ואיש דתי כשפינוזה ראה את אלוהים זהה עם הטבע והיקום שהם אלוהיים מעצם טבעם.

ניגודים קוטביים אלה בתפיסת האלוהים ביהדות הם מסימני הפלורליזם ששרר בה מימי היווסדה במעמד הר סיני ובכל שלבי התפתחותה עד ימינו.

הרואה את היהדות כתרבות יודע כי כל הזרמים שבדתה כלולים בדת היהודית, וממלאים תפקידים בהתפתחות תרבותו של העם ובחיי היהודים, המאמינים באחת האמונות הרבות והמתנגשות הפועלות בה - הדתיות והחילוניות כאחת.

תרבות הקרבנות - ביטוי לחרדת המאמינים באל פרסונלי

הקרבת קרבנות, כדי לרצות את האלוהים או להזינם, היתה מוקד החיים הדתיים בתרבות ישראל התנ"כית כבתרבויות שכניה. דת הקרבנות מבטאה אמונה בכוחו של האלוהים להרע, אמונה בצורך ובאפשרות למנוע את רעתו

על ידי ספוקו בקרבנות חיים. טקסי הקרבן והשחיטה של בני אדם או חיות היו משותפים לפולחנים של אלוהים רבים, בכל היבשות. מדוע המשיכו יהודים להקריב קרבנות ליהוה, גם אחרי שרווחה בקרבם תורת משה, לפיה אלוהים הוא מופשט ואינו ניזון או נזקק לקרבנות?

לדעת הרמב"ם, ניתן להסביר תופעה מוזרה זו בכך שישראל היו עובדי עבודה זרה לפני שהכירו את תורת משה, והיו כה רגילים להקריב קרבנות עד שנגמלו מכך רק בהדרגה, במשך מאות שנים רבות, כיון שבני אדם אינם יכולים להפסיק מהרגליהם בבת אחת. הסבר רציונלי זה לתהליך ההיסטורי של הגמילה ממנהג דתי שהוא חסר משמעות מבחינתו של המאמין באלוהים מופשט כבתורת משה, מאיר את כל המנהגים הדתיים המסורתיים באור חדש. רבים מהם הם חסרי ערך ומשמעות מבחינת האמונה של הנוהגים לפיהם, אך הם ממשיכים להחזיק בהם מתוך הרגל, כי זה טבעו של האדם. לו היו באים אל מקריבי הקרבנות ליהוה ומציעים להם להפסיק להקריב, כיוון שאין לדבר כל משמעות או תפקיד ביחסים בין אדם לאלוהי היקום, היו נדהמים מעצם ההצעה. למה הדבר דומה, שואל הרמב"ם ועונה, למי שהיה בא אלינו ומציע לנו פתאום להפסיק להתפלל או להפסיק לשמור מצוות.

סיפא זו להסבר ההיסטורי־פסיכולוגי שמציע הרמב"ם למנהג הקרבנות, הביכה יהודים דתיים רבים. השתמע ממנה כי כל מנהגי הפולחן – כמצוות והתפילות – אינם אלא מנהג מסורתי שאנשים מחזיקים בו מתוך הרגל ועשויים להגמל ממנו במשך הזמן, שהרי גם להם אין משמעות מבחינתו של אלוה מופשט מכל מוחש או מושג. אחרים ראו בעצם הסברה הזאת כפירה מסוכנת, כמו רעיונות מסוכנים אחרים של הרמב"ם.

סיפור העקדה – אחד הגדולים והמזעזעים בספרות היהודית – מעיד על הנכונות הנפשית (או הזיכרון הקולקטיבי כי היתה בעבר נכונות כזאת) של הורים דתיים יהודיים להקריב לא רק את חיות הבית אלא גם את ילדיהם לאלוהיהם, לא רק בדת המולך אלא גם בדת יהוה. אמונה דתית מעין זו מבטאה חרדה מהאלים הבלתי צפויים בתגובותיהם ובנקמתם. הרשות, כך האמינו, נתונה תמיד לאלים לעשות ככל העולה על רוחם, והאדם יכול להתגונן מפני גורלו, כקרבן השרירות האלוהית, על ידי הקרבת קרבנות שירצו את אלוהיו. הקרבן הוא אחד הביטויים הפתטיים לאמונה בחוסר

האונים האנושי המנחה את נסיונות האדם להתמודד עם הבלתי ידוע.
היהדות השתחררה מתרבות הקרבנות בעקבות המהפכה הדתית והתרבותית שבמעבר מבתי המקדש לבתי הכנסת, ממרכזי הזבח שבבתי האלוהים לבתי הקהילה האנושית המוקדשים להתכנסות קהילתית, לחגיגות, ללימוד ולתפילה. מהפכת תרבות זו התפשטה בעולם על ידי מוסדות דומים לבתי הכנסת שהופצו על ידי הדתות המונותאיסטיות שהושפעו ונסתעפו מהיהדות.

בית הכנסת - חידוש מהפכני בתולדות היהדות

בבית הכנסת התחולל מפנה מהפכני: ביטול הקרבנות בבית הקהילה שאינו בית האלוהים. "בתי התכנסות" (סינאגוג) קהילתיים הוקמו כנראה לראשונה בתפוצה המזרחית (בבל) והמערבית (מצרים), אחר החורבן של בתי המקדש ליהוה. בתי הכנסת כבתי ההתכנסות הקהילתיים ייצגו וגרמו למהפך תרבותי בתולדות היהדות ובתרבויות עמים רבים אשר הושפעו ממנה.
בית הכנסת הוא ניגוד לבית המקדש מבחינות הרבה: בית המקדש הוא בית אלוהים - בית הכנסת הוא בית קהילה אנושית. בית המקדש הוא מקום פולחן הקרבנות - בית הכנסת הוא מרכז קהילתי ללימוד וחינוך, לקריאה בספרי קודש ובדרשות, לבית דין, לספריה ציבורית (בית מדרש), למוסדות הקהילה, למפגשי חג וטקסי מועדי מחזור החיים ולתפילה אישית וציבורית.
בית הכנסת שימש גורם פעיל בייסודה, בארגונה ובהחזקתה של קהילת התרבות, אשר מילאה את מקומו של השבט. לאחר שנהרס המרכז הממלכתי והדתי האיצו בתי הכנסת את תהליכי הדצנטרליזציה והפלורליזם ביהדות. קהילות יהודיות עצמאיות פיתחו מאפיינים ייחודיים, זיקות לתרבות הארץ והחברה אשר בקרבה חיו, יצירות מקוריות ומסורות ייחודיות שפותחו בקהילה או בקבוצת קהילות שיצרה זרם חדש ביהדות (כחסידות).
בזכות קהילות בתי הכנסת המשיכו היהדות ודתה להתקיים ולהתפתח. בהעדר מדינה יהודית, הותנה קיומה של היהדות כתרבות בקיומן של קהילות בית הכנסת. במקומות בהם התפרקו קהילות אלה, נעלמו בהדרגה היהדות ודתה, כבהגירות ראשונות לאמריקה.
אחר חורבן בית שני, החל מוסד בית הכנסת להופיע בכל הארצות בהן חיו

יהודים או נוצרים. משהפכה הדת הנוצרית לדתה של האימפריה הרומית תפשו בתי הכנסת גם את מקומם של בתי המקדש המרכזיים בעולם הפגני. האסלאם, שהושפע מהיהדות ומהנצרות, המשיך להפיץ את מוסד בית הכנסת בכל קהילות מאמיניו – במערב ובמזרח.

שרידי בתי כנסת יהודיים מהמאה ה־3 לפני הספירה במצרים מלמדים כי כבר בראשית העידן ההלניסטי, נוצרו מרכזי קהילה אלה ביהדות הדוברת יוונית. בית הכנסת ומנהגי לימוד וקריאת התורה בציבור יצרו את הצורך בתרגום התורה ליוונית, על מנת שקהל המתכנסים יוכל להבין את הנקרא. תרגומי התורה לארמית שימשו באופן דומה את באי בתי הכנסת במסופוטמיה ובארץ ישראל.

בבתי הכנסת התפתחו האמנות הפלסטית היהודית (מוזאיקות ופרסקות), מערכת החינוך היהודי למבוגרים ולילדים, מנהגי הקריאה בספרות הקלסית היהודית ואמנות הדרשה שליוותה אותם, מנהגי הלימוד לשמו והפרשנות היצירתית שבמסגרתה נוצרו ספרויות הדרש, התכנסויות אזוריות לדיון בהלכה ולימודה, ישיבות של תלמידים וכנסים עונתיים של בעלי מקצועות ב"ירחי כלה".

בהדרגה התפתחו בבתי הכנסת תרבות וספרות תפילה, שבאו במקום עבודת אלוהים בפולחני הקרבנות המיושנים. עוד בימי בית שני, במקביל לטקסי הקרבת הקרבנות בבית המקדש השני בירושלים, המשיכו בתי הכנסת להתפתח כדרך אלטרנטיבית בתרבות הדת היהודית. על הר הבית עצמו, סמוך לבית המקדש, פעל בית כנסת.

יצירת האמנות הפלסטית־פיגורטיבית, הציעה גם היא פרשנות משלה לסיפורים ולמיתוסים בספרי הקודש (ראה גודנאו על ציורי דורה אורופוס). התפילה והברכה תפשו את מקום הקרבנות בחגים לאומיים־דתיים ובמועדים אישיים. עבודת האלוהים לא היתה עוד כרוכה בשחיטה ובהפסקת חיים של אדם או חיה.

כשהנצרות נפרדת מהיהדות, היא ממשיכה את תרבות התפילה ובתי הכנסת, אך כוללת בטקסיה שרידי ריטואל סמלי לקרבן אדם: אכילת סמלי בשרו ושתיית סמלי דמו של בן האלוהים. ביהדות כמעט ואין שריד לטקסי הקרבן – לבד מלימוד ודיון בכללים ובחוקים שהדריכו את מקריבי הקרבנות בבית המקדש (ומנהג הקרבת תרנגולים ותרנגולות ערב יום הכפורים).

בתי הכנסת היהודיים התרבו עם גידולה של הפזורה היהודית ביבשות השונות

ובקרב עמים בעלי תרבויות שונות וזרות זו לזו. בכל הפזורות מילאו בתי הכנסת תפקידים דומים – הן כמרכזים קהילתיים רבי תפקידים והן כמרכזי דת ופולחן ולימוד ודיון בהלכה. ריבוי בתי הכנסת והקשר הרופף ביניהם עודדו את התפתחות הזרמים השונים ביהדות, בנוסחי תפילה שונים, בפרשנויות שונות לכתבי הקודש ולהלכה ובמנהגי חג, חתונה ואבלות שונים. מבחינה זו סייע מוסד בית הכנסת לפיתוח הפלורליזם ביהדות כתרבות וכדת. קבוצות בתי כנסת באותה ארץ השתייכו משך הזמן למיגזרים ולזרמים שונים ביהדות – כבתי כנסת אשכנזיים וספרדיים במערב אירופה ובאיטליה, בתי כנסת חסידיים ומתנגדיים במזרח אירופה ובישראל ובתי כנסת אורתודוכסיים ורפורמיים למיניהם בכל הארצות בימינו.

לעתים יש שוני גדול בין מנהגי בית כנסת אחד למשנהו גם אם הם שוכנים באותו רחוב. בבית הכנסת ישורון הקונסרביטיבי, ברחוב 86 פינת וסט אנד בניו יורק, נערכת תפילת ליל שבת, למשל, תוך שירה וריקודים של גברים, נשים וילדים, לצלילי פסנתר ושירה בציבור, המנוהלים על ידי הרבנים המזמרים. במרחק דקות הליכה ספורות מנוהלת באותה שעה תפילת ליל השבת בבית כנסת שבו הנשים מצויות מעבר למחיצה גבוהה על מנת שלא תיראנה, והתפילה נערכת בנוסח אשכנז האורתודוכסי, ללא כלי נגינה, ללא שירה, ללא ריקודים, כשרוב הטקסטים נאמרים על ידי בעלי התפקידים ולא על ידי הקהל.

טקסי קבלת שבת, כמו כל טקסי החג בכל סוגי בתי הכנסת הדתיים – הרפורמיים, הקונסרבטיביים והאורתודוכסיים – אינם דומים במאום לטקסי החג וקבלת השבת בבית הכנסת החילוני בדטרויט או בשיקגו, המנוהלים על ידי ועדת הטקסים של הקהילה, בהשתתפות הרב החילוני, או תלמידי בית הספר לרבנים חילוניים של זרם היהדות החילונית־הומניסטית בארצות הברית. בטקסיהם העשירים והמגוונים אין זכר לתפילה ולברכה לאלוהים, ובמקומן באים דברי שירה ושיח על החג ומשמעותו לאנשים חופשיים מדת, על המתחייב מן הערכים ההומניסטיים שהם מאמינים בהם, על המורשת והמסורת והתפקידים שהיא מילאה וממלאה בתרבות העם היהודי. בתי ההתכנסות הקהילתיים על פעולותיהם הדתיות והאחרות, הארכיטקטורה הייחודית שלהם, יצירות האמנות שנוצרו בהם, התעודות שנאספו בהם, המנהגים והמסורות הייחודיים שלהם – כל אלה מילאו תפקיד בהתפתחות

היהדות כתרבות פלורליסטית מאז ייסודם ועד ימינו.
בכל ריכוזי היהדות בעולם ממשיכים בתי התכנסות קהילתיים לפעול גם בימינו – רובם כבתי כנסת דתיים, לפי נוסח אחד הזרמים בדת היהודית.
הנסיון הרב שצברה היהדות בהפעלת בתי התכנסות כמרכזי קהילה תרבותית מלמד כי על מנת להמשיך להתקיים, על פעילותם לכלול מסגרות קבועות לפעילות רוחנית, לימודית וחינוכית, טקסי חג במועדים קבועים, בהנהלת מורי עם ("רב") בעלי השכלה ביהדות ובתרבות העמים ובעלי הכשרה או כושר להפעלה קהילתית. נסיונו של מרטין בובר להקים בית ספר למורי עם, כנסיונות התנועה החילונית־הומניסטית בארצות הברית להכשיר מדריכים ורבנים לעשרות קהילותיה, מבקשים להתמודד עם צרכים רוחניים וקהילתיים של רוב בני האדם, צרכים שאין לספקם ללא מסגרות פעילות קהילתית כבתי התכנסות אשר פותחו על ידי היהדות.

השפעת תרבויות העמים על היהדות ותרומותיה לתרבותם

השפעות תרבויות העמים על היצירה, הדת והתרבות היהודית מתגלים בכל אחד מעידני תולדותיה. בהתפתחות התרבות והיצירה היהודית ניכרות השפעות תרבות מסופוטמיה, מצרים, כנען, היוונים, המוסלמים, הנוצרים, והחל מהמאה ה־18 – התרבויות האירופאיות והאמריקאיות החופשיות מדת.
השפעות יצירות ותרבויות אחרות ניכרות גם ביצירות מקוריות וייחודיות אשר נוצרו ביהדות, כבכל היצירות המקוריות שבכל התרבויות. בניגוד למגמות רבים מאסכולת ביקורת המקרא, שהדגישו את הדמיון בין החומרים העלילתיים של מיתוסים מזרח תיכוניים לאלה של התנ"ך, בולט בימינו השוני בין היצירות המקוריות היהודיות לבין אלה שהשפיעו עליהן. דווקא על רקע הכרותנו עם המיתוסים המסופוטמיים הקדומים של הבריאה וגן העדן, בולט במקוריותו הסיפור המקורי על חטאו הקדמון של אלוהים־יהוה האוסר על הדעת והמוסר, סיפור המרד והנצחון של האשה על בורא העולם, בהעניקה לאנושות את הדעת והמוסר על אפו וחמתו של האל, בדומה לפרומתאוס המעניק לאנושות את האש על אף איסורי זאוס.
אין יצירות בתרבות לאומית כלשהי שלא הושפעו מתרבויות לאומיות אחרות.

על כן הופך כל לימוד של מכלול יצירות תרבות של עם אחד ללימוד זיקותיה וקשריה של התרבות עם תרבויות עמים אחרים אשר מהם הושפעה או עליהם השפיעה.

שילוב כזה בין לימודי היהדות ללימודי תרבויות העמים האחרים יגלה גם את היחס בין השפעת היהדות - באמצעות הנצרות והאסלאם - על תרבויות העמים האחרים בתחומי הדת, ההגות, הספרות והאמנויות, החברה והקהילה, בתי הכנסת והשבתון, החגים והיחסים בין דת למדינה.

תבניות חגיגה כסימפוזיון הוטבעו בתבניות חגיגה מקוריות כסדר הפסח, שעוצב בעידן ההלניסטי וכלל סממנים מובהקים של הסימפוזיון כישיבת מסובין, כארבע הכוסות, כשילוב בין סעודה ושתיה לשיחה וקריאה.

תבניות הדיאלוג הפתוח, השאלות והקושיות הפותחות כל סיכום והנחה, אפיינו את היצירה התלמודית, והושפעו אף הם מתרבות הדיאלוג היווני, כפי שהיא מוכרת לנו מכתבי אפלטון. יצירות הדיאלוג המקוריות שבתלמוד פיתחו את ההלכה היהודית, ויצרו ספרות ותרבות שיח אשר כוללות מדרשים וסיפורים וסטיות מן הנושא הנידון, והן מגופי היצירה הגדולים המייצגים את תרבות העם היהודי בעידן ההלניסטי. השפעות תרבות יוון העשירו אותן מבלי להמעיט ממקוריותן.

השפעת האמנות היוונית ניכרת באמנות שהתפתחה בבתי הכנסת - במוזאיקות ובפרסקות ששרדו וייסדו מסורת של אמנות יהודית אשר סיל רות ובצלאל נרקיס עמדו עליה במפורט. יצירות אלה היו מהשלבים הראשונים, וממקורות ההשראה, של אמנות הכנסיות הקדומות, מהן התפתחה אמנות הציור הנוצרית בימי הביניים.

עקרונות הדמוקרטיה ופסיקת הרוב, אשר היוונים היו הראשונים לבסס ולמסדם, השפיעו אף הם השפעה מכרעת על היהדות. בעוד שבעידן המקראי האמינו רבים כי אנשים המדברים בשם האלוהים הם מקור הפסיקה התקף היחיד, האמינו חכמי התלמוד כי אין עוד אדם היכול לדבר בשם האלוהים וכי על כן בני האדם, בדיוניהם ובפסיקותיהם הדמוקרטיות, הם היחידים היכולים להחליט על שינוי בהלכה ובחוקים. עקרונות דמוקרטיים אלה עודדו את הפלורליזם ביהדות לזרמיה. בקהילות רבות נבחרו מנהיגי הקהילה, והקהילה בחרה את רבניה ויכלה לפטרם. קהילות דתיות בזרמים רבים ביהדות קובעות על ידי ועדות נבחרות את נוסחי התפילה שלהן ואת השינויים שהן מבקשות

להכניס להלכות שלפיהן הן נוהגות.
השפעות מיתוסים מזרחיים עתיקים – שומריים, כנעניים, הודיים – ניכרות בהתפתחות המיתולוגיה המיסטית היהודית, ובעיצוב האלות והעלילות שבהן הן משתתפות, כפי שהראה פטאי. השפעות הודיות על הקבלה נחשפו כבר על ידי שולם, אך ככל שהורחב המחקר במיתולוגיה הקבלית כן נתגלו הצדדים הדומים בין מאפייני האלות היהודיות – השכינה והלילית – לבין האלות ההודיות ויחסיהן עם בני האדם והאלוהיות הזכריות. גם כאן מהוות ההשפעות הזרות מקור השראה ליצירה מקורית יהודית – כ"זוהר", היצירה הגדולה ביותר (למעלה ממיליון מילים) האוצרת בתוכה פרקי מיתולוגיה חדשים ביהדות, פרקים אשר השפיעו על התפתחות היהדות הדתית ועמדו בניגוד גמור למגמות הרציונליסטיות שהתפתחו במקביל בתרבות זו.
למן הרנסאנס וההשכלה ועד ימינו הולכות וגוברות השפעות תרבויות העמים המערביים על היהדות והשפעות יוצרים יהודים על תרבויות עמי המערב. במאה ה־19 וה־20 ממלאים יהודים תפקידים ראשיים ביצירה התרבותית המערבית – באירופה ובאמריקה. יצירותיהם ויצירות הגדולים שבסופרי אירופה (כג'ויס ופרוסט) חושפות את השתלבות היהודים בתרבויות ובחברה הלא יהודית בעמים אלה, ואת הייחוד של היהודים ובידולם.
היהדות התפתחה התפתחות מואצת ורבת פנים בכל התקופות בהן היתה היהדות פתוחה להשפעות תרבויות העמים – למן ימי המקרא ועד המאה ה־20. בהפסקות קצרות בתולדותיה, כאשר מגמות ההסתגרות בפני השפעות כאלה גברו על מגמות הפתיחות, נעצרה התפתחותה של היצירה היהודית ותרבותה, כבתחומי היהדות החרדית.

התנ"ך, המונותאיזם, השבת, בית הכנסת – תרומות היהדות לתרבות העמים

אמונות ורעיונות המונותאיזם היהודי התפשטו כבר בעידן ההלניסטי ובאימפריה הרומאית בקרב עמים רבים בהם קמו חוגי "יראי יהוה" שלא הצטרפו לדת היהודית כיון שלא שמרו את מצוותיה הרבות, אך התקרבו אל היהדות בהאמינם בבלעדיותו של אלוהי ישראל. חוגים אלה היו חלק מהקהל אליו פנו יהודים נוצרים נודדים כפאולוס, אשר הציעו דת דומה לזו היהודית

אך ללא התחייבות לשמור על מצוות ההלכה.
עם התנתקות הנצרות היהודית מהיהדות והפיכתה לדת המדינה הרומית, התרחבה השפעת יסודות ומוסדות היהדות, באמצעות הנצרות, ומאוחר יותר – באמצעות האסלאם.
השפעות אלה של היהדות ניכרות ביצירות ספציפיות שנתפתחו בה ואומצו על ידי עמים רבים בכל היבשות: אמונות מונותאיסטיות ויצירות ספרות והגות יהודיות מהעידן התנ"כי וההלניסטי, הברית החדשה, חלק מחגי ישראל שקיבלו צורה ותכנים חדשים, מוסד השבת והשפעתו על ארגון הזמן האנושי, בית הכנסת והשפעתו על ארגון החברה בקהילות תרבות בקרב עמי המערב. יצירות התנ"ך העברי הצטרפו ליצירות קלסיות במורשת התרבות של עמים רבים, והיו ממקורות ההשראה של יצירות ספרות ואמנות, דת ואתיקה בעמים אלה.
עיקרי המונותאיזם המוסרי התפשטו כתפישה, שיוחסה למשה, לפיה אלוהים הוא אחד ומופשט ודורש צדק, ואחד הגיבורים הראשיים במיתוס שחרור העבדים בהנהגתו. הנביאים רואים בתורת משה תורת הצדק והצדקה, לפיה יש להעדיף את הצדק הסוציאלי על מצוות הפולחן. והלל ממצה את "התורה כולה" בערך־על של האתיקה ההומניסטית: השנוא עליך לא תעולל לזולתך. אחדות העולם האלוהי בישות בוראת ודורשת צדק היה לרעיון דומיננטי בכל התרבויות של העמים אשר קיבלו את רעיונות המונותאיזם היהודי באמצעות הנצרות והאסלאם. בכל אחת מדתות אלה התפתח המונותאיזם היהודי בצורה ייחודית לה ולזרמים שהתפתחו בה, אך בכל אלה נשמר העיקרון המשותף של אחדות האלוהים ועיקרי הצדק החברתי הנדרשים על ידו.
השבת היתה חידוש חסר תקדים בתפישת הזמן האנושי ובחלוקתו לפי צרכי האדם ובחוקיה השוויוניים – חוקי מנוחה החלים במידה שווה על גברים ונשים, הורים וילדים, אדונים ועבדים ושפחות (כולל כללים הומניטריים המחייבים לתת מנוחה גם לבהמות הבית).
השבת כיום מנוחה ופנאי מעבודות ומחובות פרנסה, שינתה את גישת האנושות לזמן: לא עוד זמנם של האלים והטבע אשר מחזורו מבוטא רק בעונות השנה, בתנועות גרמי השמים ובמחזור החיים והמוות של האלים, אלא זמנו של האדם. יחידת הזמן היא מעתה השבוע האנושי המסתיים ביום

המוקדש לפנאי ולתרבות ולבילויי מנוחה ולהפסקה מעמל הפרנסה לכל בני האדם בחברה.

בחלקים מסויימים של היהדות עוות המושג שבת על ידי הערמת איסורי פעילות שונים ומשונים הכולאים את הנשמעים להם בד' אמות של תחום יישוב או שכונה, ומונעים מהם את רוב הפעילויות המאפשרות ליהנות מפעילויות פנאי ומחיי תרבות. איסורים אלה אינם פוגעים בשבתם של רוב היהודים בימינו ושל מיליארדי האנשים בעולם שאימצו את עיקרון השבת והפכוהו חלק מתרבותם. ברוב העמים וברוב היישובים בעולם חוגגים האנשים את השבת כיום פנאי, ולאחרונה הרחיבוה במערב לשתי יממות בשבוע.

בית הכנסת שבא, כאמור, במקום בית המקדש ומייצג את הפסקת פולחן הקרבנות, גם הוא חידוש חסר תקדים בתרבות העמים. מוסד בית הכנסת היהודי שהתפשט כבית התכנסות למטרות קהילתיות מגוונות בכל העמים שבחוג השפעת הדתות המונותאיסטיות, החליף את בתי המקדש לסוגיהם שהיוו את מוקדי התרבות בכל האיזורים בהם חיו עמים אלה. הכנסיות והמסגדים סייעו להתפשטות מרכזי לימוד מבוגרים וחינוך ילדים בעמים המונותאיסטיים, יצרו ועודדו ארגונים קהילתיים וולונטריים ומערכת קשרים חברתיים שלא היתה מבוססת על קרבת משפחה או על מוצא שבטי.

באמצעותם של בתי ההתכנסות הדתיים למיניהם הופצה הספרות הקלסית היהודית בעולם כולו, בצד ספרי הקודש של הדת הנוצרית והמוסלמית אשר התייחסו לספרות היהודית או התבססו עליה. בתי הכנסת היו למוקדיהן ולמבטאיהן של יצירות אמנות בתחומי ארכיטקטורה, מוסיקה, ציור, פיסול, רטוריקה וספרות. לימוד ספרי הקודש, ההאזנה לדרשות השבועיות, ההשתתפות של אנשים מחוץ לכהונה הדתית בלימודי ספרים אלה והספרות הפרשנית שהתפתחה בכל זרמי הדתות המונותאיסטיות, העניקו תכנים חדשים לחיי התרבות של חלק גדול מבני האדם בתרבויות המונותאיסטיות.

בהשפעת היהדות הפכו לימודי ספרי הקודש שכללו את עיקרי המורשת התרבותית של העמים לנחלת הכלל, ולא רק לתחום העיסוק של אנשי הכהונה. מיומנויות הקריאה הכרוכות בפעילות זו התפשטו אף הן בהשפעת היהדות והפכו לאחד ממנועי התפתחותה של התרבות האישית והקהילתית בכל העמים. מערכת ההשכלה החדשה לא כוונה להכשרת אנשי מקצוע או עלית שלטת, אלא להשכלה לשמה, שהכל משתתפים בה על מנת להעשיר

את דעתם ואת חוויותיהם, ולהכיר את מורשת תרבותם.

תרומות אלה של היהדות לתרבויות העמים, אשר חיו בחוג ההשפעה של הדתות המונותאיסטיות, עוררו יוצרים בתרבויות אלה ליצור יצירות מקוריות המתרחקות והולכות מן היצירות היהודיות שהשפיעו עליהן, כשם שהיצירות היהודיות המקוריות התרחקו מהיצירות של תרבויות העמים אשר השפעתם הגדולה ניכרת בהן. אך רבות מיצירות תרבויות העמים המונותאיסטים התייחסו אל ההיסטוריה היהודית וגיבוריה כאל חלק מההיסטוריה של עמם, ויצירותיהם התייחסו אליהם כאל חלק ממורשת תרבותם הלאומית. (כגון: סיפורי יציאת מצרים, מרד המקבים, דברי הנביאים ועוד).

היהדות שהשפיעה על תרבויות הנצרות והאסלאם החלה להיות מושפעת מהן, מתרבותן ומיצירותיהם מייד עם התגבשן כתרבויות נפרדות מהיהדות. השפעות אלה ניכרות באורחות חיים ולבוש, בפולחני בית הכנסת וביחס בין המינים, בלשון ובאופני דיבור, במיתוסים המיסטיים ביהדות וברעיונות המשיחיים המתגבשים בה, ובימינו – בתהליכי החילון וההשכלה שהתפתחו בחברות הנוצריות ואומצו על ידי חלקים גדלים והולכים מן החברה היהודית.

השפעת המיתולוגיה המיסטית על הפלורליזם ביהדות

כאמור אין ולא היתה זהות בין "יהדות" כתרבותו של העם היהודי, לבין המונותאיזם המוסרי המאמין בבלעדיות האל ובמופשטותו, בדרישותיו לצדק ולצדקה, כפי שעלה במחשבת משה תחילה.

המונותאיזם המוסרי ביהדות חי בתרבות היהודית בצד ויחד עם דתות ואמונות פוליתאיסטיות. מפגש זה בין מונותאיזם לפוליתאיזם בתרבות אחת נראה לכאורה בלתי אפשרי, אך הוא חוזר ומופיע בדת הנוצרית כשהיא נפרדת מהיהדות ובתרבויות עמים רבים, כמו התרבות הנוצרית המקסיקנית, המשמרות את האמונה והפולחנים לאלים קודמים, גם לאחר שקיבלו את דת אלוהי הנצרות.

ההיסטוריה של הדת והדתות בעם היהודי מתארת את המפגש, בתוך הדת היהודית הקדומה, זו המאמינה באלוהים מופשט ויחיד (כבתורה המיוחסת למשה) לעומת אלוהים המיוצג בפסל העגל, כאלי העמים האחרים (כבתורת

אהרון). ביהדות התנ"כית רווחות שתי דתות אלה זו בצד זו, בצד דתות כנעניות הכוללות עבודת הבעל, העשתורת־אשרה, המולך, כמוש ואחרים.
יהודים רבים האמינו, לפי עדויות רבות בתנ"ך, כי אלו ואלו הם אלוהים חיים. משנעלמו האלים הכנענים מהיהדות (אחרי שיבת ציון) חודר הפוליתאיזם ליהדות ולדתה, באמצעות הספרות והתנועות המיסטית ובאמצעות המיתולוגיה המחיה ישויות אלוהיות נוספות על יהוה.
מיתולוגיה פוליתאיסטית זו מתפתחת ומשפיעה על זרמים ראשיים בדת היהודית בימי הביניים, בהשפעת כתבי ואמונות הקבלה, ובייחוד באמצעות תנועות החסידות והזרמים הדתיים האחרים המקבלים את הקבלה כחלק מהדת היהודית, גם אם הם דוחים את יתר עיקריה של החסידות.
ריבוי הישויות האלוהיות - מלאכים ורבי־מלאכים, שטן, שדים ושדות ואלות כשכינה ולילית - משנה מהותית את מושג האלוהים הבלעדי והמופשט מכל צורה ומושג אנושי והופכו לשוכן אולימפוס חדש שנבנה במילים ובסיפורים של יוצריו האנושיים, כמו האולימפוס הפגני בכל תרבות אחרת.

הפוליתאיזם והאלות חודרים לדת היהודית

בדת היהודית, כמו בדת הנוצרית, המיתוס מוסיף על אלוהים אלוהויות אחרות - נשיות וזכריות. אלוהים שהיה חסר ביוגרפיה ביהדות הקדומה זוכה לאם אלוהית בנצרות ולבת זוג אלוהית ביהדות. האלות שאותן עבדו יהודים בתרבותם, אך מחוץ לדתם, נוצרות מעתה על ידי המיתולוגיה החדשה והופכות חלק מהעולם האלוהי היהודי.
האמונה באלות הפריון הנשיות והעבודה להן, שהיו נפוצות בכל המזרח התיכון, רווחו גם בתרבות העם היהודי. בהיות יהוה אל בלעדי וזכרי, לפי תורת משה, נהו יהודים רבים אחרי האלות הנשיות שעוצבו בדתות השכנים. הפופולריות של פולחנים לאלות כעשתורת נראית בעליל הן בממצאים הארכיאולוגיים (פסלוני אלות בבתים פרטיים) והן ביצירות הספרותיות התנ"כיות המבטאות מציאות רוחנית ותרבותית, שהיתה מוכרת לכותביהן. בספורים אלה אפילו אליהו אינו מעז ללחום נגד המימסד הדתי של העשתורת. לפי עדויות חוזרות ונשנות בתנ"ך עמדו אלות הנשיות והאמהות במרכז חיי התרבות הדתית של רוב היהודים. לפי עדויות אלה הושפעה היהדות מתרבויות

העמים האחרים משהפך העם היהודי מעם נודד במדבר לעם מתנחל בארץ כנען. האשרה – אם האלים הכנעניים – חזרה והוכנסה לבית המקדש הראשון בירושלים, אחר כל פעם שהוצאה ממנו, על ידי מלכים שביקשו לטהר את מקדש יהוה מנוכחותה. פסל האשרה נוכח במקדש יהוה כשני שלישים מכל 370 שנות קיומו (לפי חישובי רפאל פטאי ב"אלה העברית").

האמונה ופולחני אלות הפריון והאמהות התמודדו עם הפחדים מהסכנות המאיימות על כושר הפריון והריבוי במשפחה ובמשק החקלאי. נוכחותם של פסלים המייצגים אותן והפולחנים המכבדים אותן, נראתה חיונית לכל מי שביקש להבטיח את עתיד משפחתו ומשקו.

בחיי הנפש והרוח של כל בני האדם נוכחת הזיקה הקמאית לאב ולאם הממשיכה לחיות בנפשנו גם אחר מותם. דמות האם ממשיכה גם אחרי מותה למלא בחיינו תפקידים שמילאה בחייה – בחלומות, בהזיות, בזכרונות ובתת מודע. האשה והאם כישות אוהבת ועונשת, מהווה מוקד לרגשות וליצרים הממלאים תפקידים מרכזיים במודע או תוך הדחקה, ותוך יצירה אמנותית ודתית של ישויות אלוהיות נשיות – יפות וטובות או מאיימות ואכזריות, אלות אהבה ומלחמה, אלות נדיבות ורשעות. אלות כאלה מופיעות בכל הדתות והתרבויות בחוג התרבויות בה התפתחה היהדות – מהודו עד יוון.

משפסקו היהודים לעבוד את האלות במסגרת פולחני הדתות האחרות, החלו יוצרים של המיתולוגיה המיסטית היהודית להכניס אותן לתוך הדת היהודית עצמה. השכינה והלילית מופיעות כאלות פעילות במיתולוגיה היהודית החדשה המתפתחת בימי הביניים ואשר שורשיה נעוצים באגדות ובספרות המיסטית בתקופת התלמוד.

מעמדה הנחות של האשה בחברה היה ניגוד משווע לכוחה של האשה כאם וכאלה שליטה, אוהבת, עונשת ומאווה. כאשר העלו את האישה למעלת אלה, ניתן היה לפשר כביכול בין שני ניגודים אלה. בכל התרבויות המשעבדות נשים בולט הצורך של המאמין בישות אלוהית – נשית ואמהית – אלת אהבה וענישה.

הכתובת "ליהוה ואשרתו" על החרס שנמצא בנגב, מימי ממלכת יהודה, מחזקת את ההשערה כי היו שהאמינו כבר אז כי יהוה אינו האל היחיד בעולם שעליו נגזרה בדידות ופרישות, וכי כמו הבעל גם הוא זוכה לחברת אלה שהיא אשתו ואשרתו. אך לכך אין לנו סימוכין בתנ"ך ובמקורות עתיקים

מתקופה זו. בתקופה מאוחרת יותר - בייחוד בעקבות פרסומו ותפוצתו של הזוהר - מתאזרחת האלה ביהדות הדתית, כשהשכינה הופכת ממושג לדמות מוגדרת, והלילית הופכת גיבורת ספורים מאיימים המבססים את נוכחותה בתודעה של המאמינים בה.

אמונה באלוהים בדמות אדם במיתולוגיה היהודית הקבלית

הספר הקדום "שעור קומה", המתאר את ממדיו הגדולים מן העולם של האלוהים, המפרט את פרטי ממדי איבריו - הוא אחד הביטויים להתחדשות ההאנשה של האלוהות ביהדות, אשר ראשיתה מצויה כבר בפרקי "בראשית". בחיי התרבות והרוח של חלק גדול מהיהודים הדתיים מקבלות הישויות האלוהיות, המאכלסות את השמים, ממשות מוחשית. אחרים - כרמב"ם- רואים בכל נסיון האנשה של האלוהות כפירה בעיקר. סיפורים על חיי המין של האלוהים עם השכינה והלילית, סיפורי חיי המין של שתי אלות אלה עם יצורים זכריים אחרים, מעניקים ממשות חדשה לישויות האלוהיות המאכלסות את העולם האלוהי, מעבר לעולם הזה.

באמונתם של יהודים המאמינים בכל אלה מבקרים היצורים מהעולם הבא גם בעולם הזה, על כן עולמנו גדוש בעיניהם שדים ושדות, המקיפים אותנו אף שאין אנו רואים אותם, ולעתים יש הנפגשים בהם כבאזהרות רבנים חשובים נגד פגישותינו עם הארכי־שד קטב מרירי או עם שליחים אחרים של השטן. גם הלילית הנוראה משוטטת בעולם ונפגשת בספורים דמויי דיווח עם צדיקים רבי כח ואנשים חסרי אונים, או בשיחות של יוסף קארו, למשל, עם "המגיד" והשכינה, אשר בכוחם להכתיב את שייאמר ב"שולחן ערוך".

לעומת יהוה שבתנ"ך, החסר חיים אישיים ומשפחתיים, נוצרות במיתולוגיה היהודית החדשה ביוגרפיות מפורטות של היצורים האלוהיים. מטטרון, למשל, המשנה למלך מלכי המלכים, היה פעם אדם בשם חנוך (המוזכר בבראשית כמי שלקח אותו האלוהים), אך לפי המיתוס החדש לא האלוהים לקחו לשמים אלא המלאך ענפיאל.

מטטרון עלה במעלות המלאכות עד היותו עליון על כולם. כשהכופר בעיקר,

אלישע בן אבויה (הנכלל גם הוא בעלילת סיפורי המסעות המיתולוגיים הללו), מגיע לרקיעים העליונים ורואה את מטטרון יושב על כסאו, הוא תוהה "האם יש שתי רשויות בשמים?" - שהרי הוא ואנחנו יודעים כי מלאכים אינם יכולים לשבת, כיון שאין להם ברכיים.
על חטא זה שחטא מטטרון(?) עונש אותו המלאך ענפיאל בפולסאות דנורא - שבטי אש הכואבים אפילו למלאכים.
סיפורים מעין אלה יכולים כמובן להחשב רק כמשלים ואלגוריות המביעים דעות ושאינם מתכוונים לייצג מציאות, אך בעיני מאמינים רבים אין גבול המבחין את המציאות מהמיתוס. מבחינתם מלא העולם בגיבורי הספורים הללו שהלכו והתפתחו והתרבו בספרות ימי הביניים.
ספור מוצאה של לילית הוא דוגמה לשימוש באגדה לפרשנות דרשנית ודמיונית של טקסטים תנ"כיים פשוטים, המהווה ביטוי לעמדות אידיאולוגיות חד משמעיות על מקומה הראוי של האשה במשפחה ובחברה האנושית. לילית, לפי אחת הגרסאות, היתה במקורה האשה הראשונה שנבראה על ידי האלוהים (כבפרק א' בבראשית שסופרו מאמין בשוויון האשה והגבר, בראשוניות שניהם ובשוויון הייחוס של כל צאצאי הזכר והנקבה האנושיים הראשונים, אשר יחד הם נקראים "אדם", אותו ברא אלוהים בדמותו ובצלמו).
כיוון שהתחצפה האשה הראשונה הזאת (לילית) לבעלה ודרשה להיות שווה לו בכל, כולל בתנוחות יחסי המין, גירש אותה האדם מפניו ונותר לבדו. אלוהים עשה לו אשה חדשה (כבספור הנתוח שנעשה בהרדמה מלאה בפרק ב' בבראשית, בו מתאר הסופר את האשה כיצור משני, אחרון היצורים הנבראים, מעוצבת מאיבר שנלקח מגופו של הגבר, למען תהיה לו עוזרת). אשה חדשה זו שכל הנשים חייבות, לפי סיפור זה, לראות את יעודה כיעודן, נוצרה למטרה אחת - להיות עוזרת, כנועה כשפחה, משרתת את הגבר השולט בה, אינה מתחצפת, ומשמשת לתשמישו המיני בימי החודש בהם אינה טמאה, בגלל טומאה שדבקה בה, לפי ספור מיתולוגי אחר, ביחסיה עם הנחש, מהם נולד קין. משמע גם שאשה חדשה זו חטאה והחטיאה וטימאה חלק גדול מכל חודש.
לילית, גרושתו של אדם הראשון, המשיכה לנדוד בעולמות ולהשתתף במשגלים רבים בשטניות הטיפוסית לאלה ולאשה מסוגה, והיא ממשיכה לסכן את כל הנקרים על דרכה.

בגלל גלותה של השכינה, עם חורבן בית המקדש (שהיה גם היכל משגליהם של אלוהים עם השכינה, לפי המיתוס המתפתח והולך), ממלאת לילית את מקומה ושוכבת עמו, על מנת לגאול אותו מבדידותו.

ייתכן לטעון כי גם כל אלה אינם אלא דימויים אלגוריים פיוטיים לרעיונות מופשטים שהם חלק מהראייה הקבלית של הקוסמוס. קשה לראות את זיקתם של מיתוסים אלה לתיאוריה הקבלית הלוריאנית כי הבריאה החלה בגלות האלוהים בתוך עצמו, בהצטמצמו על מנת להשאיר מקום לעולם, לאור הגנוז ולכלים שנשברו בהתפרצותו, כלים שתיקונם ותיקון העולם יהיו הגאולה ותכליתה וסופה של ההיסטוריה. בעולמם הרוחני של מאמינים פחות מתוחכמים ביהדות, יש ממשות לדמויות הפועלות במיתולוגיה שפותחה על ידי סופרים ומספרי ספורים הכלולים או נגזרים או מושפעים מהמיתולוגיה היהודית החדשה, אשר הקבלה המתפשטת ביהדות המאה ה־18 וה־19, בזכות החסידות ותואמיה, הפכה אותה לאחד הגורמים החשובים ביהדות הדתית. בתרבויות ובדתות אחרות פותחו מיתוסים מעין אלה בראשית התפתחותן. ביהדות ובדתה מגיעה המיתולוגיה לשיאי התפתחותה כאלפיים שנה אחרי מיסוד ייחודה כדת מונותאיסטית, ולקראת תקופת הסיום של ההגמוניה שלה בתרבות היהודית.

המיתולוגיה היהודית החדשה מילאה תפקידים בתרבות הדתית והחילונית כאחת. היא העשירה את הספרות העממית והספרות החילונית היהודית בעלילות וביצירות רבות ומגוונות. סיפורים ואגדות שדווחו בעם והתייחסו אל הישויות האלוהיות החדשות – האלות, השטן, השדים, המלאכים, הרוחות – היו לחומרים עלילתיים ביצירתם של יוצרים יהודים שיצרו מחוץ למסגרת הדת ותרבותה, כגון: ביצירותיהם של י.ל. פרץ, ש"י עגנון, בשביס זינגר, מלמוד ועוד.

בסוף המאה ה־20, עם התפשטות האתאיזם לסוגיו במערב וביהדות, מתחזקות לצידו אמונות מגיות ומיסטיות הנראות למאמיניהן כביטויי "רוחניות" החסרה בחייהם. אמונות אלה מושפעות מהספרות הקבלית ומהמיתולוגיה שפותחה על ידה, וממקדות מחדש את תשומת הלב בזרם זה ביהדות.

ספרות התנ"ך כמקור השראה ליצירות ביהדות ימינו

יצירות יהודיות לא יהודיות - בהגות, בספרות, בתיאטרון, בקולנוע, בפילוסופיה, באמנות - מייצגות את יהדות המאה ה־20.

המאה העשרים היא הפוריה והעשירה ביותר מכל תולדות היצירה היהודית. יצירות יהודיות נוצרו ונוצרות בה בכל השפות, בכל הארצות, בכל סוגי האמנות ואמצעי התקשורת. ההיסטוריה של היהדות כתרבות העם היהודי במאה העשרים מיוצגת ביצירות יהודיות של סופרים, פילוסופים, אמנים, יוצרי תיאטרון, קולנוע וטלוויזיה, המשתתפים בדיעבד בעיצוב תרבות העם ומבטאים את התמורות שהתחוללו בו.

רוב היצירות הללו נוצרו ביהדות החופשית מדת, בה חיו וחיים רוב היהודים במאה העשרים. גם היצירות המתייחסות ליהודים דתיים או לסוגיות בתיאולוגיה יהודית, נוצרות ברובן מחוץ ליהדות דת ההלכה, מנקודות תצפית שאינן מזדהות עם גישה דתית או הלכתית. מי.ל. פרץ ועד קפקא ובשביס זינגר, מהיינה ועד עמיחי, מגולדפאדן ועד ודי אלן, מבובר עד ישעיה ברלין, ממנדלסון ועד ברנשטין, מאפשטין עד דנציגר - משתרעת יצירתם של יהודים המבטאים, בין השאר, מגמות התפתחות ביהדות ימינו והשתלבותה בתרבות המערב. היות רבות מיצירות אלה חלק בלתי נפרד מתרבויות של עמים אחרים אינה משנה את מעמדן ביהדות - כשם שיצירות התנ"ך ממשיכות להיות חלק מהתרבות היהודית גם כשרבות מהן אומצו על ידי עמים אחרים.

יוצרים יהודים במאה העשרים חופשיים לשפוט ולומר את העולה על רוחם, ללא חשש עבירה על חוקי טאבו דתי או חילול קודש, ללא התנגשות בין דעותיהם לאמונתם. מבחינה זו הם מייצגים תהליכי חילון ואמונות הומניסטיות באדם כמקור הסמכות היחידי בעולם המוכר להם.

השתלבות היהודים בתרבויות המערב האיצה את תהליכי התמורה בדת היהודית ובזרמיה החדשים ועודדה את היצירה ההגותית־דתית בזרמים אלה, במקביל להתפתחותה בתרבות היהודים החופשיים.

מהרמן כהן ורוזנצוויג ועד קוק, השל וסולובייצ'יק, התפתחה ההגות הדתית ביהדות, אף שהשפעותיה על רוב היוצרים היהודים ברוב התחומים אינה מורגשת כמעט.

בארץ ישראל, במרכז תחיית העברית כשפת דיבור ויצירה, מתפתחת היהדות הישראלית החופשית מדת, תוך מפגש עם כל היהדויות העדתיות והדתיות אשר חיות בה. ההתייחסות ליהדויות העבר הקדום ולהתנגשויות בין הזרמים שאפיינו גם אותן, הפכה עד מהרה לאחד מנושאי היצירה הספרותית, ההגותית והמחקרית ביהדות הישראלית. משך חמישים השנים הראשונות של מדינת ישראל גדל במהירות עולם היצירה של התרבות העברית, שהחלה להתפתח בארץ ישראל בתחילת המאה. הגידול הכמותי הפתאומי הפך לגורם תרבותי חדש: מאות ספרים עבריים מתפרסמים בה מדי שנה, ועשרות הצגות תיאטרון, קולנוע וטלוויזיה, המגיעות למאות אלפי צופים מדי חודש, מייצגים פנים רבות וחדשות של יהדות ימינו. עשרות מוזיאונים וגלריות מציגים אמנות פלסטית ישראלית, מאות אלפים מאזינים לקונצרטים של תזמורות ישראליות כולל מספר גדל והולך של יצירות מוסיקליות מקוריות. עשרות מוסדות השכלה גבוהה ומוסדות מחקר, אלפי מוסדות חינוך ולימוד חושפים כמיליון וחצי תלמידים יהודים ליהדות כתרבות ולא כדת. כשמונים עד תשעים אחוזים מהאוכלוסייה היהודית בת חמישה מיליוני האנשים (בסוף המאה ה־20) חשופים מדי יום לכלי התקשורת העבריים של התרבות הישראלית – לעתונות מודפסת ומשודרת וליצירות דרמה וספרות בערוצי טלוויזיה ובתחנות רדיו ממלכתיות ופרטיות. בצידם לומדים כמה עשרות אלפי בחורי ישיבה לימודי תלמוד בלבד, והשפעתם על חיי התרבות והיצירה בישראל אינה ניכרת אלא בקרב בודדים מקרב החילוניים.

התפתחות כמותית זו בתולדות היצירה ביהדות היא חסרת תקדים. מוקדם להעריך את השפעת תופעה זו על האיכות של היצירות, אך כבר היום זוכות רבות מאד מהיצירות היהודיות בישראל להכרה בקהילות התרבות היהודיות והלא יהודיות בעולם, יצירות ספרות עבריות מתורגמות לשפות אירופה ויוצרים וחוקרים ישראלים מוזמנים לייצג את תרבותה בבירות התרבות בעולם.

השפע העצום של היצירות המייצגות את היהדות במאה ה־20 מביך את כל המנסה להתוודע למכלולה. נראה כי גם ביחס ליהדות המאה העשרים, כמו ליהדויות העידנים האחרים בעבר, עלינו להענות לאתגר ולהציע מבחרים מצומצמים של יצירות המייצגים את המירב.

עם התמוטטות הדת כגורם השפעה מרכזי ומאחד, מתפשטות המגיה

והמיסטיקה, לצד האתאיזם. בכל התרבויות מוכרת תופעת הגאות של המגיה והמיסטיקה דווקא בתקופות בהן נחלשת ומתפוררת הדת הלאומית כגורם מאחד ומשפיע על רוב העם. כך קרה בעידן ההלניסטי עם התמוטטות מערכות הדת הפגניות, כך קורה בימינו ביהדות עם התמוטטות כח ההשפעה של המימסדים הדתיים על רוב היהודים.

קיימות זיקות רבות בין מגיה לאתאיזם עממי. העיקרית שבהן: המאמינים בכוחות ובטכניקות של המגיה לרפא ממחלות, להתמודד עם סכנות ואסונות טבע, מתעלמים מאלוהים וסומכים על בעל הטכנולוגיה המאגית – הקוסם, הרופא המאגי, הנביא האסטרולוגי, רוקח העשבים ובעל הלחשים והקמיעות. כל אלה אמורים להשפיע השפעה ישירה על תופעות בטבע האדם והעולם. כמו כל טכנולוגיה רפואית או אחרת שבאמצעותה נוהגים בעולם הלא דתי להתמודד עם מחלות ופגעי טבע, גם הטכנולוגיה המאגית מתעלמת מתפקיד האלוהים ומרצונו. על כן דומות השיטות המאגיות בתרבויות ובדתות השונות. אין הקוסם המאגי מכריז על האתאיזם שלו, אך הוא נוהג כאילו הוא והטכנולוגיות שלו משפיעים יותר מהאלוהים ומהפניות אליו. בני אדם שאמונתם באלוהים מתרופפת או נעלמת נזקקים לעזרה מצד בעלי הטכנולוגיות המבטיחים פתרון לבעיותיהם. כיון שהמדע והטכנולוגיות שפותחו על ידו, אינם מספיקים כדי לפתור את כל המצוקות ולהתמודד עם כל החולאים, מחפשים להם בני אדם פתרונות אלטרנטיביים. המגיה מציעה אלטרנטיבה כזאת, ואפילו מי שאינו משוכנע בכוחה להשפיע, עלול להאמין כי אם לא תועיל ודאי שלא תזיק.

הזדקקות למגיה קשורה באמונה בכוחות בלתי נראים, בכוחות על טבעיים, בגורמי טוב ורע המצויים בסביבתנו מבלי שנכיר בהם, בכוחות מיסתורין ובאמונות מיסטיות הגלוות להם: אמונה בבלתי ניתן להסבר, בכוחו להשפיע ובאין האונים של האדם להכירו באמצעות התבונה והחושים.

אמונות בחיים שלאחר המוות, ברוחות המתים המסייעים או מזיקים לנו בנדודיהם או בעת ההשתטחות על קבריהם, אמונות בעולם הבא וביכולת התקשורת עם המתים, פשטו ביהדות עם התמוטטות המימסד הדתי המרכזי – בית המקדש והכהונה הגדולה שהיתה חלק מהמימסד הממלכתי היהודי המייצג את היהדות כאילו היא מיקשה אחת.

בימינו שוב חוזרת התופעה המוזרה לכאורה: בצד האמונות האתאיסטיות

לסוגיהן המתפשטות ביהדות ימינו, מתפשטות בה גם אמונות "ספיריטואליות" – אמונות בכוחות על טבעיים שלא יכול להיות להם הסבר מדעי או רציונלי. בצד אמונות אלה עולה מספר המאמינים בכוחות על טבעיים של קוסמים ובעלי לחשים, של קמיעות מקודשים או קברים שנאמר עליהם כי הם קברי צדיקים אשר רוחם מסוגלת לסייע למשתטח על הקבר יותר משהוא מסוגל לסייע לעצמו.

המגיה היא, כאמור, אחת הצורות הקדומות של אתאיזם מוסווה, המאמין בעליונות האדם וביכולתו להכתיב לטבע או לכוחות אלוהיים שינוי שהוא רוצה בו, או להביא לתיקונו של העולם, כאילו אין אלוהים שהכל נעשה בדברו.

המאבק נגד האמונות באסטרולוגיה, בכשפים, במגיה ובתקשורת עם המתים, הוא עתיק כמו אמונות וטכנולוגיות אלה עצמן. עדויות לכך נמצאות בתנ"ך אשר בעידנו ניסו המימסדים הממלכתיים והדתיים להרוג מעלים באוב ומכשפים למיניהם. מלכים כשאול נזקקו לבעלת אוב המעלה מתים מקבריהם ומאפשרת להם לשוחח עם המתים, לאחר שהרג או גירש את חברותיה מממלכתו.

הוגים דתיים כרמב"ם לא היססו להוקיע את האסטרולוגיה שבה האמינו חכמים מסויימים בתלמוד, והרמב"ם ראה בכל מעשי כשפים וקסמים כפירה, או בלשוננו: אמונה אתאיסטית. כאשר יוצרים בקבלה ביקשו לבסס את תפקידו של האדם היהודי בתיקונו של הקוסמוס שכליו נשברו עוד באקט הבריאה של העולם, הם העלו את אמונתם במגיה למעלת השקפת עולם שחיברה בין הדת לבין המגיה, בדומה להשקפת העולם השומרית שהעניקה אף היא תפקיד חיוני לאדם בתחזוקתו של הקוסמוס, תוך שותפות עם האלים.

אמונה ומגמות אלה בקבלה הלוריאנית, שהתפתחה בצפת אחרי גירוש ספרד, ביססו ביהדות את האמונה כי רק לאדם היהודי יש תפקיד בהבאת הגאולה לעולם כולו. שמירת מצוות ההלכה הפכה, לפי תורה זו, אחד האמצעים החיוניים לתיקונו של העולם השבור. בכח אמונה זו הוצאה ההלכה מפשוטה והפכה חלק מהטכנולוגיה המאגית העשויה להושיע את העולם מהאנרכיה השוררת בו מאז נשברו הכלים.

ההתנגדות בזרמים מסויימים ביהדות הדתית והחילונית לחדירת המיסטיקה, המשיחיות והמגיה לתרבותה, היא חלק מההתנגשויות בין זרמי הדעת והאמונה

ביהדות ימינו, כמו ביהדויות העבר.

אחד ממאפייני הפלורליזם ביהדות הוא ריבוי זה של הזרמים, כולל הזרמים המכחישים את אפשרות קיומו של הריבוי הזה בתוך היהדות. במציאות הפוליטית של ישראל הפכו אמונות מיסטיות ומגיות בקרב מיעוט באוכלוסיה לגורם בעל משמעות וכח השפעה על דרכה של המדינה, על עתידה, על מהלכי השלום והמלחמה של ממשלותיה, על יחסי החוץ ומדיניות הפנים והחינוך שבה. רוב היהודים מצויים כאמור מחוץ לתחום ההשפעה של הזרמים הדתיים, המאגיים, המיסטיים. יהדים הקוראים לעצמם "מסורתיים" או "חילוניים" שותפים לאמונה כי יהדות היא תרבות פלורליסטית הן מבחינת הזרמים החילוניים והדתיים הפועלים בה, הן מבחינת האמונות והדעות המשפיעות על יצירותיה ותרבותה.

האמונה האתאיסטית מצטרפת לריבוי האמונות ביהדות

האתאיזם כאמונה הוא חלק ממיגוון האמונות הרווחות ביהדות, וכמו כל האמונות האחרות הופך גם הוא למקור השראה ליצירה תרבותית יהודית. ההתנגשות בין האתאיזם לבין האמונות האחרות ביהדות מעשירה את היהדות כתרבות פלורליסטית, כפי שהעשירוה כל האמונות האחרות הרווחות ביהדות. תרבות מתפתחת תוך הצטברות של אמונות ומנהגים, שאינם מבטלים את קיומם של אמונות ומנהגים קודמים. אמונות מונותאיסטיות ביהדות לא סילקו אמונות פוליתאיסטיות שרווחו בה, ואמונות באלוהים כל יכול ובלעדי לא סילקו אמונות באלפי כוחות על טבעיים אחרים המשפיעים ומושפעים מבני האדם. אמונות אתאיסטיות מצטרפות ואינן מבטלות את קיומן של אמונות תאיסטיות למיניהן.

רבים מהיהודים הדתיים – בישראל ובתפוצה – ממשיכים להאמין, בימינו כבעבר, בכוחו של האלוהים וברצונו לעונשם, בכוחם של שדים ושדות ורוחות רעות, ובכוחם של מרפאים ומכשפים וקמיעות למיניהם המגינים עליהם מפני כל אלה. אפילו מנהג הקרבת קרבנות שרד עד ימינו בקרב המאמינים כי הקרבת התרנגול או התרנגולת תכפר על חטאם ותשחרר אותם מהעונש האלוהי.

שכיחותן של אמונות ותיקות אלה בקבוצות אוכלוסיה רבות, הופכת אותן

לגורם פוליטי, כשהן מנוצלות במסעי בחירות דמוקרטיות. תרבותה הפלורליסטית של היהדות הישראלית על סף המאה העשרים כוללת אמונות אתאיסטיות, אמונות דתיות ואמונות מגיות ומיסטיות מכל סוג.

כמו בדת קיימים גם באתאיזם סוגי אמונה ומנהגים שונים. בכל תרבות, לאומית או איזורית, מעצבים בני האדם את אלוהיהם באופן ייחודי לתרבות עמם. במסגרת כל תרבות לאומית או איזורית מעניקים בני אדם דמות, תדמית ותפקידים ייחודיים לאלוהים שונים או לאותו אל המקבל צורות והקשרים ייחודיים. באמצעות יצירות ספרות, אמנות והגות, מעוצבות תכונות ייחודיות אלה על ידי ביוגרפיות ותדמיות פלסטיות שאינן מצויות בתרבויות אחרות. גם האלוהים המונותאיסטי, האחד והבלעדי, הוא אל שונה, ופמלייתו וסביבתו ודמותו שונים בתרבויות העמים השונים באירופה וביבשות אחרות.

אמונות אתאיסטיות מתפתחות במקביל לאמונות התאיסטיות (הדתיות), למן שחר התרבות האנושית, כפי שמעידים מחקרי תרבויות שבטים החיים בתנאים "פרה־היסטוריים", במנותק מהתרבויות הדתיות הידועות (המפגש עם אבוריג'ינים אוסטרלים ועם שבטים באיים מבודדים). באלף השני לפני הספירה מופיעים ביטויים מפורשים לאמונה אתאיסטית בהודו, בה מתחוללת תחייה לאמונה האתאיסטית בהיווצרות הבודהיזם הקדום, באמצע האלף הראשון לפנה"ס. במקומות רבים אחרים הפך הבודהיזם דת, ובהודו כמעט נעלמו מעוזיו, אך בימינו שוב מופיעים בהודו מוקדים וארגונים רבים הפועלים לביסוסן ולהפצתן של אמונות אתאיסטיות.

רוב העדויות על מציאותם של אתאיסטים ביהדות ובתרבות יוון הפרה־הלניסטית, מצויות ביצירות דתיות המוקיעות את האתאיסטים בימיהם. רוב יצירותיהם של האתאיסטים הקדומים לא שרדו, לבד מקטעים ומעדויות על גישתם המוניסטית והמטריאליסטית של הפילוסופים היווניים הפרה־סוקרטיים.

פסוקים ב"תהלים" מוקיעים כנבלים את האומרים כי אין אלוהים, אלישע בן אבויה מצטייר כגדול בתורה החוזר בשאלה ואין מצוות הלכה חלות עליו לדעתו, אפלטון (בספר "חוקים") מציע לאסור את האתאיסטים במחנות הסגר לחמש שנים, שבמהלכן ינסו לשנות את אמונותיהם, ואם לא יעלה הדבר בידי הסוהרים – יש להוציא את האתאיסטים להורג. ממציא הטוטליטריות החדישה

בעת העתיקה רואה באתאיזם אמונה בלתי מוסרית מסוכנת למדינה ולחברה. האתאיזם המבוטא בתיאוריות פילוסופים מוניסטים ומטריאליסטים יוונים למן המאה השישית, מתפשט החל מהמאה הרביעית לפנה"ס ביוון ובעולם ההלניסטי, ורבים מביטויו הספרותיים, השיריים והפילוסופיים שורדים או מתוארים על ידי היסטוריונים בני התקופה.

סברות על היווצרות האלים באמונות האתאיסטיות מאז ההלניזם

החל מהעידן ההלניסטי, בו זכו מלכים רבים להאלהה על ידי בני אדם, הולכת ומתפשטת הסברה כי גם בימי ראשיתה של התפתחות הדת יצרו בני האדם את אלוהיהם על ידי האלהת אבות ואמהות ומנהיגים קדומים. אישיות שיוחסה לעצמים, לתופעות ולכוחות טבע, התמזגה באמונתם של אנשים קדומים באלי אבות, אמהות ומנהיגים, עלילות חייהם ואישיותם עוצבו במיתוסים וביצירות ספרות ואמנות, וביוגרפיות ספרותיות העניקו להם ייחוד ומערכת יחסים בין אלים לדורותיהם. פניות לאלוהים כאבינו ומלכנו שבשמים הן שריד מובהק, לפי סברה זו, לתהליך היווצרות האלוהים על ידי האדם.

נוכחותם של אבות ואמהות שמתו בחיי בני אדם בכל העידנים, היא תופעה משותפת לבעלי אמונות תאיסטיות ואתאיסטיות. הורים מתים שהיו אהובים ומאיימים בחייהם, ממשיכים להיות נוכחים בחלומות, בהזיות ובזכרונות, כאילו הם ממשיכים לחיות. הם פועלים ברוחנו, במודע ובתת מודע, בזיכרון המשחזר את הזכור ומוסיף עליו כיד הדמיון הטובה. כושר הכללת העבר והעתיד בחיי הרוח בהווה מייחד את המין האנושי מכל החי, והוא המאפשר את האמונה הדתית או את האמונה ברוחות המתים כאילו המשיכו לחיות. הכמיהה לאהבתם והאימה מעונשיהם בהווה של מי שהיו כל יכולים בילדותנו, מרגשת ומפחידה ומתמזגת באמונה באלוהויות חיות, בעולם בלתי נראה ובלתי צפוי כמו ה"עולם הבא", ממנו באו רוחות המתים ואליו הולכים החיים אחרי מותם. עולם הבא והחיים אחר המוות מתלווים לרוב האמונות הדתיות.

האמונה האתאיסטית בבלעדיות החיים בעולם הזה דומה לאמונה הרווחת בספרות הדתית שבתנ"ך המתעלמת אף היא מהחיים שלאחר המוות. ביהדות

אמונות אתאיסטיות רבות – אגנוסטיות, אמונות באלוהים כגיבור ספרותי וכפלא החוקיות ביקום.
מאז האמנסיפציה – שחרור היהודים ממרות הקהילות הדתיות שבהן חיו, ופתיחת דרכי השתלבותם של היהודים בחברה ובתרבות הלא יהודית – התגבר תהליך האוטואמנסיפציה הרוחנית ביהדות. יהודים השתחררו מהחובה לשמור את מצוות ההלכה, השתחררו מאיסורי הביקורת של המסורת והעיקרים המקודשים בעיני המימסדים והמנהיגים הדתיים, ורבים מהם השתחררו מהאמונה באלוהים כל יכול המשגיח עליהם ומצווה עליהם את שעליהם לעשות, כאשר החלו לראות בו יצירה אנושית, אחת מיצירות התרבות האחרות שנוצרו בידי האדם.
החל מהמאה ה־18 ובייחוד במאה ה־19 התפשטו מגמות אלה של ההשכלה ועמן דעות ואמונות אגנוסטיות, אתאיסטיות והומניסטיות.
אמונות אלה התמזגו בתודעתם של יהודים רבים באמונה ביהדות כתרבות פלורליסטית של העם היהודי, הכוללת זרמי דת שונים ומתנגשים ביניהם אך כוללת גם זרמי יהדות חופשית מדת ומאמונה באלוהים כפי שעוצב על ידי המסורת של דת ההלכה. המשותף לאמונות אתאיסטיות הוא האמונה באדם כסמכות עליונה בהכרעות מוסריות ובהגדרת אמונותיו, ההתעלמות ממציאות אל פרסונלי, החופש ממחוייבות כלפיו, ואי ההכרה בכוחו של האל להשפיע על חיי בני האדם.
האמונה האגנוסטית, למשל, היא אמונה אתאיסטית בראותה באדם סמכות מוסרית, מטילה ספק ודורשת במופלא, ללא הגבלה הנובעת מאמונה ומטאבו דתי כלשהו. האמונה האגנוסטית אינה מזדהה עם אמונה או אי אמונה בקיום האלוהים, היא אמונה באי יכולתנו לדעת אם אלוהים קיים או לא קיים. האגנוסטיות רואה את עצם השאלה "האם יש אלוהים" כשאלה חסרת משמעות ובלתי ניתנת למענה – כפי שראוה גם פרוטאגוראס וגם סוקרטס אשר הסכימו שהם יודעים כי אינם יודעים דבר על האלים או על קיומם, וכי אין חיי האנוש מספיקים כדי להיוודע דבר בעניין הזה.
אגנוסטים רבים מאמינים כי "אלוהים" הוא מושג המצוי מעבר לטווח ההשג של אמצעי הידיעה האנושית – החושים וההגיון. כיון שכך אין להגדיר את אלוהים ואין לייחס לו תכונה כלשהי, כולל תכונת הישות או אי הישות. למסקנה זו הגיעו גם קוראים רבים ב"מורה נבוכים" לרמב"ם, וזו גרמה

למבוכה ליהודים דתיים שהעריצוהו כגדול ההוגים ביהדות. כתוצאה מכך, נאסרה בחוגים רבים ביהדות הקריאה בספרו זה של הרמב"ם עד שיגיע אדם לגיל העמידה; אחרים ביקשו לאבדו ולשרפו פן יעודד אמונה אגנוסטית־אתאיסטית בקרב קוראיו.

מהאמונה האגנוסטית – כמו מכל אמונה אתאיסטית אחרת – נובעת האמונה כי האדם חופשי לבחור ערכים שעל פיהם יעריך ויעדיף ויפסול דרכי התנהגות, מצוות דת וחוקים. אמונה זו מבטלת את זכותם של המתיימרים לדבר בשם האלוהים לצוות או לפסוק או לכפות הלכות ומצוות כלשהם על זולתם, כיון שרק האדם, לפי שיקול דעתו ואמצעי הידע והמדע העומדים לרשותו, על בסיס אמונתו בערכים מוסריים המשרתים את טובת האדם, יכול לקבוע את דרכו ויחסו למכלול החוקים, כולל חוקי הדת.

המאמינים באלוהים כגיבור ספרותי, רואים בו כוח משפיע בחיי התרבות והחברה, בהיותו גורם מכריע בחוויה האמנותית והתודעתית של היחיד החשוף לספרות, אשר עיצבה את אלוהים ומילאה תפקידים מרכזיים בהתפתחות התרבות בה חי האדם המאמין. החוויה האמנותית של מאמינים אלה, מצטרפת או באה במקום חוויית האמונה הדתית.

אמונה באלוהים כגיבור ספרותי גרידא, מנוגדת לאמונה הדתית המכירה בקיומו של האלוהים גם מעבר ליצירה הספרותית, ורואה בו את מחבר ספרות התנ"ך שבה מוצג אלוהים בפני בני האדם, כאחד הגיבורים הספרותיים האחרים החיים ופועלים ביצירות אלה.

אמונתם של בעלי זיקה לאלוהים כגיבור ספרותי גרידא, היא אמונה אתאיסטית במסקנותיה: היא רואה באדם את יוצר האלוהים, הערכים והדיברות, היא אינה מכירה בו כישות עצמאית שניתן לברכה או להתפלל אליה, לבקש ממנה או לפחד ממנה. אפילו המאמינים כי האדם זקוק לאלוהים שנוצר ביצירות הספרותיות הללו, כבסיס למרות מוסרית, אינם מייחסים לו קיום פרסונלי בעל רצון וכח ציווי עצמאי.

האמונה הפנתאיסטית היא אמונה בזהות בין טבע לאלוהים – באלוהיות הטבע. מבחינה זו היא אמונה בקיומה של האלוהות, כתכונה של הטבע והיקום. ביהדות התפתחה ובוטאה אמונה זו בהשפעת פילוסופים יוונים והלניסטים, באמצעות פילוסופים מוסלמים שהשפיעו על הוגים יהודים אשר חיו בתרבות הערבית בימי הביניים.

הפנתאיזם מגיע לביטויו היהודי המובחן ביצירתו של שפינוזה במאה ה־17, כהמשך להגותו של הרמב"ם במאה ה־12, הממשיכה את הגותו של פילון מהמאה הראשונה, המתבססת על הרעיון המיוחס למשה כי האלוהים הוא הוויה המהווה את כל המתהווה. בניסוחו של הסופר השם את הדברים בפיו של גיבורו האלוהי: "אהיה אשר אהיה" (בפִּעֵל עתיק, לפי אולברייט, משמעו, אהווה את אשר אהווה, ובגוף שלישי יחיד: "יהוה").

אמונה פנתאיסטית מבטלת את ההבתנה בין אלוהים לטבע, מבטלת את האפשרות להגדיר את האלוהים כישות נפרדת הבוראת או משפיעה או פועלת או משגיחה ומתייחסת אל האדם. כמו מכל האמונות האחרות שהוזכרו לעיל, גם מאמונה זו נובעות מסקנות אתאיסטיות: האדם מגלה את חוקי הטבע מכח עצמו, יוצר את החוקים והמצוות להסדר חייו החברתיים ולשיפור חייו האישיים, חייו בעולם שהאלוהות הפרסונלית והמצווה נעדרת ממנו כופים עליו חירות של בחירה – בכל הנוגע לאתיקה ולתיאולוגיה ולמדיניות. לפי אמונה זאת אין האדם חופשי לוותר על חירותו ולהכנע לתכתיבים של אנשי דת הנאמרים בשם האלוהים, כיון שאין הטבע יכול לדבר בלשונם של בני אדם. אמונה כזאת מטילה עלִ האדם את האחריות למעשיו בעולם, כיון שמעשיו והחלטותיו משפיעים ומשנים את העולם והטבע – משחיתים אותו או מצילים אותו מפני משחיתיו. חירותו של האדם מוגבלת רק על ידי גורמי טבע שאין לו שליטה עליהם – הגנים, החיים המוגבלים על ידי המוות, הסביבה הפיסית והחברתית שלתוכה נולד ובה הוא פועל.

מדענים, כאיינשטין, המביעים את השתאותם לנוכח פלא החוקיות האוניברסלית השוררת בטבע, במיקרו ובמקרוקוסמוס, בכל הזמנים הידועים והמשוערים, רואים את השתאותם זו כדתיות. אך אמונה זאת בפלא היקום ובמורכבותו וההרמוניה רבת הניגודים השוררת בו, מוציאה גם היא מכלל אפשרות את האמונה בישות על טבעית.

אמונה בחוקיות אוניברסלית ונצחית השוררת בטבע היא אמונה אתאיסטית כיון שהיא מנוגדת לאמונה בבורא, בהשגחה האלוהית, בחיים שלאחר המוות, או בכל מאפיין עיקרי אחר של האמונה הדתית. ("אני מאמין באלוהים כפי ששפינוזה ראה אותו: אלוהים המתגלה בהרמוניה השוררת בכל אשר קיים, ולא אלוהים המעסיק את עצמו בגורלם ובפעילותם של הבריות" – אומר איינשטין.)

עיקריה של האמונה האתאיסטית

אתאיזם הוא אמונה בריבונות האדם ובחירותו, באחריותו למעשיו וביכולתו למלא תפקיד מכריע, בתנאים מסויימים, בעיצוב גורלו. בתור שכזה האדם הוא מקור הסמכות, יוצר או מעצב האלוהים והערכים ההומניסטיים והאנטי הומניסטיים, כאמות מידה להערכה ולהעדפה, לפיהן שופטים בני אדם כל חוק ומצווה, כל מנהג ומסורת: לפי מידת תרומתם להומניזציה או לדה־הומניזציה של האדם.

אמונות אתאיסטיות אלה מיוצגות ברוב יצירות תרבות העם היהודי במאה ה־20. רוב בני האדם החיים ביהדות ובתרבויות המערב מתעלמים מתפקידו של האלוהים בחייהם, גם אם חלק מהם אינו שולל את אפשרות קיומו של אלוהים בעולם. רק מעטים מהם יכנו את אמונתם "אתאיסטית", בגלל השם הרע שיצא לאתאיזם ככפירה שאין עמה אמונה, ובגלל הנסיונות להכפישה (מאז אפלטון) ככפירה בערכים מוסריים ובנאמנות לחברה.

על אף מרכיבי השם, אתאיזם הוא אמונה המנוגדת לאמונות דתיות ואין הוא מתמצה בכפירה. "כפירה" הוא שם בו מכנים בני אמונה אחת את אמונת מתנגדיה.

ביהדות החופשית בישראל, חוזר התנ"ך להיות בסיס החינוך ליהדות

התפתחות מדינת ישראל ותרבותה מעצימים את מגמות הפלורליזם בתרבות היהודית בתוך המדינה ובתפוצה. בישראל נפגשות כל היהדויות העדתיות, החילוניות והדתיות שביהדות. החיכוך ביניהן גדל וההבדל ביניהן בולט לעין יותר מבעבר. גדלים ההבדלים והניגודים בין יהדות ישראל כמכלול ליהדויות כל אחת מהתפוצות.

בכל ארצות התפוצה חיים רוב היהודים בלשון ובתרבות הלאומית של הארץ והעם בקרבו הם גרים. בישראל חיים היהודים בסביבה ובתרבות יהודית בה מתנגשות כל היהדויות אלה באלה.

השפעות של תרבויות עמים אחרים ניכרות כמובן גם בתרבות הישראלית (באורחות חיים, לבוש, ריקודים, אמצעי ותכני התקשורת), כפי שהן ניכרות

בכל התרבויות הלאומיות המתפתחות בארצן ובלשונן הלאומית. השפעות אלה נמזגות ביצירה ובחיי התרבות הלאומית הייחודית - ביצירות ספרות, תיאטרון, קולנוע, הגות חילונית ודתית, אמנות, עתונות, חגים ומועדים לאומיים ואישיים.

בתרבות העברית החדשה והחילונית ניכרת הזיקה לתנ"ך יותר מאשר בכל מערכת חינוך יהודית אחרת בעולם. לשון הדיבור והיצירה קושרת את הישראלי לספרותו הקלסית בתנ"ך. בחינוך ההומניסטי ברוב בתי הספר בישראל, תופש התנ"ך מקום בכל שנות הלימוד - מהגן עד האוניברסיטה. הכרות עם תכני היצירות התנ"כיות היא מכנה תרבותי משותף לרוב חוגי המשכילים בישראל וילדיהם. טיולים בישראל - מטיולי בית ספר ועד טיולי משפחות או בודדים - מפגישים את הישראלים עם אתרים תנ"כיים בארץ ישראל. התנ"ך חי בתודעה של רוב הישראלים כתעודה היסטורית, ספרותית ופוליטית - תוך התעלמות מהספקנות המדעית ביחס לאותנטיות העדויות המצויות בו.

האמונה בבלעדיות העולם הזה והעדר המיתולוגיה המלאכית והמיסטית בספרות התנ"ך, מקרבים ספרות זו למנטליות של ישראלים חופשיים מדת, והופכים אותה למקור השראה ולמאגר ציטטות ביצירות ישראליות רבות - מיצירות ספרות ותיאטרון ישראלי ועד שירי פופ ונאומים פוליטיים.

ספרות ההלכה והספרות המבטאת אמונה בעולם הבא, בחיים שלאחר המוות, בקהל השדים והמלאכים המשוטטים באין רואים סביבנו, שימשו מקור השראה ליצירות רבות ביהדויות התפוצה - כולל יצירות סופרים חילוניים כבשביס זינגר או י.ל. פרץ, המשתמשים במיתוסים כבחומרים עלילתיים ליצירותיהם האירוניות (כגון: "השד האחרון" או "אם לא למעלה מזה"). יוצרים אלה ודומיהם היו חניכי מערכת החינוך החרדית שבמרכזה היה לימוד ספרות ההלכה, הפרשנויות הדתיות והמדרשים.

ספרויות אלה נעדרות כמעט לחלוטין מעולמם הרוחני של רוב היוצרים הישראלים וקהליהם, כשם שהן נעדרות מעולמם הרוחני של רוב היהודים החברים בזרמי הרוב של היהדות הדתית או החילונית בעולם.

על רקע התפתחויות אלה חזר התנ"ך להיות הבסיס המשותף לתרבות היהודית בישראל - בעיקר בקרב הרוב החופשי מדת ובקרב התנועות הדתיות ציוניות. רק בקרב המיעוטים החרדיים ממשיכה ספרות התלמוד והמדרשים, הקבלה

והפרשנויות הדתיות, להוות את מרבית חומרי הלימוד וסמליה של היהדות. ביהדות החופשית אין התנ"ך משמש עוד חומר גלם לפרשנות מדרשית חופשית מתרגום הנאמן לפשט. התנ"ך חזר להיות אנתולוגיה ספרותית שדוברי העברית מבינים את שפתה וקוראים יצירותיה כלשונן. בחייהם אין התנ"ך משמש עוד ספר דתי, ופסוקיו או חלקי פסוקיו אינם מוכרים להם כאסמכתאות להלכות ולטענות שאין להן דבר עם המקור הספרותי. בעיניהם יהיה תמוה ומגוחך להסיק את רשעתו וריבוי חטאיו של עשיו מהפסוק המתאר את שובו עייף מן השדה, כפי שעושה אחד המדרשים הקורא בפסוק זה תיאור חטאים רבים שחטא עשיו בבואו עייף מהשדה - כולל רצח (כיון שבירמיהו כתוב עייפה נפשי להורגים) ואונס אשה מאורסת (כיון שיש דין כי אונס בשדה חמור מאונס בעיר, בה יכולה הנאנסת לצעוק לעזרה).
ביהדות החופשית מדת חוזרות היצירות התנ"כיות לחיות חיים עצמאיים, מנותקים מפרשנויות מחייבות וממדרשים שנצמדו להן. הן נקראות על ידינו כיצירות ספרותיות וכתעודות היסטוריות בעלות משמעות דתית לאנשים דתיים וחסרות משמעות כזאת לאנשים שאינם דתיים. כמו כל יצירה ספרותית - עיונית או בידיונית - מהוות גם יצירות ספרותיות תנ"כיות תעודה היסטורית, המעידה על החיים בעידן בו נוצרה, ולעתים - גם על העידן עליו היא מספרת.

לאומיות, הומניזם ומסורת ביהדות החופשית מדת

ההבחנה בין הלאום לבין הדת ביהדות החלה מהמענה לגזענות האנטישמית במאה ה־15. האמונות האתאיסטיות, מבחינת המשתמע מהן ומבחינת מסקנות המאמינים בהן ביחס לאורחות חייהם, לשמירת מצוות ההלכה ולציות לרבנים ולרשויות דתיות, הפכו לגורם מכריע ביהדות ימינו, מאז ההבחנה בין יהדות כדת ליהדות כלאום ותרבות.
המאמינים באחת האמונות האתאיסטיות הנ"ל אינם מכירים בישות אלוהית פרסונלית הקיימת או פועלת מכוח עצמה, אשר בחרה את העם היהודי כעמה. הם אינם מכירים באלוהות כישות משגיחה, עונשת ומתגמלת אשר העם היהודי קשור אליה בברית או ביחס ייחודי כלשהו. אמונות אתאיסטיות והומניסטיות

אלה מובעות במיגוון היצירות היהודיות המייצגות את יהדויות ימינו.
אמונות אגנוסטיות, פנתאיסטיות ואמונות אתאיסטיות אחרות, התפשטו ביהדות על רקע הזעזועים והתמורות בחיי יהודי אירופה מאז המאה ה־15 עד המאה ה־19. קהילות יהודיות התפוררו בגלל פרעות וגירושים, המוני יהודים המירו את דתם ונשארו, בחלקם, יהודים בסתר, גירוש יהודי ספרד ורדיפות "הנוצרים החדשים" שהמשיכו להחשב ליהודים בספרד ובפורטוגל, כל אלה הולידו תפיסה חדשה של המושג "יהודים".
אנטישמיות חדשה התפתחה בספרד, בעקבות המרת דת המונית של יהודים שבחרו להחליף את דתם ולא להגר מארץ הולדתם, בה חיו מזה דורות רבים. כתוצאה מכך, גברה העוינות של הנוצרים הוותיקים כלפי הנוצרים היהודים החדשים, שחדרו, עם התנצרם, לצמרת החברה הספרדית, לחוגי השלטון ולרשויות שעמדו בראש האינקוויזיציה.
תמורה זו במעמדם של מי שהיו יהודים בעיני סביבתם גם אחרי התנצרם, שינתה את אופי האנטישמיות האנטי דתית והפכה אותה לאנטישמיות לאומנית אשר ראתה ביהודים בני לאום ללא קשר לדתם המוצהרת. בתגובה מתעוררת בקרב יהודים רבים תודעה יהודית לאומית שאינה זהה עוד עם נאמנות לשמירת מצוות דת ההלכה או אמונה בעיקרים דתיים מקודשים במסורת.
"נוצרים חדשים" רבים, שהיגרו מחצי האי האיברי למערב אירופה ולדרומה, חזרו ליהדות כשהורשו לעשות זאת. תנועות משיחיות – כמו זו של הראובני ושל שבתאי צבי – עוררו תקוות לשחרור לאומי בעל אופי פוליטי: הקמת מדינה של יהודים. האכזבה מכשלונן של תנועות אלה עודדה התפשטות אמונות מיסטיות וקבליות, וסקפטיציזם שהתפשט בקרב משכילים מקרב הנוצרים החדשים, אשר חזרו בחלקם ליהדות לאחר שהכירו מקרוב את תרבויות אירופה והיו מעורבים בתנועות ההשכלה במאה ה־16 וה־17.
בעם היהודי החלו להתבסס תפיסות חדשות של היהדות כתרבותו של עם, והופיעו בו אמונות אגנוסטיות, פנתאיסטיות, הקרובות במסקנותיהן לאתאיזם בדיעבד. המשותף לתפישות חדשות אלה: ההבחנה בין דת ההלכה ללאום יהודי, ההכרה כי יכול אדם להמשיך להיות יהודי גם אם אינו איש דתי לפי הגדרת שומרי המצוות, גם אם אינו מאמין באלוהים ככח עצמאי ומשגיח, גם אם אינו מאמין בחובה לשמור מצוות המיוחסות לאלוהים על ידי מי

שמתיימרים לדבר בשמו.
בקרב קהילות של "נוצרים חדשים" החוזרים ליהדות (כבקהילות אמסטרדם) מתפתחת שמרנות דתית של ההנהגה הקהילתית המבקשת להבטיח כי יוכרו כיהודים, על אף עברם הנוצרי. לעומתם מופיעים בקהילות אלה הוגים משכילים (כאוריאל ד'אקוסטא ושפינוזה) המטילים ספק בעיקרים המקודשים של המסורת הדתית ומצוותיה. מנהיגות הקהילה נוקטת אמצעי חרם והשפלה נגד כל מי שהמעברים מדת לדת ומתרבות לתרבות עוררו אותו לחשוב מחדש על עיקרי דתו ולאומיותו היהודית.
אי סובלנות דתית ואינטלקטואלית המאפיינת גם שלטונות נוצריים – קתולים ופרוטסטנטים – מאומצת על ידי קהילות יהודיות. אוריאל ד'אקוסטה מאבד עצמו לדעת זמן קצר אחר ייסוד הקהילה היהודית הפורטוגלית באמסטרדם (1640), לאחר שהוחרם והושפל ונרדף על דעותיו ואמונותיו. הקהילה היהודית מטילה חרם ומוקיעה מקרבה את אחד מגדולי הפילוסופים של אירופה – ברוך שפינוזה – שהיה עד אז חבר בקהילה היהודית ושמו מופיע ברשימת התורמים להצלת יהודים שגורשו מברזיל על ידי שלטונות האינקוויזיציה, עגנו בנמל ניו אמסטרדם – היא ניו יורק – ולא הורשו לרדת לחוף עד שהקהילה היהודית באמסטרדם תערוב לרווחתם הכלכלית.
שפינוזה היה אחד הראשונים שביסס גישה ביקורתית לתנ"ך וראה את התורה כחוקה של עם בזמן מסויים ולא כחוקה דתית נצחית. הוא פתח את הדרך להתוודעות לספרות התנ"ך כספרותו הקלסית של העם היהודי ולא כדברו של אלוהים. חוקי ההלכה בתנ"ך נראו לו כחוקיה של חברה לאומית עתיקה, אשר תצטרך לחוקק חוקים חדשים לכשתזכה מחדש בעצמאות לאומית מדינית.
ההבחנה בין דת לבין לאומיות יהודית מתפתחת על ידי גורמים שונים הפועלים על התודעה היהודית בתקופת המעבר מימי הביניים לזמן החדש. על הגורם האנטישמי־גזעני החדש המתפתח עם הצלחת "הנוצרים החדשים" נוסף הגורם המשיחי המעודד אנשים לחשוב על הגאולה במונחים לאומיים־מדיניים, כמו במהלכיו המדיניים של ראובני שר היהודים, ובתנועת השבתאות בה מופרד בסופו של דבר מושג הלאום היהודי מדת ההלכה היהודית. על אלה נוסף הגורם ההגותי ביקורתי – כשל שפינוזה – המאיר את מורשת העם היהודי כמורשת היסטורית לאומית בה חיים יהודים דתיים ולא דתיים כאחד.

אמונות וערכים הומניסטיים לא דתיים ברוב יצירות היהדות בזמננו

החל מהמאה ה־18 הולך ורב מספר היצירות היהודיות הנוצרות מחוץ לחוג השפעתה של הדת היהודית ועיקרי האמונה הרווחים בזרמיה. אמונות באדם ולא באלוהים כגורם קובע בכללי התנהגות ובמהלכים היסטוריים מבוטאות במספר גדל והולך של יצירות יהודיות. החל מהמאה ה־19, ובייחוד במאה ה־20, מיוצגות רוב יצירות העם היהודי ביצירות יהודיות בספרות, בהגות ובאמנויות, הנוצרות בפזורה היהודית ובארץ ישראל.

רוב היצירות המשפיעות ביהדות במאה ה־19 וה־20, הן יצירות הומניסטיות לא דתיות: במרכז עניינן עומד האדם והתמודדותו עם גורלו ולא האלוהים או המצוות המיוחסות לו. יצירות יהודיות של יוצרים המשפיעים על תרבות ימינו – כהיינה, שלום עליכם, פרוסט, קפקא, סול בלאו, בשביס זינגר, הס, הרצל, בובר וישעיה ברלין – הן יצירות הומניסטיות לא דתיות המתמקדות בבעייתיות סולם הערכים האנושי, מבחינת "מה טוב לאדם" ולא מבחינת מה שהעסיק את רוב הספרות הדתית: "מה תואם את הדרישות והמצוות שנאמרו על ידי רבנים בשם האלוהים".

רוב יצירות היהדות בימינו – הספרות והפיוט, אמנויות המיצג וההצגה, בתיאטרון ובקולנוע, ההגות והביקורת – מבטאות אמונות באדם ובחירותו לנהוג כרצונו במסגרת התנאים הפיסיים והחברתיים הנתונים. מבחינה זו מתגלה זיקתן של היצירות היהודיות לאמונות האתאיסטיות, בלבושן ובצורותיהן השונות אלה מאלה, וביסוד המשותף להן: האמונה כי טובת האדם קודמת ועדיפה על כל אינטרס אלוהי או עיקרון אחר. ערכים הומניסטיים כאמות מידה של הערכה והעדפה, המכוונים לטובת האדם וההומניזציה שלו, הם מידת כל הדברים. הם משותפים בעיקרון לדתיים וללא דתיים. אך הומניסטים דתיים ביהדות מודעים – כפי שהיה מודע לכך ישעיהו לייבוביץ – לסתירה שבין כלליות העקרונות ההומניסטיים לבין עליונות מצוות ההלכה.

הרפורמים האמיתיים שבין הדתיים, הממשיכים את דרך חז"ל אשר יצרו את התורה שבעל פה (המצויים בכל זרמי היהדות ולאו דווקא בקרב הקרויים "רפורמיים", אשר רבים מהם נוטים לשמרנות הלכתית) מנסים להתגבר על הסתירה שבין עקרונות וערכים הומניסטיים לבין מצוות והלכות המנוגדות

להם. אלה הפועלים לשינוי מצוות מסויימות, משכתבים נוסחי תפילה, מעצבים מחדש מנהגים ומתאימים את כולם לעקרונות ההומניסטיים שלהם. כגון: הענקת זכות שווה לנשים ולגברים בבחירות לרבנים ולדיינים, או ביטול גרסאות תפילה מעליבות כגון "ברוך שלא עשני אשה". אורתודוכסים המאמינים כי אין להם זכות לשנות דבר במצוות ובתפילות המקודשות בעיניהם, נתונים בדילמה חסרת פתרון, כמו זו של לייבוביץ.

אתאיסטים הומניסטים מאמינים כי זכותם וחובתם להעריך ולשפוט, להעדיף ולפסול כל מצווה וחוק, לפי ערכים המכוונים לטובת כל בני האדם – נשים וגברים, בכל גיל, מין וגזע, כיון שתכלית מצוות המוסר היא טובת האדם.

הדיון על מהותה של טובת האדם, התנאים והמנהגים, הערכים והחוקים אשר יבטיחו את המיטב למירב בני האדם – עומד במרכז העניין של ההגות ההומניסטית מאז הדיאלוגים הסוקרטיים. התשובות המוצעות לשאלה זו הן נושא הדיון המבוטא ביצירות ספרות ואמנות בכל דור ודור. עדכי־על של הלל ושל קנט – אדם לא יעשה לזולתו את השנוא עליו, אדם לא יראה באדם אחר אמצעי אלא מטרה, כל כלל מוסרי הוא כלל־אנושי או שאין הוא מוסרי – נותרו כעיקרים מנחים לשיפוט כל ערך הומניסטי וכל התנהגות המתחשבת בו, כיון שגם בימינו ברור כי ללא נאמנות לערכי־על אלה אין כל סיכוי לקיומה של חברה אנושית המיטיבה עם היחידים שבתוכה, גם אם מושגי "מה טוב לאדם" עשויים להשתנות מדור לדור.

שמירת מצוות דתיות היא מוצדקת בעיני האתאיסטים כל עוד אין הן עומדות בניגוד לערכים הומניסטיים אלה. מצווה העולה בקנה אחד עם ערכים הומניסטיים – כגון מצוות המבוטאות בדיברות או הנובעות מדרישות צדק וצדקה – מקובלת על הומניסטים אתאיסטיים ודתיים כאחד. מצווה העומדת בניגוד לערכים כאלה – כגון מצווה המחייבת קיפוח נשים בבית דין בו הן רשאיות להיות נידונות אך לא דיינות – פסולה בעיניהם ויש לבטלה.

תרבות דתית – הלכה, תפילות, פיוטים, מדרשים, סיפורים, חגים וריטואלים – חיה בתרבות החילונית החופשית מדת. האמונות האתאיסטיות מכירות בספרות ההלכה שבתלמוד כיצירה ייחודית של דיונים ומחלוקות, פסיקות שהיו למצוות בעיני מאמינים דתיים. יש עניין רב בספרות זאת כתעודות היסטוריות וכיצירות רטוריות ורעיוניות, אך החוקים והמצוות שבה ניתנים לשינוי, לביטול או לחידוש, לפי הצרכים והנסיבות המשתנות, ובלבד שישרתו

את טובת האדם. אמונותיהם של אתאיסטים מאפשרות להם לבחור במצוות ובהלכות התואמות את ערכיהם, לבטל או להתעלם ממצוות ומהלכות בלתי רלוונטיות או מנוגדות לערכי אמונתם. אתאיסטים נמנעים מפנייה לאלוהים בברכה או בבקשה או בתפילה, הנראית להם מיותרת, או מנוגדת לאמונתם, לפיה אין אדם מבקש, מתפלל או מברך דבר שאין הוא מאמין בקיומו כישות נפרדת אשר התפילה מועילה לה או למתפלל.

המאמינים באלוהים כיצירה אנושית, המשתנה ומתפתחת ומעוצבת מחדש על ידי בני האדם בתרבויות ובעידנים השונים, אינם מתפללים ומברכים אותו כאילו הוא יצר אותם או משגיח ומשפיע על גורלם.

אמונות אתאיסטיות אינן מונעות מבעליהן הנאה ושימוש בכל יצירה פיוטית או אמנותית בה נוכחים שם האלוהים או דמותו, כבפיוטים דתיים וחילוניים, ציורים ופסלים המציגים את אלוהים, סיפורים ומדרשים ושירות מיתולוגיות. כל עוד יש ליצירות כאלה ערך פיוטי־חווייתי עצמאי, או תפקיד מהנה בריטואל ובחגיגה, הן משמשות יהודים אתאיסטים. שירים דתיים מתהלים עשויים לשמש את היהודי החילוני בצד שירים חילוניים משיר השירים; שירים וטקסטים דתיים בתנ"ך ובהגדה המסורתית מתפקדים בסדר פסח של חילוניים בצד שירים חילוניים של עמיחי או נעמי שמר, של אלתרמן או אירה גרשווין. יצירות מופת על נושאים דתיים כשירי תהלים מסויימים, דרמה פילוסופית כאיוב, הקפלה סיסטינה של מיכאלאנג'לו, ממלאות תפקיד בחיי הרוח של בני תרבות דתיים וחילוניים כאחד, יהודים ולא יהודים.

היצירה הפיוטית בספרות והיצירות האמנותיות האחרות ממלאות תפקיד חיוני בחיי הרוח של כל בני האדם – דתיים ולא דתיים כאחד. כל דת נזקקה ליצירות אמנות וספרות על מנת לעצב את אלוהיה ואת הריטואלים שבאמצעותם חגגה את יחסיה עמם, ואת חגיה החברתיים והאישיים.

אתאיסטים זקוקים, כמו כל בני האדם, לריטואלים בחגיגותיהם – הן בחגים לאומיים מסורתיים והן בחגיגות אישיות של מחזור החיים. ריטואלים טקסיים מעין אלה היו דתיים כל עוד התרבות היתה דתית, אך בקהילות חילוניות מחפשים חבריהן דרכים לחידושו של הריטואל ולהתאמתו לאמונותיהם ולצרכיהם התרבותיים. בתרבות היהודית הלא דתית נוצרות הגדות חדשות של פסח ותסריטי ריטואל חדשים לכל חג וחגיגה, וכלולים בהם טקסטים מהספרות ומהאמנות הדתית והחילונית כאחת. כגון: בטקסי קבלת שבת

והבדלה במשפחות חילוניות, בחגיגות חנוכה והדלקת נרות של חילוניים, בטקסי בת ובר מצווה של ילדים חילוניים. בטקסים כאלה מתפקדים זה בצד זה טקסטים ויצירות פיוטיים מכל העידנים והזרמים ביהדות – דתיים ולא דתיים כאחד. שירים מסויימים של ביאליק, טשרניחובסקי, אורי צבי גרינברג, היינה, מאנגער ואלתרמן, עשויים למלא תפקיד בחגיגות כאלה בצד שירים דתיים מובהקים כשירי תהלים, פיוטים דתיים מימי הביניים או מספרות הקבלה.

אחת התרומות החשובות של הקהילות החילוניות הראשונות אשר נוצרו בארץ ישראל בתנועה הקיבוצית, היה המאמץ השיטתי ליצור מחדש את הריטואלים היהודיים המסורתיים בצורה שתתאים לאורח החיים והתרבות של בני הקהילות הללו. היווצרן וניסויין של יצירות עממיות אלה בעשרות קהילות חילוניות בארץ ישראל ובמדינת ישראל, יצרו את ראשיתן של מסורות וטקסי חג שכללו יצירות עתיקות וחדשות.

חלק ממסורות אלה היו בסיס לפתות ריטואלים ואוספי טקסטים חדשים בבתי הכנסת החילוניים וב"חבורות" בארצות הברית. חלקן נאסף והחל להחקר – כבארכיוני החגים הגדולים של ספרות החגים בבית השיטה וברמת יוחנן. כיום יש קהילות חילוניות בהן אין כוללים את שם האלוהים בחגיגות ובטקסים (כקהילת "בירמינגהם טמפל" בדטרויט), ובצידן קהילות ומשפחות חילוניות רבות הבוחרות טקסטים מהספרות הדתית והחילונית כאחת.

פרק רביעי
עיקרים בחינוך ההומניסטי ליהדות כתרבות

חינוך להומניזציה וחינוך לדה־הומניזציה

רק האדם מסוגל ליהפך לאנושי או לבלתי אנושי כרוצחים נאציים, כסוהרי הגולאג או הקומוניסטים הקמבודיים שרצחו חלק גדול מבני עמם. כל החיות האחרות, פרט לאדם, מגשימות את הפוטנציות הגנטיות של בני מינן. פיקו דלה מיראנדולה (1486) עמד על כך בנאומו על כבוד האדם: **"האדם ניתן בדיגניטי הנובע מאפשרות הבחירה שניתנה לו. בכל יצור יש זרע הקובע תכונותיו, רק האדם יכול להידמות לחיה ביצריותו, למלאך בתבונתו, לצמח באדישותו, לאלוהים בהבנתו את העולם, בהבנת עצמו ובטוהר מידותיו".**

הומניזם הוא מכלול אמונות הרואות בהומניזציה ערך עליון: אמת מידה עליונה להערכה ולהעדפה של כל ערך, התנהגות, או משטר נקבעת לפי האופן והמידה שבהם משטרים מקדמים תהליכי הומניזציה או גורמים לדה־הומניזציה של החיים. מכאן ההערכה וההעדפה של משטרים דמוקרטיים על דיקטטוריים, העדפה של עיקרי התנהגות הרואים בזולת מטרה ולא אמצעי, העדפה של חוקים המבטיחים זכויות אדם לשוויון וחירות על אלה המשעבדים חלק מבני האדם לזולתם. שעבוד וניצול גורמים לדה־הומניזציה של המשעבדים והמשועבדים כאחד.

תהליכי ההומניזציה של האדם - חיברותו, תירבותו ופיתוח אישיותו הביקורתית והעצמאית - מתפתחים בדמוקרטיה ומתנוונים בהיפוכה. הם מונחים על ידי האמונות ההומניסטיות כי האדם האנושי, המפנים ערכים הומניסטיים, מאמין, כמו הלל וכמו קנט, בעיקרי המוסר: כי אסור שיעשה אדם לזולתו את השנוא עליו, אסור שיראה אדם בזולתו אמצעי ולא מטרה, ואסור להחיל חוק מוסרי כלשהו רק על קבוצה אחת באוכלוסיה.

חינוך - חיברות, חינוך לתרבות ולעצמאות אישית

ארסמוס אומר כי אין האדם נולד אדם, הוא נהיה אדם בהליך שהוא דיאלקטי בהיותו סוציאליזציה כתנאי לאינדיבידואציה.

שתי מגמות אלה מנוגדות לכאורה, אך הן פועלות במשולב בכל תהליך הומניזציה שהוא תכליתו של החינוך ההומניסטי:
(1) מגמת החיברות והתירבות של האדם – מסגלת אותו לחברה ולתרבותה, וגורמת לו להתוודע למוסכמותיה ולמאפייניה, לחובותיו ולזכויותיו בחברה.
(2) מגמת פיתוח הביקורתיות והעצמאות של האישיות מעודדת את האוטונומיה הרוחנית של היחיד, את הכושר וההרגל לבקר ולבחון כל מה שנרכש בתהליך החיברות והתירבות, את כושר היצירה והפעילות המבטאות את ייחודו ואת יכולת ההגשמה של הפוטנציות האינדיבידואליות שלו.
תהליכים אלה מתחוללים במשפחה, בקהילה ובחברה החיות בתרבות הלאומית, תוך חשיפה חלקית לתקשורת הבינלאומית ולתרבויות לאומיות אחרות.
בימינו אנו עדים לתהליך היווצרות תרבות תקשורת ובידור בינלאומית, המשותפת לתרבויות לאומיות רבות, בציביליזציה אחת. דווקא על רקע התפתחויות אלה מתפתחות גם תנועות המטפחות את הייחוד הלאומי, חותרות לשימור ולפיתוח השפה והתרבות הלאומית, ומנסות להבטיח עצמאות לישות לאומית, במסגרות פדרטיביות או במדינות רב־לאומיות.
כמעט כל המלחמות אשר ניטשו מאז מלחמת העולם השניה נגרמו על ידי קונפליקטים בין ישויות לאומיות, אתניות או שבטיות – באירופה, באסיה ובאפריקה. הפרישה הגדלה והולכת של רשתות התקשורת הבינלאומית מעודדת מודעות ללאומיות ולייחודה, במקביל למגמת הבין־אום של מוצרי צריכה ושל מוצרי התקשורת והתרבות הבידור הבינלאומית – כגון מוסיקת הפופ, תעשיית המידע הממוחשב, או סרטי מתח ואימה בינלאומיים המתורגמים לשפות לאומיות.

טיפוח ההומניות בתרבות לאומית

תהליך הומניזציה הוא תהליך התחנכותו של האדם בחברה ובתרבות הלאומית שבה הוא גדל. אין בעולם סביבת תרבות שאינה לאומית (אתנית או שבטית). כל תרבות לאומית מיוחדת מתרבויות לאומיות אחרות בשפה ובעולם המושגים והאסוציאציות שלה, במודעות למורשת היסטורית ותרבותית, במנהגים ופולחנים, באמונות הרווחות בה, ביחס לישות הלאומית ולאחרותן

של החברות השייכות לתרבויות לאומיות אחרות.
בציביליזציה אחת מתפתחות תרבויות לאומיות ייחודיות ושונות זו מזו – כבציביליזציה האירופאית במאה ה־20.
בתיבה "ציביליזציה" אנו מכנים את מכלול האמצעים והכלים – הטכנולוגיים והארגוניים – המספקים את צרכיהם הגופניים והחברתיים של האדם.
"תרבות" היא שם למכלול התופעות והיצירות המהוות את הסביבה הרוחנית בה מתחנך האדם. במילים של בובר (ב"פני אדם"):
ציביליזציה – עיצוב שכלי של סדר מדעי , מעשי ותועלתי. גישום ומימוש הסדר הזה על ידי משטרים וכלים.
קולטורה (תרבות) – תנועת נשמת האדם לשם ביטויה, שאיפתה ונסיונה לקנות צורת מהותה. כנגד תנועה זאת כל דבר מצוי אינו אלא חומר לתצורת צורה. יצירותיה – החד פעמי, סמלים הנתפשים כאמת של הנפש.
בניגוד לציביליזציה אין לצבור קולטורה, יש ליוצרה מחדש בכל דור ודור, יצירות הקולטורה אינן אמצעי לתכלית אלא תכליתן בעצמן, והיא משמעותן העצמית, מונחת בתוך עצמן, ממלאה את החיים.
בתרבות נכללות התצורות שבהן מעצב האדם את עצמו בחומרים ובמסורות שניתנים לו על ידי החברה בה הוא חי.
ביצירות המופת המייצגות תרבות מסויימת אנו מוצאים ביטוי לבדידות ולייחוד של יוצרן ושל האדם. יצירה ומסורת הן שתי פניה של התרבות – רק לשתיהן יחד יש ערך תרבותי.

הכרה בזהות יהודית וערבית בישראל

יהודים בתפוצה חיים ומתחנכים בתרבות הלאומית של ארצם, ובמידה פחותה והולכת בתרבות הקהילה היהודית שלהם. זהותם היהודית של יהודים אמריקנים שונה מזהותם היהודית של יהודים צרפתים, כשם שזהותם הצרפתית או האמריקנית של יהודים אלה שונה מזהותם הצרפתית והאמריקנית של לא־יהודים החיים בארצותיהם. ייחודה של הזהות היהודית ממשיך להתקיים, בחלק גדול מהמקרים, על אף תהליכי ההתבוללות התרבותית הגוברים והולכים בקרב יהודי התפוצה, אשר רבים מהם מתנתקים מקהילותיהם היהודיות, חיים בחברה לא יהודית, פתוחה, המעודדת

השתלבותם של יהודים במשפחות ובקהילות לא יהודיות ובחיי התרבות הלאומית של ארצם.

יהודים בישראל חיים בעיקר בתרבות הלאומית הישראלית־יהודית. תרבותם וזהותם היהודית ייחודית ושונה מזהותם היהודית של יהודי אמריקה או צרפת, והיא מתפתחת בסביבה תרבותית יהודית בעיקרה – בשפה העברית, במערכות חינוך יהודיות, השמות דגש על התודעות למורשת היסטורית ותרבותית יהודית, ליצירות התנ"ך ולמבחר מיצירות יהודיות אחרות.

התרבות היהודית בישראל מתפתחת לצד התרבות הפלשתינאית־ערבית, כאשר הפלשתינאים מהווים חמישית מאוכלוסיית המדינה היהודית. תרבות זו משותפת לערבים החיים בישראל, בפלשתין ובארצות ערביות אחרות. גם בתרבות הערבית־ישראלית ניכרים סימני ייחוד מתרבויות ערביות אחרות, כגון: דו־לשוניות, חשיפה לאמצעי התקשורת הישראליים, ביטויי המאבק לשוויון זכויות של המיעוט הערבי בישראל, ויצירות ייחודיות – במחקר, בספרות, בחינוך.

שתי תרבויות אלה – הישראלית־יהודית והישראלית־פלשתינאית, מושפעות, כמו כל תרבויות העמים, מגודמי תרבות בינלאומיים כשהן שומרות ומדגישות את ייחודן: בשפה, ביחס למורשת ההיסטורית והתרבותית, בחגים, ביצירות הרוחות בהן, במינהגים, במסורות, ביחס לדת ולחילוניות, ביחס לטריטוריה ולבני עמם בארצות אחרות וביחס לבני העמים האחרים.

בכל אחת משתי תרבויות לאומיות אלה בישראל, מתפתחות תנועות הומניסטיות, המעודדות הומניזציה, חותרות לשיפור איכות החיים ונאבקות בדה־הומניזציה, המטופחת על ידי אידיאולוגיות ותנועות שוביניסטיות ולאומניות־גזעניות.

חינוך הומניסטי ישראלי חותר לפיתוח המודעות של יהודים וערבים לתרבויותיהם הייחודיות, לפיתוח היצירה והחינוך בכל אחת מתרבויות אלה ולפיתוח זיקותיהם לתרבות עמם בכל הארצות, ובמקביל – לטיפוח יחסי התרבות ההדדיים, המפגש החברתי ושיתוף הפעולה בכל תחומי הפעילות הציבילזציונית והפוליטית.

לחינוך ההומניסטי בשתי התרבויות הללו יש מטרות משותפות רבות בתחום ההומניזציה והמאבק נגד גזענות למיניה, כשם שיש לו מטרות משותפות בטיפוח הייחוד של כל אחת מתרבויות לאומיות אלה במערכות החינוך

שלהן, במסגרות חברתיות וקהילתיות, ותוך מפגשים משותפים בין החיים בשתי תרבויות במדינה אחת.
מפגש כזה בין תרבויות לאומיות שונות מצוי במדינות רבות, כגון: שוויץ, בלגיה, קנדה, ניגריה, סין, אינדונזיה. מדיניות המכירה בשוני ובייחוד התרבותי לאומי עשויה לסייע לדיאלוג מפרה בין החיים בתרבויות השונות בישות מדינית אחת.
בישראל יושם הדגש על לימוד דרכי המפגש בין שתי התרבויות ועל התוודעות החניכים והמורים בכל אחת מהן למקורותיה, ליצירות המופת שנוצרו בה, למורשת ההיסטורית שלה, להתפתחות השפה הלאומית ועולם המושגים שלה, ליחסי התרבות בין בני העם היהודי והערבי בישראל לבני עמיהם בארצות אחרות, ליחסים בין דת לחילוניות בכל אחת מתרבויות אלה, לעיקרי ההומניזם והתנועות לזכויות האדם, להתנגשותן במתנגדיהן, ולאפשרויות השיתוף בין התנועות ההומניסטיות בשני העמים.

חינוך להפנמת ערכי השוויון ולהבטחת זכויות היחיד והחברה

חינוך הומניסטי - ביהדות ובכל התרבויות הלאומיות האחרות - כולל חינוך לדמוקרטיה כמשטר היחיד היכול להבטיח הגנה על זכויות היחידים והמיעוטים בחברה. חברה כזאת מבטיחה את התנאים האופטימליים לתהליך ההומניזציה של היחידים, להגשמה מירבית של הפוטנציות הייחודיות הטמונות בכל אחד מהם, לשוויון זכויות של היחידים בחברה ולשוויון במילוי החובות של היחידים כלפיה.
חברה דמוקרטית תתיר לכל מיעוט לחנך את חניכיו בדרכו שלו, כל עוד הם ממלאים את חובותיהם כלפי החברה וכוללים בחינוכם התוודעות לדמוקרטיה, לחוקיה, לחובות שהיא מטילה ולזכויות שהיא מקנה לכל אדם - גברים ונשים. מילוי חובות היחידים כלפי החברה הוא תנאי חיוני לקיומה של החברה הדמוקרטית וליכולתה להעניק ולהגן על זכויות כל יחיד ומיעוט שבה. למען הבטח זכויות כל היחידים על תוכניות הלימוד של כל מיעוט - דתי או חילוני - לכלול הקניית מיומנויות לשוניות, היסטוריה של העם והעולם והכנה ללימודי מדעים וטכנולוגיה.

הכרה בלגיטימיות המחלוקת כוללת את ההכרה באי הלגיטימיות של הטוטליטריות המשתיקה כל מחלוקת. החינוך ההומניסטי יבליט את עדיפות הדמוקרטיה על כל חלופותיה בהיותה המשטר היחיד המאפשר הגשמה מירבית של עיקרי השוויון בחברה אנושית. החינוך ההומניסטי לדמוקרטיה ולשוויון זכויות ביהדות יבחן את יחס המקורות ביהדות לסוגיה זאת.

חיים כהן מתייחס לסוגיית השוויון והשוני במקורות יהודיים קדומים, בספר הרצאותיו המשודרות על זכויות האדם במקרא ובתלמוד:

"וזו לשון הסעיף הראשון להכרזה האוניברסלית של האומות המאוחדות בדבר זכויות האדם: 'כל בני האדם נולדו בני חורין השווים בזכויותיהם ובכבודם. שוויון זה בין בני האדם וההכרזה שכולם נולדו שווים וחופשיים, אינם המצאה של בעלי ההכרזה, ומוצאם, כמו רוב רובן של זכויות היסוד של האדם, אף הוא נעוץ במקורות היהדות.

המקרא מלמד שהאלוהים ברא את האדם בצלמו וכדמותו, 'בצלם אלוהים ברא אותו זכר ונקבה ברא אותם'. כל אדם נברא בצלם אלוהים וכל בני האדם שווים בכך. ההבדל האחד והיחיד ביניהם נזכר באותו פסוק עצמו, והוא ההבדל בין זכר ובין נקבה. אבל גם הבדל המינים נזכר באותו הקשר כדי להדגיש את השוויון שביניהם, כשם שהזכר נברא בצלם אלוהים, כך הנקבה נבראה בצלם אלוהים. לא שיש מין לאלוהים (על כל פנים אין הכרח שיהיה לו מין) אבל העובדה שיש הבדל גופני, פיסיולוגי בין הזכר ובין הנקבה, אין בה כדי לפגוע בשוויון האישי, המוסרי, המשפטי ביניהם. משום שכל אדם נברא בצלם, כל אדם שווה לזולתו, ואין אדם רשאי לומר לזולתו אני גדול ממך, דמי סמוק מדמך.

שני חכמים היו חלוקים בדעתם מהו הכלל הגדול שבתורה, ר' עקיבא אומר הכלל הגדול שבתורה הוא 'ואהבת לרעך כמוך' ואילו בן עזאי, שהיה בן דודו ותלמידו, חולק עליו ואומר כי הכלל הגדול בתורה הוא 'זה ספר תולדות אדם ביום ברוא אלוהים אדם בדמות אלוהים עשה אותו, זכר ונקבה בראם'. מה ההבדל בין ר' עקיבא ובין בן עזאי? אחד אומר אי אפשר לדרוש מכל אדם לאהוב כל אדם במידה שווה, אינך יכול לאהוב אדם שהוא זר לך, שאינך מסוגל אפילו להכיר ולהבין אותו: דייך אם תאהב את הקרוב לך ואת השייך למשפחתך, לעמך, ואילו בן עזאי אומר שכל אדם נברא בצלם אלוהים, וכמו שאתה חייב לאהוב את אלוהים, כך הכלל הגדול שבתורה הוא שחייבים

להתייחס לכל אדם ביחס שווה. מה שחשוב לנו הוא השוויון היסודי בין בני האדם, שחייבים להתייחס לכל אחד מהם כנברא בצלם, הוא כלל גדול שכל תורת ישראל מושתת עליו" (חיים כהן "זכויות אדם במקרא ובתלמוד").
חינוך הומניסטי יהודי יתמסר להפנמת ההכרה בזכויות ובחובות כל יחיד ומיעוט בחברה, בשוויון הזכויות והחובות שהחברה חייבת להכיר בהם, ובצורך להגן על החברה מפני המבקשים למוטט אותה על ידי ביטול הדמוקרטיה המבטיחה זכויות אלה. חינוך הומניסטי יהודי חותר להגשמת האמונות הנ"ל ומבקש להפנים בחניכיו את ההתנגדות לכל נסיון לבטל זכויות שוויון בין העמים, בין גברים לנשים או בין זרמי היהדות (האורתודוכסיים, הרפורמיים, הקונסרביטיביים והחילוניים) בתוך החברה היהודית הישראלית.

חינוך לאומני - סכנה להומניזציה

הומניסטים, דתיים וחילוניים, שוללים רלטיביזם המתייחס בסובלנות ובהבנה ובמתן זכויות ללאומנות, לגזענות ולשוביניזם, "כיון שהם חלק מתרבות המאמינים בהם". גישה זו מאפשרת מתן משאבים לחינוך ולתעמולה אנטישמית או לביטול זכויות עם על ידי עם אחר.
חינוך ותעמולה לאומניים, גזעניים ושוביניסטיים הופכים גורמי דה־הומניזציה. הם גורמים לאדם לראות עצמו כעם נבחר או גזע או מין עליון. בתור שכאלה הם מתירים לעצמם לעולל לזולתם את השנוא עליהם, להתייחס לזולתם כאמצעי ולא כמטרה, להחיל עיקרי מוסר רק על בני המין או הקבוצה לה הם שייכים.
החינוך הלאומני והשוביניסטי הוא מגורמי הדה־הומניזציה כיון שהוא פועל בניגוד לשלושת ערכי־העל של ההומניזם המבטיחים הומניזציה, כפי שנוסחו על ידי הלל וקנט:
- לא יעולל אדם לזולתו את מה שהוא שונא שיעוללו לו.
- לא יראה אדם בזולתו אמצעי אלא מטרה לעצמו.
- כלל מוסרי שאינו אוניברסלי אינו מוסרי.
החינוך ההומניסטי גורם להומניזציה על ידי הפנמת ערכי־על אלה, המבטיחים אמונה בשוויון זכויות לכל אדם, לאום, גזע ומין. החינוך האנוכי לסוגיו - הלאומני, השוביניסטי, הגזעני - מפנים אמונה באי השוויון; מצדיק, למשל,

העלבת נשים בתפילה יומיומית ("שלא עשני אשה"), השפלתן על ידי הגלייתן לעזרת נשים (באוטובוס או בבית הכנסת), קפוח זכויותיהן בחוקים ובסדרי בתי הדין (רשאיות להיות נידונות אך לא דיינות).
בכגון אלה מקבע החינוך הגזעני לסוגיו את האמונה השיקרית בעליונות הגבר על האשה, בעליונות הארי על היהודי, בעליונות היהודי על ה"גוי". אמונות כאלה מסלפות בתודעת המאמינים את תמונת המציאות ומפחיתות מאנושיותו של האדם המאמין בהן, כיון שהן ממוטטות ומבטלות את תוקף הערכים ההומניסטיים.
חברה דמוקרטית המחנכת להומניזציה קיימת בזכות מילוי חובותינו כלפיה ותוך הגנה על זכויות האדם לשוויון, לחירות ולכבוד הדדי. הגנה על קיומה של חברה כזאת בפני אידיאולוגיות גזעניות ואנוכיות היא חיונית לתהליך ההומניזציה ולהמשך קיומה של החברה כחברה מתפתחת ויציבה.
החינוך לפלורליזם הומניסטי דוחה על כן את הרלטיביזם המעניק לגיטימציה, זכויות שוות ומשאבי ציבור לכל חינוך ותעמולה לאומנית, גזענית, המשעבדת את חניכיה לדיקטטורה של מנהיגים מכל סוג שהוא. אין הצדקה לחינוך לאור אמונות כאלה גם אם הן "אותנטיות" או צומחות בסביבה התרבותית המסורתית.

ערכים הומניסטיים - אמות מידה להערכה ולביקורת של מצוות וחוקים

ערכים הם, כאמור, אמות מידה להערכה ולהעדפה של מצוות הלכה או של חוקי מדינה. החינוך ההומניסטי מחנך לביקורת המצוות והחוקים לפי אמות המידה של הערכים ההומניסטיים. האמונה כי האדם הוא יוצר הערכים וטיב חייו הוא תכליתם, מעניקה לבני אדם את הזכות להעריך חוקים ומצוות המועילים לשפור חייו של האדם, ולפסול חוקים ומצוות המזיקים לאיכות חייו.
החינוך ההומניסטי היהודי מתבסס על אמונות אלה ולא על האמונה כי מצוות ההלכה מקורן באלוהים וכי תכלית ההתנהגות האנושית היא לרצות את האלוהים על ידי ציות להוראות המתיימרים לדבר בשמו. אמונה במקור האלוהי של המצוות מבטלת את הזכות של האדם לבקר אותן, להעריך,

להעדיף ולפסול מצוות וחוקים מסויימים, או לבחון אותם במבחן התועלת שהם מביאים לאדם.

גם הוגים רציונליסטים ביהדות הדתית – כסעדיה והרמב"ם – הכירו בכך כי יש מצוות שאין לעמוד על טעמן, אין להן נימוק ואין בהן תועלת לבני האדם. על כן טען הרמב"ם כי יש מצוות זמניות – מצוות המתבטלות במשך הזמן – כגון מצוות הקרבת קרבנות שהתקיימה במשך שנים רבות רק מפני שיהודים היו רגילים להקריב קרבנות בעובדם אלוהים רבים ואחרים וקשה לבני אדם להיגמל בבת אחת מהרגליהם וממנהגיהם.

החינוך ההומניסטי ביהדות מאיר אותה כתרבות מתפתחת, ומדגיש על כן מאפיין זה של זמניות המצוות. שהרי מצוות הלכה אינן זהות עם ערכי היהדות, כשם שחובת הקרבת קרבנות לא היוותה ערך כזה. מצוות הקרבת קרבנות, כמו כל המצוות האחרות, הן הוראות שעה שהיו תקפות רק בעיני המאמינים בתוקפן מטעם כלשהו, ומשהפסיקו להאמין בכך – הפסיקו לשמור על מצוות אלה, כשם שהפסיקו להקריב קרבנות.

חינוך הומניסטי מטפח ביקורת והערכה והסקת מסקנות מעשיות לחקיקה המחזקת או פוסלת חוקים ומצוות המנוגדים לערכים מוסריים, גם אם נאמרו במפורש במקרא או על ידי פוסקים מאוחרים. כגון: מצווה הדורשת רצח כל עם שנקרא "עמלק", או מצוות הוצאה להורג של העוברים על חוקי השבת, או מצוות המקפחות נשים. לאור הביקורת וההערכה מחדש של כל המצוות והחוקים לפי אמות המידה של התועלת לבני האדם, ייגמלו רבים מחניכי החינוך ההומניסטי משמירת מצוות הלכה מיותרות לדעתם, או כאלה שעבר זמנן, גם אם אין הן מנוגדות לעיקרי המוסר. כגון: מצוות הכשרות, מצוות ההימנעות ממגע עם אשה במשך ימים רבים כל חודש, מצוות הימנעות מצפייה בטלוויזיה בשבת או בכל הימים האחרים וכד'.

ביהדות, כבכל התרבויות והדתות, נתקדשו מסורות וחוקים עתיקים המנוגדים לערכים הומניסטיים – כגון: חובת פגיעה גופנית בילדים ובאיברי המין שלהם, איסור על הגבלת הילודה (אחד הגורמים העיקריים להתפוצצות האוכלוסין ולהתפשטות הרעב והפיגור באיזורי העוני בעולם), כפיה של חוקי דת על שאינם דתיים וכד'. החינוך ההומניסטי יעודד את בחינתם והערכתם מחדש של כל החוקים והמצוות במגמה לבטל כל חוק ומצווה המזיקים לבני האדם יותר משהם מועילים להם.

ישעיהו לייבוביץ טען כי "אינני הומניסט" (בהרצאתו שהתפרסמה בספר "יהדות חופשית ודת בישראל" 1999), כיון שהתנגד לכל שינוי במצוות ההלכה וראה בכולן בנות תוקף שווה, שאינו ניתן לעדעור, כולל, כפי שאמר בהרצאה אחרת, השוויון בין מצוות שמירת השבת למצוות ההשמדה הטוטלית של עם עמלק. לימודי היהדות כתרבות יכללו הערכות והעדפות ולא רק תאורים אנתרופולוגיים "אובייקטיביים" המשווים מנהג למנהג על מנת לסווגם בדרך מדעית. לימודי היהדות כתרבות מתפתחת ידגישו, למשל, את יתרונה המוסרי של הרפורמה בדת היהודית שביטלה תפילות המעליבות נשים, ביטלה את עזרת הנשים, ביטלה את זכותם הבלעדית של גברים להבחר לרבנים או לחזנים או לדיינים וביטלה את חוקי שבת המפריעים לחופש התחבורה (כולל לבית הכנסת וממנו) ולהנאה מיום המנוחה והפנאי.

שינויים מפליגים אלה בדת היהודית בימינו יבחנו לא רק כתופעה היסטורית רבת משמעות אלא גם מבחינת התועלת שהביאו ליהודים דתיים המבקשים לנסוע לבית הכנסת בשבתות ובחגים, וליהודים חילוניים המבקשים לבלות את השבת בבילויי פנאי אחרים, הרחק מביתם.

החינוך ההומניסטי מעודד את ביטול היחס למצוות ולחוקים כמקודשים בגלל מקורם האלוהי או בגלל היותם חלק ממסורת רבת שנים.

ההערכה למנהגים ולמסורות תרבותיות, כולל ריטואלים של חגים ומועדים בחיי היחיד והקהילה, נובעת מהערכת תרומתם לאיכות חיי האדם, לתחושת ההזדהות שהם מעניקים לו עם הקהילה התרבותית בה הוא חי, לגיוון החיים ולהעשרתם על ידי מנהגי החג ואלמנט המשחק, בו משתתפים הנוכחים בחגיגה מדי שנה בשנה.

החינוך ההומניסטי מעמיק הכרה זו וממזג אותה בגישה ביקורתית של הערכה והעדפה לכל מנהג מצווה או חוק, לאור התועלת או הנזק שאלה עשויים לגרום לבני האדם.

חינוך הומניסטי מותנה בהשכלה רחבה ובפעילות חברתית

השכלה

החינוך ההומניסטי היהודי מקנה לחניכיו היכרות עם היהדות כתרבות העם והעמים באמצעות מערכות השכלה רחבה, העוזרת לחניך להתוודע לפתיחות התרבות היהודית להשפעותיהן של תרבויות העמים ולהשפעתה עליהן, למכנים המשותפים לתרבויות המערב בימינו ולתפקיד הערכים ההומניסטיים בהתפתחותן.

השכלה כזאת תכלול התוודעות חווייתית ורעיונית ליצירות המייצגות את התרבויות היהודיות השונות החיות זו לצד זו ביהדות, תרבויות העדות והזרמים הדתיים. השכלה שיטתית המכוונת להתוודעות ליצירות הקלסיות בתרבות היהודית ובתרבויות העמים, תסייע להפנמת ערכי סולידריות אנושית, להפנמת ערך שוויון הזכויות של בני אדם בעולם, ולהבנת הדילמות הכלל אנושיות הבאות לביטוי ביצירות קלסיות של כל העמים.

חינוך הומניסטי מותנה בהשכלה הגורמת לאדם להתוודע להשגיה של האנושות לא רק בתחומי הציביליזציה אלא גם בתחומי התרבות, כפי שהגדירה בובר.

רמת ההשכלה והחשיפה למיגוון היצירות המייצגות את התרבות הלאומית ותרבות העמים היא אחד מגורמי העושר או הדלות של חיי הרוח, של הרמה והמיגוון של נושאי השיחה במשפחה ובחוג החברים, ושל איכות החיים, המותנה, בין השאר, בסוג הפעילות הרוחנית שהאדם מסוגל לה ומעורב בה. השכלה כזאת היא חלק בלתי נפרד מכל חינוך להסתגלות חברתית, לשותפות בתרבות הלאומית והבינלאומית בה חיים חניכיה. חינוך כזה משיג את יעדיו כשההשכלה המוענקת על ידו ממוזגת בחינוך ובמעורבות בפעילות חברתית, בעידוד הביקורת והיצירה העצמאית.

פעילות חברתית

בחינוך ההומניסטי ההפעלה החברתית של ילדים ומבוגרים, הנוטלים על עצמם אחריות ומשימות במסגרת המשפחה והקהילה, מטילה אחריות על היחיד. היא מעניקה לו תחושת תפקיד (משמעות) בחייו, ומציגה בפניו בעיות יישום של ערכים ועיקרים מוסריים, המשפיעים על חיי בני אדם

בתברה בה הוא חי. דוגמאות לכך אפשר להביא מפעילות של ילדים וצעירים למען זכויות ילדים, למען שוויון זכויות לאוכלוסיות מקופחות, מפעילות למען הקהילה, מפעילות חינוכית למען צעירים מהם, וממעורבות בתנועות מחאה נגד המלחמה הגרעינית, נגד השחתת הסביבה, נגד הלאומנות והשוביניזם וכד'.

דוגמה: מעורבות חלק גדול מהנוער הארצישראלי בפעילות תנועות הנוער ומסגרות ההגנה, כהכנה להקמת המדינה, והמעורבות הפוליטית והמעשית במפעל ההעפלה של יהודים מאירופה אחר השואה, השפיעו השפעה חינוכית מכרעת בהפנמת ערכי סולידריות לאומית והומנית בדורות של ישראלים. העדר מסגרות ורפיון החינוך בהפעלת פעילות התנדבותית של ילדים ובני נוער למען זכויות ילדים ושוויון זכויות לנשים ולמיעוטים לאומיים – פגמו בתהליכי החינוך להפנמת ערכים הומניסטיים בקרב הנוער הישראלי.

רגשות הסולידריות עם אנשים במשפחה ובקהילה התמזגו בקרב חוגים בציבור הישראלי ברגשות סולידריות עם אנשים בעם היהודי – בכל מקום שבו הם נתונים במצוקה בגלל היותם יהודים, כברוסיה הסובייטית או באתיופיה.

חינוך הומניסטי יהודי, כמו כל חינוך הומניסטי לאומי שאינו לאומני, מחייב הרחבה מתמדת של מעגלי הסולידריות והאחריות. הרחבה כזאת תעמיק את ההכרה בחיוניות מילוי התפקידים שבאמצעותם יכולים יחידים להשפיע על גורלה של החברה הלאומית והאנושית. הפנמת ערכי סולידריות לאומיים יתמזגו עם רגשות סולידריות כלל אנושיים. אלה יתחזקו על ידי מעורבותם של אנשים צעירים בפעילות חברתית ופוליטית להבטחת זכויות שוות, כגון מאבקיהם והסתכנותם של צעירים אמריקנים יהודים ו"לבנים" אחרים להבטחת זכויות שוות ל"אמריקנים אפריקנים" בארה"ב בשנות ה־60 וה־70.

חינוך הומניסטי כולל חינוך למעורבות פוליטית פעילה להבטחת זכויות האדם בכל גיל, מין ולאום. לשם כך חייבת תוכנית ההשכלה של החינוך ההומניסטי לכלול הכרה בבעיות החברתיות, את ההגות המתמודדת עמן, ואת מגילות זכויות האדם המבקשות להבטיח את הזכויות הללו, כולל מקורותיהן בספרות הקלסית, היוונית והיהודית, בהגות וביצירה ההומניסטית האירופאית, בהצהרות זכויות האדם במהפכות האמריקנית והצרפתית, ועד מגילות זכויות האדם והילד של האומות המאוחדות.

התנסות בפעילות חברתית, השכלה שיטתית רחבה להכרת התרבות והיצירות המייצגות אותה ועידוד הביקורתיות והיצירתיות של היחידים, מתמזגים לפעולה חינוכית הומניסטית המגבירה את המודעות לערכים, בוחנת לאורם את החוקים, המצוות והמסורות הקיימים, וחותרת לתמורה חברתית על מנת להיטיב את חיי בני האדם ולהעשירם.

תפקידן החינוכי של יצירות קלסיות אשר גיבוריהן חוטאים למוסר

יצירות קלסיות (הקרויות גם "יצירות מופת") נקראות כך בגין התפקיד שהן ממלאות בחיי התרבות של הקהילה ושל היחיד, והן נקראות כך כל עוד הן ממלאות תפקיד זה.

כל חינוך הומניסטי מתבסס בין השאר על התוודעות שיטתית של הלומד ליצירות הקלסיות של תרבותו, למכנים המשותפים לכל זרמיה, ולהשפעה של יצירות אלה על היצירה התרבותית בעידנים השונים.

"יצירות קלסיות" בספרות הן יצירות המייצגות תרבות של עם או של קבוצת עמים, יצירות "על זמניות" - המעניקות חוויה ומעוררות עניין בעידנים שונים ורחוקים מאלה שבהן נוצרו, יצירות המעידות על העידן בו נוצרו ומשפיעות על תרבות קוראיהן בכל עידן, מעלות בעיות ודילמות כלל אנושיות בצורה ייחודית, וכבעיה אישית של גיבוריהן (כגון: יעקב, יוסף, איוב, מדאה, ליר, דון קישוט, פאוסט וכד').

יצירות קלסיות מוערכות על ידי הוגים ומבקרים בעידנים השונים כיצירות מופת בז'אנר שבו נוצרו, המשפיעות על החינוך והיצירה בתרבותן. ההתוודעות ליצירות המופת היא מפתח להכרת התרבות שבה הן מתפקדות, כיצירות הומרוס בתרבות היוונית הקדומה ויצירות התנ"ך בתרבות היהודית, שהפכו שתיהן ליצירות קלסיות של התרבות המערבית כולה. על אלה נוספו בעידנים מאוחרים יותר, יצירות שהפכו קלסיות בעיני קוראיהן בתקופות שונות בהיסטוריה של התרבות כגון: הטרגדיות היווניות שההכרה בהן כיצירות קלסיות של התרבות המערבית התפתחה בהדרגה ובאטיות מאז הרנסאנס, או יצירות פילון ופלוויוס שההכרה בהן כחלק מהיצירות הקלסיות של התרבות היהודית הקדומה מתפתחת רק בימינו.

"יצירות קלסיות" – באמנות, בספרות, בהגות – גורמות חוויה פיוטית ורעיונית לקולטיהן. כאלה הן יצירות רבות בתנ"ך, הממשיכות לתפקד כיצירות קלסיות בתרבות היהודית בימינו, מייצגות ומשפיעות על חיי הרוח והיצירה בכל היהדויות שביהדות – החילוניות והדתיות.

יצירות הופכות ופוסקות להיות יצירות קלסיות, בהתאם לתמורה שחלה בתפקודן בחברה ובתרבות. כגון: יצירות קלסיות יווניות פסקו למלא תפקיד יצירות קלסיות באירופה, אחר עידן ההלניזם, למשך מאות שנים רבות, והחלו למלא תפקיד זה מאז שנודעו מחדש ברבים והוכנסו לתוכניות הלימוד במסגרות החינוך ההומניסטי המערבי.

רבות מיצירות התלמוד והמדרש מילאו תפקיד של יצירות קלסיות בתרבות היהודית בימי הביניים, בצד יצירות התנ"ך, אך הפסיקו למלא תפקיד זה ברוב היהדויות במאה ה־20, בעקבות התמורה שחלה בתרבות העם היהודי כתוצאה מתהליכי ההשכלה והחילון, מהתפצלות היהדות הדתית לזרמים רפורמיים ואורתודכסיים, ומהתמורה הקיצונית שחלה בחינוך היהודי של רוב הנוער היהודי – מחינוך שהתבסס על לימוד התלמוד לחינוך יהודי המתבסס על לימוד התנ"ך ומשלב יהדות עם תרבות העמים.

יצירות התלמוד והמדרש, כמו יצירות בקבלה, בהלכה, בפרשנות הדתית, ממשיכות למלא פונקציות של יצירות קלסיות בקרב יהדויות אורתודוכסיות, אך אינן ממלאות עוד תפקידים אלה בקרב רוב היהדות הדתית והחילונית בעולם. יצירות בספרות התלמוד, הקבלה וההלכה ממשיכות לתפקד כחלק מ"מקורות היהדות", מייצגות עידנים היסטוריים וזרמים דתיים בתולדותיה, אך אין הן משפיעות השפעה ניכרת על היצירה ועל חיי התרבות של רוב היהודים החילוניים.

בכל אחת מהיהדויות שביהדות מתוודעים חניכיה ליצירות הקלסיות של תרבותן – על רמות שונות של ידע והתנסות חווייתית. ביהדות החילונית ממשיכות יצירות התנ"ך לפעול כיצירות קלסיות, בצד יצירות קלסיות מתרבויות העמים המערביים. בתרבויות עמי המערב ממשיכות יצירות התנ"ך לפעול כיצירות קלסיות, כחלק מהיצירות הקלאסיות המשותפות להן ובצד היצירות הקלאסיות של כל אחת מהתרבויות הלאומיות הללו.

מה תרומתן של יצירות ספרות קלסית אשר גיבוריהן חוטאים, בחינוך ההומניסטי

מאז אפלטון מתלבטים מחנכים והוגים בבעיית הערך החינוכי של יצירות קלסיות אשר גיבוריהן הראשיים חוטאים ועוברים על חוקים או על עיקרי מוסר – מאברהם עד דוד, מאגממנון עד מדאה, ממקבת עד פאוסט.
ביצירות קלסיות אין הגיבורים הספרותיים משמשים מופתי התנהגות ראויים לחיקוי. איש אינו רוצה כי בנו או חניכו יתנהג כפי שנהג אברהם בבניו, או כפי שנהַג יעקב באביו הזקן והעיוור, או כפי שנהג יהוה באוסרו על הדעת ועל המוסר. מעשיהם של גיבורי רוב היצירות הקלסיות הללו הם חטאים מבחינתם של ערכי המוסר.
מאיזו בחינה תורמות יצירות כאלה לחינוך ההומניסטי המכוון להפנמת ערכי מוסר וביקורתיות?

אמת אנושית ואמת פיוטית

ערכן החינוכי של יצירות ספרות קלאסית איננו בהצגת מופתי התנהגות ראויים לחיקוי, אלא בחשיפת אמת אנושית (כטענת טולסטוי), באמצעות האמת הפיוטית הנתפשת על ידי החוויה מקליטתן (כטענת אריסטו), בעימות עם האנושי שאין לו הגדרה אלא ביצירה הספרותית והאמנותית הגדולה (כביצירות שיקספיר).
אמיתות אנושיות ופיוטיות כגון אלה מלמדות על הפוטנציה הטמונה באדם והן עמידות מאמיתות היסטוריות, המשתנות עם התקדמות המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי ופענוח משמעויותיו. אמיתות פיוטיות, המגלות, כדברי אריסטו, את מה שיכול לקרות ולא את מה שקרה, חושפות פוטנציות של התמודדות אנושית עם דילמות כלל אנושיות. יצירות קלסיות בספרות, בכל הז'אנרים שלה, חושפות מציאות כלל אנושית, הנותנות ביטוי לעימות בין כל אדם לבין כשלונו. ההתמודדות עם דילמות ובעיות ללא פתרון היא חלק מהתנאי האנושי, הוא התנאי לאנושיותו של האדם. ככל שהיצירה רגישה וחושפנית יותר, כן היא מעמתת יותר את גיבוריה ואת קולטיה עם דילמות ללא פתרון, כדילמה של המלט, הדילמה של אדיפוס, הדילמה של יעקב ויוסף, או הדילמה של חוה העוברת על חוק בלתי מוסרי בעליל כחוק

האוסר על ההבחנה בין טוב לרע.
דילמות אנושיות מוצגות בספרות הגדולה על ידי עבירות על חוקים ועל ידי חטאים מוסריים של גיבוריהן. באמצעות עיצובם הספרותי ביצירות מופת נחשפת הפוטנציה האנושית לרוע (כשל דוד רוצח אוריה) ולהתמודדות עם הרוע (כשל ירמיהו המסכן את חייו למען השלום), לאומללות וזעם נגד האלוהים והגורל (כשל איוב), ליאוש מתוסר התכלית (כשל קהלת) ולאהבה (כשולמית בשיר השירים).
גילוין של אמיתות אנושיות באמצעות אמיתות פיוטיות מצוי ביצירות קלסיות, בכל הספרויות המוכרות לנו. גיבוריהן הראשיים אינם נוהגים כקרבנות מעוררי רחמים, אלא כגיבורי התמודדות עם גורלם ועם עצמם. בעלילותיהן של יצירות ספרות קלסית אין צדיקים גמורים או סופים מאושרים, אין מוסר השכל חד משמעי, רק חשיפה ייחודית של הפוטנציה האנושית לגדולה רגשית, להתעמקות בהגות, למבע נשגב, לצלילה לעומקי הכשלון והסבל האנושי ולהתמודדות עמם (כביצירות אוריפידס, שיקספיר, דוסטוייבסקי ופרימו לוי).
גילוי אמיתות פיוטיות באמצעות חוויית הקריאה ביצירות קלסיות, גורמת לתחושת ודאות נדירה כי מה שהתגלה הוא אמת שאינה מותנה בהוכחה עובדתית. האופן והצורה של היצירה מענגים אותנו עינוג רגשי ורוחני על אף הזעזוע לנוכח החטא והרוע המתגלים ביצירה. החוויה מיצירה ספרותית ואמנותית גדולה בעינינו, ממזגת ריגוש ועונג מצורה ומתוכן, מהמפגש עם דמויות הגיבורים הספרותיים ועם יוצריהן, עם צורות מבע וייחודן ועם יכולתם של כל אלה להביע אמיתות פיוטיות ואנושיות.
אחת מתרומותיו החשובות ביותר של החינוך ההומניסטי לעושר הרוחני ולאיכות החיים, היא טיפוח הכושר לחוות חוויות פיוטיות כאלה מיצירות קלסיות בספרות ובאמנות.
חינוך לערכים הוא גם חינוך לרגישות לתנאי האנושי. הפנמת ערכים הומניסטיים כוללת לא רק הכרה בעיקרי הצדק אלא גם רגישות לצדקה, ל"קומפיישן", לא רק לשיפוטו לפי כללים הנובעים מעיקרי־על מוסריים. כטענת אחד מחכמי התלמוד: לא חרבה ירושלים אלא משום שדנו בה דין תורה – ולא לפנים משורת הדין.
ספרות גדולה חושפת ומוקיעה חטאים ואינה שופטת את גיבוריה לפי מידת

הדין. קוראיה מעדיכים מחדש את הערכים לפיהם אנו מגדירים מעשים כחטא או עבירה, ותוהים על היכולת המתגלה בהם לרגישות ולהזדהות עם הגיבורים החוטאים.
רגשותינו כלפי גיבורי הספרות הגדולה אינם רגשות רחמים אלא רגשות קירבה והזדהות לנוכח הפוטנציות המשותפות לנו ולהם. מידת הקירבה בין קורא לגיבור ספרותי אינה מותנה בצדיקותו של הגיבור אלא בגדולה האנושית, הנחשפת על ידי היוצר, בתארו אותה. המלך ליר קרוב לנו מבתו הצדקת, רסקולניקוב קרוב לנו מסוניה הטובה, יוסף קרוב לנו מיהודה שביקש להקריב עצמו כדי שלא לצער את אביהם, דוד קרוב לנו מאבשלום שנקם באביו על אדישותו לאונס אחותו תמר.

חוה ופרומתאוס

חוה במיתוס היהודי, ופרומתאוס במיתוס היווני, הם גיבורים ספרותיים ההופכים לסמלי ההומניזם בתרבות המערב. הם מסמלים את השחרור של בני אדם מכניעה חסרת דעת לטבע, ואת המרד נגד חוקים עדיצים המבקשים לשעבד את האדם וליטול ממנו את חירות היצירה, המותנה בקידום הציביליזציה, כמו המצאת האש אשר פרומתאוס העניק לאנושות, והתפתחות הדעת, ההבחנה וההעדפה של טוב מרע, התנאי להתפתחות היצור והיצירה. אנושיותם של כל בני האדם היתה בלתי אפשרית, לו נותרו ביערות העד כמו הגן שבעדן, כנועים לטבע או לאלוהים, לוקים בחוסר דעת ובחוסר הבחנה בין טוב לרע, ללא בושה, שהיא תולדה של הדעת והמנוע של המצפון.
בימינו, כשאימת הרלטיביזם הפוסטמודרניסטי מאיימת על אושיות החינוך ההומניסטי, כשהחינוך במקומות רבים הופך להכשרה מקצועית המטפחת מומחיות צרה וזונחת את פיתוח אנושיותם של חניכיה, גדלה סכנת החזרה לגן עדן של הבורות התרבותית וחוסר ההבחנה בין טוב לרע.
על החינוך ההומניסטי מוטל לעורר מחדש את העניין וההתייחסות לדילמות היסוד הללו של אנושיותנו, בין השאר באמצעות יצירות קלסיות כסיפור חוה בבראשית ומחזה פרומתאוס הכבול של אייסכילוס.

פתוח כושר החוויה הפיוטית בחינוך ההומניסטי

הספרות והאמנות הקלסית חיוניים לחינוך ההומניסטי של האדם, בהיותם גורמים חיוניים לפיתוח כושר ההבחנה ליפה ולטוב שביצירה האנושית. רוב מוצרי הבידור שאנו חשופים להם – ההצגות, הסרטים, תוכניות הטלוויזיה והרדיו, הם יצירות בידור הגורמות ריגוש רפלקסיבי (כסרטי רדיפה, פורנוגרפיה, מלחמה ופשע). מבחינות רבות ממשיכות יצירות ההצגה של קונפליקטים אלימים ורצחניים את המסורת של הצגת קרבות הגלדיטורים בעולם העתיק.

הצגות וספרים המעוררים בעיקר יצרים, אימה ומתח, ללא רגשות ומחשבה, מעניקים רק לעתים נדירות חוויה פיוטית הכוללת הענות לצורה ייחודית ולמשמעות היצירה. חוויה פיוטית מורכבת מגורמי ריגוש (רפלקס) ורגש (אמוציה), המתעוררים לנוכח הצורות והתכנים של היצירה האמנותית. רגשות ומחשבות מתעוררים בעימות עם דילמות אנושיות המיוצגות ביצירה, תוך השתאות לנוכח צורתה הייחודית.

בני אדם זקוקים לגורמי ריגוש – מתח, צחוק, חמלה ואימה – הנגרמים להם בהזיות ובחלומות, בהצגות תיאטרון וקולנוע, במשחקים, במסכות, בהתחפשויות, בהתחרויות וכד'. גורמי ריגוש אלה מתיימרים להיות מציאותיים, אך הצופה בהם מודע להיותם פרי דמיון וחסרי יכולת לפגוע בגופו.

משחקים כאלה רווחים בקרב ילדים ומבוגרים כאחד. הם ממלאים פונקציה שונה מזו של החוויה הפיוטית מיצירה שצורתה ומשמעותה הם ייחודיים. הם גורמים לחוויה ייחודית הקרויה בפינו "חוויה פיוטית" על שם היצירות הפיוטיות שהחוויה מגדירה אותן.

אנו נוהגים לכנות חוויות על שם הגורם להן, גם ללא יכולת להגדירן במילים. כגון: "חוויה מינית", "חוויה גסטרונומית", "חוויה מיפי הטבע" ו"חוויה פיוטית".

מה בין פתוח כושר החוויה האמנותית ובין חינוך ליהדות

חשיפה ליצירות פיוטיות הגורמות לחוויה פיוטית, תגלה לחניך עולם הנאות שיעשיר את נפשו ואת חייו הרוחניים. היצירות שתגרומנה לחוויות אלה

תמשכנה לחיות בזכרונו, לקשור אותו לזיכרון הקולקטיבי של התרבות בה הוא חי. בזכות חוויות אלה מתגוון ומעמיק הקשר הרגשי והתודעתי של האדם לתרבות המיוצגת ביצירות הפיוטיות הגורמות לו לחוויות אלה.
חוויה פיוטית מיצירות אמנות כקהלת, שיר השירים, רומן האבות והאמהות, שיר הבריאה ושירים מתהלים, ומיצירות פרוזה ושירה יהודית, דתית וחילונית, שהתפתחו במשך אלפיים השנים מאז נחתם התנ"ך – תחשוף את חניכי החינוך ההומניסטי היהודי ליצירות פיוטיות ייחודיות בתרבותם.
פיתוח כושר החוויה הפיוטית תוך חשיפה ליצירות קלסיות יהודיות ואחרות בכל העידנים, מתמזג בפיתוח המודעות למורשת ההיסטורית והתרבותית של העם היהודי ושל העמים בקרבם הוא חי. ההנאה מצורת המבע וממבנה היצירה, מהריגוש, מהרגשות ומהמחשבה, המתלווים לקליטתה, מחזקים את הזיקה ליצירות המייצגות עידנים וזרמים בתרבות היהודית.
רוב בני האדם בימינו אינם זוכים לחינוך הומניסטי שיטתי. על כן הם רגילים להסתפק ביצירות בידור, גירוי וריגוש, הנשכחות עם היקלטן ואינן מצטברות בתודעה התרבותית של האדם. ברוב המקרים אין מערכת החינוך מנסה להתמודד עם הדלות הרוחנית של אלה שכל מזונם הרוחני הוא יצירות הגורמות תגובות רפלקסיביות, ללא אתגרים, רגש ומחשבה, ללא הערכה לצורה ייחודית, או לאישיותו ולדרכו של היוצר.
חיי תרבות העשויים רק יצירות בידור וגרוי מולידים תחושת ריקות מסוכנת, מעין כאב של האיברים הרוחניים והרגשיים המושבתים מפעולה. חייהם הנפשיים של צרכני הבידור המגרה בלבד, דומים לחיי הנפש של אנשים הבאים על סיפוקם המיני אך אינם זוכים להרגיש אהבה.
החינוך ההומניסטי להפנמת ערכים מוסריים ולפיתוח האינטליגנציה הרגשית, מתמזג בחינוך הומניסטי לפיתוח כושר החוויה האמנותית. חינוך כזה מרחיב את הידע ומחדד את ההבחנה וההערכה ליצירות הגורמות לחוויות כאלה, ובאמצעותן – מפגיש את היחיד עם תרבות העם שבקרבו הוא חי ועם תרבויות העמים שבקרבם חי עמו. חשיפה שיטתית ליצירות בקלסיקה של האמנות והספרות, המסוגלות לגרום לחוויות פיוטיות, בגיל הנעורים, יוצרת צרכים רוחניים שהאדם ממשיך לספקם במשך כל חייו. סיפוקם של צרכים אלה ייעשה במפגשים תכופים של האדם עם יצירות המייצגות את תרבותו. אין אדם נולד עם צמא ליצירות פיוטיות ייחודיות או נשגבות. אך רק באדם

ניתן לפתח את הצמא וההנאה מיצירות מופת בספרות, במוסיקה, באמנויות הציור והפיסול ובאמנויות ההצגה.
טיפוח כושר הביקורת והעצמאות הרוחנית מתחולל תוך חשיפה ליצירות מופת בספרות ובאמנות, ותוך פיתוח ההבחנה בייחודה של היצירה, בתכונות המשותפות לה וליצירות אחרות, בגורמי החוויה הפיוטית או בגורמי רגשות הדחיה שהיצירה גורמת לנו.
"יצירות מופת" בעיני העילית המשכילה והמחנכת בקהילת תרבות מסויימת במשך דורות רבים, מוצגות לבחינה מחדש בעיני כל דור ודור. יצירות המתקבלות כיצירות מופת בדור המשכילים החדש, הופכות לחלק ממערכת הערכים האסתטיים המסייעים לפיתוח כושר הביקורת וטיפוח כושר ההנאה מיצירות ספרות ואמנות.

היחס ל"לז" והזיקה לאת ולאתה בחינוך ההומניסטי

בובר הבחין בין יחס לזולת כ"לז", לבין הזיקה לזולת כ"אתה". "לז" נתפש בעינינו כאמצעי המשרת את צרכינו, בגלל תפקידו כספק שירותים, כגון היחס בין מורה לתלמיד, בין רופא לפציינט, בין מוכר לקליינט, בין שליט לנשלט וכד'. ה"אתה" או ה"את" מתגלה בכל זולת, כשאנו מכירים אותו כאישיות ייחודית, מעבר ומחוץ לתפקיד שהוא או היא ממלאים.
באהבה, באמנות ובאמונה מתפתחת הזיקה לאתה ולאת שבזולת. אנו מפתחים זיקה לדמויות ייחודיות המתגלות לנו באהבה ובידידות, ביצירות האמנות והספרות הגדולה, באמונה שאנו רוחשים לאדם או לאל. בזכותם מתעשר העולם שבו אנו חיים בישויות רבות החיות בנפשנו, מעבר למוחש ולנוכח, כמו אהובינו החיים עמנו גם אחרי מותם, וכמו אלוהים בתודעת המאמינים בו.
החינוך ההומניסטי החותר לפיתוח הרגישות לזולת כאישיות עצמאית, מטפח הכרות עם יצירות האמנות והספרות הגדולות אשר במרכזן עומד האדם כיוצר וכדמות שנוצרה על ידו, ומבחין ביניהן לבין יצירות המציגות את הזולת כ"לז" – כאמצעי, כישות המתמצה בתפקיד שהיא ממלאה בעלילת הסיפור, בדמות ובאישיות המעוצבת בציור, שאינה רק כתם צבע בעל צורה הממלא תפקיד בקומפוזיציה של התמונה.

באמצעות פיתוח כושר הבחנה זה מתפתחת הרגישות לזולת גם מחוץ ליצירה הספרותית, והיא מתמזגת עם תהליך הפנמת הערכים המוסריים, תוך פיתוח כושר ההנאה והחוויה הפיוטית, הביקורת וההבחנה בין מחדלים והשגים של יצירות ספרות ואמנות.

הרגשת ההזדהות עם הגיבור הספרותי מתנגשת ומתמזגת עם יחסנו הביקורתי לאופיו ולמעשיו. רגשות אלה הם חלק ממורכבות החוויה הפיוטית ואחד מגורמי הקירבה שאנו מרגישים כלפי יוצרים וגיבורים ספרותיים.

המפגש עם היוצר באמצעות היצירה והדמויות המעוצבות בה הופך לאירוע רוחני המאיר מוסכמות באור חדש ומפגיש אותנו עם עצמנו.

לעתים נדירות מוצא האדם אומץ או הזדמנות לעמוד מול עצמו ולחוות את הניגודים שבנפשו בצורה מודעת.

גיבוריהן של היצירות הפיוטיות מגלמים פעמים רבות ניגודים אלה. עיצובם הספרותי מציג את הקונפליקטים הפנימיים שבנפשנו – כמו אלה של המלט או דון קישוט, של פאוסט או של איוב וקהלת. בהשתקפות אישיותנו באישיות הגיבוד הספרותי מעומת האני עם עצמו.

מודעותנו לייחודיות הגיבורים והיוצרים בספרות ובאמנות תורמים להתפתחות מודעותנו לאינדיבידואליות, כאחד ממאפייני האנושיות. המודעות לחריגה מהנורמה ולייחוד של כל יחיד מפתחת את כושר הסובלנות של היחיד כלפי האחר וכלפי עצמו.

החינוך ההומניסטי הכולל חשיפה שיטתית, מפענחת וביקורתית ליצירות הקלסיקה של התרבות בה אנו חיים, תורם לטיפוח המודעות של האדם לעצמו ולעצמאותו כאישיות חושבת וחווה חוויות המעשירות את עולמנו הרוחני ואת זיקותיו לזולת.

חינוך בתרבות לאומית ובתרבויות העמים

החינוך ההומניסטי הקלסי כלל חשיפה למוסיקה ואמנויות, לספרות ופילוסופיה, לאמנויות הדיבור וההידברות, לתרבות הגוף וטיפוח אהבת היופי, למדעים ומתמטיקה. ככל שהתפתחה המודעות לתרבות כלל אנושית (בהלניזם ובאימפריה הרומית), כן הפך החינוך בתרבות הלאומית לחלק מהחינוך לתרבויות העמים בקרבם חיה האומה. בעידן ההלניסטי התחנכו יהודים רבים

בתולדות עמם ובספרותה הקלסית, בצד לימודי תרבות יוון ויצירות הקלסיקה שלה בפילוסופיה, בספרות ובאמנות. מאז ועד היום פועלת ביהדות, כבתרבויות לאומיות אחרות, מגמת הפתיחות לתרבויות העמים ומיזוגה בחינוך בתרבות הלאומית – כמו בעידן ימי הביניים באיזורי השפעת האסלאם והנצרות, כמו בעידן הרנסאנס וההשכלה – באיזור אירופה המרכזית והמערבית, וכמו בימינו – בישראל ובכל תפוצות העם היהודי.

עניי הרוח המחנכים לעוני רוחני על ידי חינוך מסתגר במיגזר אחד של היהדות תוך התעלמות מעושרה, ממגוונה ומיצירתה בימינו, מתעלמים גם מתרבויות העמים. מערכות החינוך שהפכו למערכות הכשרה מקצועית או מדעית בלבד, מחנכות לבורות ולהתעלמות ממורשת התרבות המיוצגת ביצירות הקלסיקה של התרבות הלאומית והכלל אנושית. חניכיהן נחשפים רק או בעיקר ליצירות בידור אשר באופנה, וכל עוד הן באופנה, ואלה הן יצירות ריגוש רפלקסיביות, המאבדות בהדרגה את ייחודן כיצירות של תרבות לאומית מסויימת או כיצירות המביעות אישיות ייחודית.

ללא חינוך הומניסטי מטפחות מערכות הלימוד המקצועי וההתמחותי בעלי מקצוע יעילים – "יצורים בעלי ראש מחשב וגוף של חיה", כפי שקרא להם אחד הקרימינולוגים בסוף המאה העשרים. חינוך הומניסטי חיוני לקיומה של חברה אנושית; ארסמוס: "אין האדם נולד אדם הוא נהיה אדם" (בתהליך דיאלקטי: האינדיבידואציה היא תוצאה מהסוציאליזציה) פיקו דלה מיראנדולה (1486) בנאומו על כבוד האדם: "האדם ניחן בדיגניטי הנובע מאפשרות הבחירה שניתנה לו. בכל יצור יש זרע הקובע תכונותיו, רק האדם יכול להידמות לחיה ביצריותו, למלאך בתבונתו, לצמח באדישותו, לאלוהים בהבנתו את העולם, בהבנת עצמו ובטוהר מידותיו".

בני אדם הם היצורים היחידים הזקוקים לחינוך שיטתי כדי להגשים את התכונה היכולה לאפיין אותם – להיות אנושיים. כל שאר החיות נעשות מה שהן בזכות המנגנונים הגנטיים והאינסטינקטיביים המוענקים להן בלידתן. אותם מנגנונים אינם מאלצים את האדם להיות אנושי, הם מאפשרים לו ליהפך אנושי. המנגנונים הגנטיים והאינסטינקטיביים המניעים את התפתחות האדם כיצור ביולוגי, מאפשרים לו באותה מידה להיות גם בלתי אנושי. אנושיותו של האדם תלויה בתהליך ההומניזציה או הדה־הומניזציה שבחינוך. חינוך המתעלם ממטרת ההומניזציה ומטיפוח הרוחניות והאישיות של האדם

– הופך לאחד מגורמי ההשחתה של החברה האנושית. משבר הזהות הפוקד רבים מחניכי מערכות הלימוד בימינו, מעדער את ההבחנה בין טוב לרע, את מחוייבותו של היחיד כלפי החברה וכלפי הזולת, ואת מודעותו לזכויות שזו חייבת להעניק לו.
ילדים פושעים ורוצחים, שאינם מונעים על ידי מצוקה כלכלית או מעמדית, פועלים כפסיכופתים, משוללי כושר הבחנה בין טוב לרע, משוללי רגישות לזולת כאישיות ייחודית בעלת זכויות. זוהי אחת התופעות המסוכנות ביותר לחברה, המתלוות להעדר חינוך הומניסטי.
חינוך הומניסטי המפנים את מחוייבותו של אדם לזולתו ולחברה בה הוא חי, מפנים את מודעותו לזכויות של כל יחיד בחברה וזהו התנאי לחיי צוותא של יחידים בחברה אנושית המסוגלת להתגונן בפני מהרסיה מבפנים.

חינוך לדמוקרטיה ולמקורותיה ביהדות

החינוך ההומניסטי כולל חינוך לדמוקרטיה לא רק כמשטר היעיל ביותר מכל חלופותיו (מבחינה כלכלית ובטחונית), אלא כמערכת אנושית יחידה המגינה על המיעוט, על היחיד ועל חופש היצירה התרבותית והחינוכית.
החינוך ההומניסטי כולל התנסות בהליכים דמוקרטיים בכל גיל, בהתוודעות לאמונות ולדעות שפיתחו את הדמוקרטיה בעמים ובעידנים שבהם התפתחה. עיון ודיון ביצירות כאלה מאפשר התמודדות רעיונית עם בעיות המתעוררות בגלל הניגודים הפנימיים המתגלים במהלכי הדמוקרטיה והנובעים מעיקריה. דוגמה לכך היא עיקרון פסיקת הרוב שהתקבל על דעת חכמים בתלמוד, והושפע מעיקרי הדמוקרטיה היוונית, שהסתמך על האמור בתנ"ך: "אחרי רבים להטות". המשכו של פסוק זה בתנ"ך – "ולא אחרי רבים לרעות" – מגלה את הקשיים שבקבלת עקרונות הדמוקרטיה ופסיקת הרוב ככלל שאין לו יוצאים מן הכלל. הציווי לקבל ולציית לדעת הרוב, כרוך באזהרה מפני היגררות אחרי הרוב כשהוא בלתי צודק, כשהחלטותיו רעות ומרעות (כגון העלאת הנאצים לשלטון בהליך דמוקרטי בגרמניה).
מסקנתם של חכמים רבים בתלמוד: יש לציית לרוב, ולשמר את דעת המיעוט, פן יצדק בעתיד (ר' יהודה), אך בשום פנים אין למסור את זכות ההכרעה ליחיד, אפילו הוא אלוהים (כמשתמע מסיפור תנורו של עכנאי).

על בסיס גישות אלה ביהדות ניתן היה לפתח דמוקרטיה בקהילות יהודיות רבות בהן נבחרו מנהיגי הקהילה ונשכרו רבנים על ידי הקהילה, ולזו האחרונה נמסרה הזכות להחליפם ברבנים אחרים, כנהוג במרבית הקהילות היהודיות הדתיות בעולם עד היום הזה.

על בסיס עקרונות אלה אפשר היה להקים את מדינת ישראל כדמוקרטיה בהשתתפות מנהיגים ותנועות חילוניים ודתיים כאחד. רק בשלב מאוחר יותר התגלו הניגודים בין הגישות והדרישות של חלק מהתנועות הדתיות ובין עיקרי הדמוקרטיה.

החינוך לדמוקרטיה מבוסס על הניסיון המצטבר בדמוקרטיות הגדולות של עמי המערב מאז ייסודה ושקיעתה של הדמוקרטיה היוונית. הוא כולל התייחסות לתופעותיה ביהדות וליצירות ההגות והביקורת המתייחסות אליה בתרבותנו.

מאז התלמוד לא האמינו רוב ההוגים ביהדות כי יש אדם המדבר בשם האלוהים, או כי מעמדו של אדם בקהילת הרבנים או במסורת הופך אותו בלתי שוגה (כאפיפיור) או צודק תמיד בדבריו ובפסיקותיו. יהודים לא היססו לבקר ולערער על דברי הוגים ופוסקים שהיו נערצים על חוגים רחבים ביותר כגדולי הדור. אפילו על "משנה תורה" של הרמב"ם ערערו רבים, והוא לא התקבל כחוקה מחייבת ברוב חוגי היהדות בעולם. הרמב"ם עצמו אינו מהסס להוקיע דברי חכמים תלמודיים, כשאלה נראים לו דוברי שקר המטיפים לאמונות תפלות – כמו במכתבו לקהילת מונפלייה, בו הוא מוקיע את האסטרולוגיה כשקר, אף שהוא מזכיר בו חכמי תלמוד שהאמינו כי ניתן לחשב את גורלו של אדם ממהלך הכוכבים בהיוולדו.

ביהדות קיימות כמובן גם גישות אנטי דמוקרטיות מובהקות המקנות ליחידי סגולה ו"גדולים בתורה" את הזכות לפסוק בכל עניין אישי או פוליטי, הלכתי או משפטי. חלקים גדולים של היהדות הדתית חיים עדיין בימינו במסגרות אנטי דמוקרטיות הן מבחינת הוויתור על הכרעת הרוב והן מבחינת ההתעלמות מזכויות האדם. גישות אנטי דמוקרטיות אלה הפכו נחלת מיעוט קטן והולך ביהדות.

המדינה היהודית מתבססת על העיקרים הדמוקרטיים שהובעו במגילת העצמאות של מדינת ישראל והתואמים את העיקרים של הכרזת העצמאות של ארה"ב ואת אמנת זכויות האדם של האומות המאוחדות.

החינוך ההומניסטי יעזור לחניכיו להתוודע לעקרונות הדמוקרטיה, לערכים הומניסטיים כלל אנושיים, לרעיונות המתייחסים אליהם ביהדות, ליצירות יהודיות וליצירות עמים אחרים המביעים את עיקריה של הדמוקרטיה והנאבקים נגד המבקשים להורסה.

אחת ממטרות החינוך ההומניסטי היא העמקת המודעות לערכים המוסריים הגלומים בעיקרי הדמוקרטיה. דיון ומחשבה בבעייתיות ובניגודים הפנימיים המתגלים בדמוקרטיה, יתחשבו בערכים הומניסטיים כאמות המידה להערכה ולהעדפה של חוקים ודרכי התמודדות עם ניגודים אלה. דוגמאות לכך הן: בעיית גבולות חופש הדיבור והחינוך המטיפים ללאומנות ולגזענות ולהרס הדמוקרטיה, בעיית השחרור של מתנגדים מצפוניים למלחמה כלשהי מחובת הגיוס להגנה על המדינה כשהיא מותקפת, בעיית חופש ההתחברות לכיתות מיסטיות ואחרות הנשלטות באופן בלתי דמוקרטי על ידי מנהיגים שהכל חייבים לציית להם, בעיית שלטון האשה על גופה וחופש ההפלה, בעיית חירותו של אדם לחיות ולמות כרצונו בדמוקרטיה האוסרת המתת חסד.

פתוח הכושר הלשוני

חינוך הומניסטי מטפח את מותר האדם על כל חי בטבע – הכושר הלשוני שבו ניחן, יכולתו לתקשר באמצעות סמלים מילוליים המשנים את משמעותם לפי ההקשר וההסכמה של המשתמשים בהם.

פיתוח הכושר הלשוני מתחיל מרכישת לשון האם והאב במסגרת התרבות הלאומית בה הם חיים. ביהדות התפוצה התפתח הכושר הלשוני מגיל צעיר ביותר בשל חשיפת ילדים למספר שפות נוספות על שפת האם והאב – מֵהן שפות יהודיות (כעברית, אידיש, לדינו, מוע'רבית, טאטית ודיאלקטים של שפות אחרות אשר רק יהודים דיברו בהן), מהן שפות עמים אחרים אשר בקרבם חיו יהודים.

הכושר הלשוני מתפתח ככל שגדלה החשיפה ליצירות ספרותיות, תיאטרליות, רדיופוניות וקולנועיות ששפתן עשירה ורבת סגנונות, ובמידה שחשיפה זו ליצירות מילוליות משולבת בפיתוח כושר הדיבור, ההידברות, ההרצאה וארגון המחשבה המילולית להבעה ממוקדת ובהירה. לשם כך על החינוך ההומניסטי לחזור לשורשיו ולכלול במערכת הלימודים שלו לימודי רטוריקה מעשית –

יצירת הרצאות והשתתפות בדיונים וויכוחים מגיל צעיר, תוך הסתמכות על יצירות ספרות בכל הז'אנרים שלה.

פיתוח כשרים לשוניים אינו מכוון רק לפיתוח התקשורת בין בני אדם למטרות עבודה או חליפין. כושר לשוני מפותח הוא אחד התנאים החיוניים להגשמת הזכויות והחובות של האדם בדמוקרטיה וליכולתו להקשיב, לבקר, להביע דעה ולהשפיע על בוחרים ונבחרים כאחד.

פיתוח הכושר הלשוני ואוצר המילים מסייע לאדם להעשיר את עולמו הרוחני בחוויות קליטה של יצירות חדשות ועתיקות, להבינן ולשוחח עליהן עם ידידיו וקרוביו. אלה מסייעים לו להעלות בכך את איכות חייו, בהוסיפם מישור פעילות נוסף על מישורי הפעילות היומיומיים החותרים לסיפוק צרכים או לעיסוק במקצוע.

הלשון האנושית - בניגוד למערכת סימני התקשורת בין חיות אחרות - כוללת מערכת מושגים המציינים את מה שמעבר למוחש. מושגים אלה הופכים ומייצגים "ישים" הקיימים מעבר לגבולות ההווה והמתהווה - בעבר ובעתיד. הם כוללים מושגים המביעים מאוויים, עיקרי הערכה והעדפה (ערכים), אידיאלים וגורמי חרדה.

כל יצירותיה של הלשון - המושגים, המחשבה, השיחה, המוסד, הדעת והספרות לסוגיה - נוצרים בסביבה של תרבות לאומית, תוך מפגש עם תרבויות עמים אחרים.

פיתוח הכושר הלשוני - בשפה הלאומית ובשפות אחרות - מהווה את אחת הדרכים הראשיות בחינוך ההומניסטי להגשמת הפוטנציה האנושית ולהכרת התרבות בה חי ומתחנך האדם.

חלק שני

תנ"ך כספרות

ספרות התנ"ך ותפקידיה בתרבות היהדות החילונית

פרק ראשון

ספרות התנ"ך ותפקידיה בתרבות היהדות החילונית

גישה לתנ"ך מנקודת המבט של ביקורת התרבות

ביקורת התרבות - העיון, המחקר וביקורת יצירות ותופעות בתרבות העם היהודי לדורותיו, אינה חלק מלימודי חקר וביקורת המקרא, אך היא כוללת עיון ולימוד במאפייני הספרות התנ"כית, התפקידים שמילאה בחיי היהדות כתרבות והתפקידים שהיא ממלאה בחיי הרוח והתרבות של יהודים חילוניים בימינו.

ביקורת התרבות היהודית מגלה את תפקידו הייחודי של התנ"ך בתולדותיה, בהיות התנ"ך היסוד והמכנה המשותף היחידי לכל היהדויות ביהדות, בעוד כל מכלולי הספרות, ההגות והאמנות היהודיים האחרים, מתפקדים כמכוננים ומניעים בגבולות אחת מהיהדויות בימינו או בעבר, כגון: הספרות ההלניסטית היהודית ביהדות התפוצה דוברת היוונית, הזוהר ביהדות הקבלה, התלמוד ביהדות הרבנית, התניא ביהדות חב"ד, אחד העם - ביאליק ובובר ביהדות החילונית, והספרות העברית החדשה ביהדות הישראלית.

בכל אחת מן היהדויות הללו אין מכירים את ספרי היסוד של היהדויות האחרות, או של חלק מהן. רק התנ"ך, אשר כל הספרויות היהודיות מתייחסות אליו, מהווה יסוד התרבות של כל אחת מהן.

בכל היהדויות מכירים את התנ"ך או חלקים ממנו, בכל היהדויות מעצבת היצירה התנ"כית את התודעה הלאומית, את המורשת ההיסטורית שעליה היא מבוססת ואת התקוות המשיחיות (הדָתיות והחילוניות) לשיבת העם לארצו ולעצמאותו המדינית והתרבותית. בכל היהדויות נוצרו יצירות בהשראת התנ"ך או בתגובה עליו בתחומי אמנות שונים: בציור ופיסול, בטקסטים מילוליים, בתיאטרון וקולנוע, במוסיקה ושירה.

ביקורת התרבות מעיינת ביצירות הת"נכיות ומציגה אותן מנקודת מבט שונה מזו של מקצועות לימודי המקרא, כגון: ביקורת המקרא והמקורות מהם מורכבים הטקסטים התנ"כיים, פרשנות המקרא מבחינה בלשנית או מבחינת ההשוואה בין ספרותו לספרויות אחרות במזרח התיכון הקדום, לימוד המקרא כחלק ממסכת הפירושים המסורתיים המקודשים ביהדות

האורתודוכסית, או לימוד המקרא כחלק מלימוד הארכיאולוגיה וההיסטוריה של העם היהודי, ותוך התייחסות אליהן.
ראיית התנ"ך כיסוד ומכנה משותף יחידי לכל היהדויות (התרבויות של היהודים), מניחה כי אין הכרת התנ"ך מספקת להכרת היהדות המתפתחת מזה אלפיים שנה אחרי חתימתו.
ברור כי יהודים הרואים בספרות חז"ל מקור חיוני ליהדותם, ילמדו, בנוסף ללימודי התנ"ך, גם לימודי תלמוד וספרות מדרשית, פרשנית והגותית המיוחסת לחז"ל.
באותה מידה ברור כי יהודים שאינם מסתפקים בספרות חז"ל כמייצגת את היהדות בעידן ההלניסטי־ביזנטי, יערכו מבחר שיהווה מכלול מייצג של היהדות בעידן זה, אשר יכלול יצירות חז"ל, פילון ופלוויוס, הברית החדשה, ציורי דורא אירופוס, מחזה "יציאת מצרים" של יחזקאל המחזאי, שירים, משלים וספורים מה"ספרים החיצוניים", ספר היצירה, שעור קומה, ספרי המסעות הווירטואליים בספרות המרכבה או ספרות ההיכלות, מגילות ים המלח וכת קומראן ועוד.
בכל הספרויות הללו תהיה התייחסות ליצירות תנ"כיות, ורק מבחר ממכלולן יוכל לייצג את המיגוון הגדול של היהדויות שחיו זו לצד זו, זו בתוך זו, ולעתים זו כנגד זו, בימי בית שני ובחלקים גדולים מן האלף הראשון לספירה.
האמירה שהתנ"ך הוא היסוד היחיד המשותף לכל היהדויות ביהדות, אין משמעותה שהוא היסוד הבלעדי בתרבות היהודית, אך לימודי היהדות כתרבות מגלים לנו כי בכל אחת מהיהדויות נוספו ונוצרו יחידות ייחודיות ליהדות זאת, בנוסף ליצירה התנ"כית.

הדיון בתפקידי התנ"ך בחיי היהדות כתרבות

- איזה תפקידים ממלא או מילא התנ"ך ביהדות כתרבות העם היהודי?
- כיצד פעלו היצירות הספרותיות שבתנ"ך על תודעת המורשת ההיסטורית והתרבותית של חניכי היהדות?
- מאיזה בחינה מהווה התנ"ך עדות היסטורית למציאות תרבותית, רוחנית וחברתית אשר שררה ביהדות עידן האלף הראשון לפני הספירה?
- מה הם מאפייניה הייחודיים של אנתולוגיה ספרותית זו המאפשרים לה

למלא את תפקידיה השונים בתרבות העם היהודי?

- מה תפקידי התנ"ך - על יצירותיו הדתיות והחילוניות - בחיי התרבות ובחינוך של יהודים חילוניים?
- כיצד משפיעות אמונות של יהודים חילוניים על גישתם לתנ"ך ולמבחר מקורות היהדות?
- מדוע רווחת ביהדות החילונית גישתו של בובר לפגוש תחילה את היצירות בתנ"ך ב"עירומן", באופן נפרד מיצירות פרשנות מסורתית, מדרש ומחקר?

עם שאלות אלה מתמודדים הפרקים הבאים.

אמונות יהודים חילוניים מנחות גישות לתנ"ך

גישתם של יהודים חילוניים, במובן: יהודים חופשיים מחובת שמירת מצוות הלכה ומחובת הסכמה עם פרשנות דתית מסורתית ומקודשת של התנ"ך. גישה זו מונחה על ידי אמונות רווחות בקרב יהודים חילוניים בעולם. אמונות אינן מתנסחות תמיד בהצהרות או אפילו בתודעתם של יהודים חילוניים. אמונות מתבטאות באורח חייהם, בחינוך ילדיהם, במבחר היצירות היהודיות שבהן הם רואים את "מקורות היהדות" ובאופן קריאתם את היצירות התנ"כיות.

מאז התפשטה היהדות החילונית בעם היהודי במאה ה־18 וה־19 ועד היותה לתרבות רוב היהודים במאה ה־20, החל התנ"ך למלא מחדש תפקיד מרכזי בחינוך ליהדות. שוב החלו לראות בו את יסוד הלאומיות היהודית - המודעות למורשת היסטורית ותרבותית משותפת של העם היהודי בכל העידנים. מבחינה זו דחק התנ"ך את רגלי לימודי התלמוד הממשיכים לתפוס מקום מרכזי בחינוך הדתי האורתודכסי. ביהדות החילונית וביהדויות הדתיות הרפורמיות נלמד התנ"ך במיגוון דרכים - כספרות הקלסית של תרבות העם היהודי, כמקור הדת המונותאיסטית היהודית שהתפשטה, בגירסאות נוצריות ומוסלמיות, בתרבויות עמים רבים, וכאוסף של תעודות היסטוריות המעידות על החיים החברתיים והתרבותיים של העם היהודי בתקופת התהוותו.

על מנת להכיר את הגישות החילוניות לספרות התנ"ך עלינו להתוודע לאמונות הרווחות ביהדות החילונית ולהשפעתן על הגישות של בעלי האמונות הללו אל היצירות התנ"כיות.

בין עיקרי האמונה של יהודים חילוניים המנחים את הגישה ליצירה התנ"כית, לתכניה ולמסריה:

- בני אדם הם יוצרי התנ"ך, האלוהים, הערכים המוסויים, המצוות והחוקים המוערכים ומועדפים לפי הערכים.
- "ערך" הוא אמת־מידה להערכה ולהעדפה של כללי התנהגות, חוקים אזרחיים, מצוות דת, מנהגים ומסורות.
- בני אדם יוצרים אלוהים שונה בכל תרבות אנושית, בכל ספרות של המאמינים בקיום האל גם מחוץ לספרות ולאמנות, מייחסים לאלוהים שיצרו חוקים ומצוות, שהם מחוייבים למלא גם אם אין הם תואמים ערכים מוסריים אוניברסליים.
- הערכה והעדפה של כל חוק ומנהג מונחה על ידי אמונה בערכים מסויימים, מטרות המוסר, ידע הנימוקים ("הטעמים") והתוצאות האפשריות של ציות לחוקים ולכללי ההתנהגות.
- מטרות המוסר והערכים הם שיפור ההומניות ואיכות החיים של בני האדם.
- הגשמת המטרות הללו מותנית בהתנהגות מוסרית, היא ההתנהגות המונחה על ידי ערכים בהתאם לעיקרים שנוסחו על ידי הלל ועל ידי עמנואל קנט:
  - לא נעשה לזולתנו את השנוא עלינו.
  - לא נראה באדם אמצעי אלא מטרה.
  - כלל מוסרי הוא מוסרי כל עוד הוא כללי.
- נטייתו ה"טבעית" של האדם למוסריות ולהומניות הם תוצאה, כדעת יום, מחינוך כתהליך הומניזציה, המתחולל בחברה הנוהגת לפי כללי המוסר.
- החינוך וההומניזציה מתבצעים תמיד בתרבות לאומית כיון שאין תרבות לא־לאומית.
- מכאן שחינוך של יהודים חילוניים הומניסטיים ייעשה תוך פתוח הידע, הזיקה וההבנה ליהדות כתרבות העם היהודי ולתרבויות העמים שבתוכם חי בימינו ובעבר.
- תהליך החינוך כולל השכלה בתרבות החברה הלאומית בקרבה אנו חיים ובתרבויות העמים שבקרבם חי הלאום, תוך התוודעות ליצירות ולתופעות במורשת ההיסטורית והתרבותית של העם ויסודותיה, כמו ההתוודעות לספרות התנ"ך ביהדות.

הפרדת קריאת הפשט מפרשנות הדרש

פרשנות פשט של יצירות תנ"כיות כיצירות ספרות שלמות, תקודם ותופרד מכל פרשנות דרש, או ניתוח מדעי המפרק את היצירה לגורמים.

הצגה כזאת של היצירות הספרותיות בתנ"ך, תכוון את דעתנו לכָתוב ביצירה ולא לכָתוב ביצירה ספרותית או מדעית אחרת, כספרות המדרש או "ביקורת המקרא". ההצמדה של כל יצירה תנ"כית ליצירות הספרותיות הנוספות הללו מסלפת את היצירה המקורית הן מבחינה ספרותית והן מבחינת מקומה והשפעתה על המורשת ההיסטורית והתרבותית, אשר בגינה ממלא התנ"ך תפקיד חיוני כל כך בחיינו התרבותיים.

דמותו של אברהם, למשל, מסולפת בתודעת המייחסים לו את המסופר במדרש על הילד אברהם ששבר את פסילי האלים בחנותו של אביו, שעה שאברהם התייחס בכבוד אפילו ל"אל עליון" – אבי כל האלים הכנעניים, אשר על מזבחו הקריב קרבן, כשהיה אורחו של הכהן היבוסי מלכיצדק, מלכה של ירושלים.

קוראי "שיר השירים" לא יוכלו לחוות את גדולת יצירת מופת זו בתולדות שירת האהבה החושנית, אם יבינוה קודם כל במונחים של פרשנות הדרש הרואה בו אהבה בין יהוה לכנסיה הקתולית או לכנסת ישראל.

אי אפשר לחוות יצירה כאיוב כיצירה פיוטית ופילוסופית, מן החשובות והמשפיעות בתרבות העם היהודי, אם במקום לקרוא את שכתוב בה עוסקים בדיון השוואתי של המחקרים המציעים את פירוקה לגורמים שמהם הורכבה כנראה.

ספר בראשית ופרקי רומן האבות והאמהות שבו, מצטרפים לשלמות רציפה וייחודית בתולדות הספרות העולמית, אך אי אפשר לחוות יצירה זו אם אין מפרידים בין קריאתה כשלמות לבין הדיון בהיפותזות ובניתוח המחקרי למקורות היהויסטים, האלוהיסטים והכהניים מהם שאבו העורכים את הטקסטים שצירפו ליצירתם.

עדות היסטורית ביצירות ספרות מבדה בתנ"ך

עדות היסטורית משתמעת מיצירות כל ספרות מבדה, כולל ספרות המבדה התנ"כית. בספרות המבדה (פיקשן) יוצר הסופר מציאות חדשה מחומרי

המציאות המוכרים לו, באמצעות דמיונו. חומרי מציאות אלה, שהם חומר הגלם ליצירתו, מעידים ומייצגים מציאות חברתית, תרבותית ורוחנית בה חיים הגיבורים הספרותיים ומציאות שאותה עיצב הסופר מנסיון חייו.
בעקבות קרליל, אנו רואים גיבורים ספרותיים ההופכים גיבורים היסטוריים בזכות התפקיד שהם ממלאים בהיסטוריה של העם או העולם - כמו המלך ארתור או ישו מנצרת - מבלי שהדבר יהיה מותנה באותנטיות הדיווח על חייהם, כפי שהוא מוצג בספור או בספורים שעיצבו את דמותם.
אחד העם הציג כך את משה, אשר עוצב בספורי התנ"ך והיה בדיעבד לדמות היסטורית, כאשר החל למלא תפקידים בתולדות העם היהודי, בדתו ותרבותו, במחשבה החברתית והמדינית וביישומיה בחיים היהודיים, גם אם אין לנו הוכחה כי הדיווח על האירועים בספור חיי משה הם "אמת ארכיאולוגית". בביטוי של אחד העם, יש לראות ביצירות הספרות שעיצבו את משה, יצירות שכוננו דמות היסטורית.
מכאן שספרות המבדה עשויה למלא שני תפקידים מובחנים זה מזה:
[1] היא מכוננת דמויות ספרותיות - אלוהיות ואנושיות - אשר יש בהן כדי להפוך לדמויות היסטוריות;
[2] היא מייצגת מציאות חברתית, תרבותית ורוחנית בה חי או עליה מספר הסופר, אשר עיצב את עלילות ספוריו מחומרים היסטוריים מציאותיים, אותם מצא - לא המציא.
גם אם אין אפשרות לאמת את נכונות הדיווח על המעשים מהם מורכבת העלילה הספרותית, היא מהווה עדות היסטורית, ומאפשרת לנו להתוודע אל המציאות החברתית והתרבותית שהיא מעידה עליה, עדות העשויה למצוא לה סימוכין במחקרים היסטוריים ובממצאים ארכיאולוגיים.
הידע הנרכש בדרך זו בונה את תודעת המורשת ההיסטורית ואת הזכרון הקולקטיבי של העם המיוצג ביצירות ספרות המקובלות בעם כיצירותיו המכוננות.
התנ"ך ממלא תפקיד זה של מורשת היסטורית המכוננת זיכרון קולקטיבי של העם היהודי. הקריאה בתנ"ך מגלה, באמצעות עדויות היסטוריות אלה, מציאות חברתית ותרבותית בה חי העם היהודי בעת היווצרו והתגבשותו כעם ייחודי.
עדויות היסטוריות אלה מילאו תפקיד בטפוח תקוות והשקפות משיחיות -

דתיות וחילוניות – וציפיה לשובו של העם לארץ התנ"ך, ולהקמת מדינתו העצמאית בשטחה, כפי שכבר עשה בשלוש המדינות שהקים וקיים באלף הראשון לפני הספירה.

השערות החוקרים בדבר חוסר האותנטיות של הדיווח התנ"כי על האירועים המסופרים בו, אינן משנות דבר בתפקיד שמילאו עדויות היסטוריות אלה בתרבות העם היהודי ותולדותיו. העובדה שעדיין לא נמצאו כל הוכחות ארכיאולוגיות ליציאת מצרים, מלבד כתבים בני אלפיים וחמש מאות שנה שנמצאים בידינו, אינה משנה דבר ביחס לחשיבות שמייחסים ביהדות ליציאת מצרים כעובדה, וביחס לתפקיד שספורי יציאת מצרים ממלאים בתרבות העמים (ראה מייקל וולצר, "אקסודוס ומהפכה").

התוודעות למחקר ההיסטורי והארכיאולוגי מרחיבה את הידע ביחס לרקע ההיסטורי האפשרי של האירועים המסופרים בספרות התנ"כית. מחקרים כאלה המשמשים את הגישה הביקורתית אל היצירה התנ"כית, עשויים לגלות אנאכרוניזמים המעידים כי היצירה מעידה על דברים שאין להניח כי היו בנמצא באותה תקופה – כמו הגמלים הכלולים במתת שנתן פרעה לאברהם תמורת שלוש היממות אותן בילתה שרה בארמונו. (מחקרים וממצאים ארכיאולוגיים אחרים טוענים כי אין כאן אנאכרוניזם, כיון שבאיראן נמצאו שרידי גמלים מבוייתים כבר באלף הרביעי לפני הספירה, ובנגב נמצאו עצמות גמלים מעורבות בעצמות כבשים מהאלף השלישי והשני לפני הספירה – מה שמעיד כנראה על המצאותם של גמלים מבוייתים בתקופה המיוחסת לאירועים שבספור אברהם.)

הגישה הביקורתית המשתמשת בממצאי המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי מחזקת ברוב המקרים את העדות ההיסטורית התנ"כית בתארה את המציאות החברתית והתרבותית – כגון השוואות בין חוקי חמורבי לחוקים הנוגעים ליחסי משפחה וירושה בספרות התנ"כית, או התמונה המצטיירת על ידי המחקר (על יסוד תעודות מארכיוני עמרנה ומארי) ביחס ליצירות ספרות קדומות לאלה של הישראלים שנתגלו במאה העשרים. ישראלים עבדו, לפי עדות התנ"ך, אלים כנענים, הקרובים במעמדם ובתפקידיהם לאלים המתוארים במיתוסים המסופוטמיים. בתעודות של מלכים מסופוטמיים מתייחסים למלחמות המתוארות בתנ"ך בין הפולשים ממסופוטמיה לממלכות ישראל, ובסטלה של מלך מצרים מרנפתח מ־1207 לפנה"ס מוזכר בפירוש השם "ישראל" כשם של ישות אתנית אשר לדעת המלך המצרי, במאה ה־13

לפנה"ס, הושמדה על ידו באופן שאין לה עוד זרע או עתיד.
בספרות אשר נוצרה בתרבות העם היהודי בעידן האלף הראשון לפני הספירה מצויים תיאורי נדודים של משפחות עבריות קדומות בדומה לתאורי נדודי שבטי "החבירו" או "העבירו" בחצי הסהר הפורה. תאורים אלה דומים למשתמע מתאורי נדודי משפחות אברהם ויעקב (אשר שמות פרטיים זהים או דומים לאלה שלהם מצויים בארכיונים הנ"ל).
עדויות רבות מצויות בתנ"ך על הקשרים בין תרבויות העמים בחצי הסהר הפורה לתרבות "העברים" הקדמונים, המכונים אחר כך "בני ישראל" או "יהודים". התנ"ך מעיד כי הישראלים הקדמונים דיברו בשפה העברית (ובירושלים ב"יהודית") – שפה דומה מאד לשפה הפיניקית, ואשר דיברו בה גם יהוה וגם המוקיעים את רוב בני ישראל, העובדים רבים מאלי כנען, בצד או במקום עבודת יהוה.
מעדויות הספרות התנ"כית אנו למדים כי האמונה בחיים אחרי המוות לא היתה רווחת בעם ישראל, ואין סופרים תנ"כיים המאמינים בה (לבד מסופר "דניאל"), אך יש גם עדויות תנ"כיות לסטיות ולמנהגי העלאה באוב של מתים הנפגשים עם החיים מחדש – כבספור מפגש שאול עם שמואל אחרי מותו.
עדויות רבות בספרות התנ"כית מייצגות את התפתחותו וייחודו של המונותאיזם המוסרי שבתורת הנביאים, שגם אם היה נחלת מיעוט בקרב העם היהודי, הוא הופך גורם המשפיע השפעה מכרעת בהתפתחות היהדות והתרבות המערבית כולה. החידוש המקורי והמהפכני ביותר בתורת הנביאים הוא דרישתם למלא אחר מצוות תורת הצדק הסוציאלי והעדפתן על מצוות הדת ופולחנה – הקרבנות והתפילות.
בכך הניחו הנביאים יסודות עקרוניים לתורות צדק סוציאלי בתרבויות המערב, ועודדו כעבור מאות רבות של שנים את אלה שראו בערכי הצדק את אמות המידה לביקורת כל תוק ומצווה – דתיים ואזרחיים כאחד.
הטקסטים התנ"כיים מהווים תעודות ארכיאולוגיות – ובהם טקסטים שנכתבו לפני למעלה מאלפיים שנה, העתקים שלפחות בחלקם הם מדוייקים להפליא, כפי שהתגלה בהשוואה בין ספר ישעיהו שנמצא בקומראן לבין ספר ישעיהו הנמצא באלפי מהדורות הדפוס של התנ"ך.
עתיקותן של היצירות התנ"כיות מחזקת את מעמדן כתעודות היסטוריות

המעידות על המציאות בתקופות קרובות לאלה שבהן נכתבו הדברים. שכיחות הטפסים המודפסים של כרכי התנ"ך משכיחה מרבים את עתיקותם המופלגת של כתבי יצירות הספרות התנ"כית, אשר בחלקם תורגמו כבר במאה השלישית לפנה"ס.

מכל הבחינות האלה יש לראות בתנ"ך אסופה של עדויות היסטוריות המלמדות על מציאות שסופרים לא המציאוה אלא מצאו אותה, גם אם, כמו כל סופרי המבדה בעולם, אין הם מדווחים תמיד על אירועים במציאות באופן שידמה לדוח עובדתי הנדרש על ידי בית משפט, אלא מייצגים את המציאות על ידי עלילות בדיוניות, גיבורים שעוצבו על ידי היצירה ודברים שהסופר חש שראוי היה לגיבור לאומרם.

כשם שיש להניח כי האיליאדה והאודיסיאה מייצגות מציאות חברתית ותרבותית של שבטים החיים לפני המאה השמינית לפנה"ס, הנקראים בתקופה מאוחרת יותר "יוונים", כך יש להניח כי ספורי התנ"ך מייצגים ומעידים על מציאות חברתית ותרבותית בחיי שבטים עבריים וישראליים, הנקראים אחר כך "יהודים", אשר חיו במזרח התיכון ובארץ העמים הכנענים באלף הראשון לפנה"ס ואולי גם במחצית השניה של האלף שקדם לו.

הנסיונות הקיצוניים והקולניים של מכחישי קיומו של העם הישראלי הקדום המסתמכים על העדר הוכחות ארכיאולוגיות חד משמעיות לקיומו, מתעלמים מהכלל הראשוני בכל מחקר היסטורי ומשפטי כי "העדר עדות אינו עדות להעדר" . השערותיהם הדמיוניות של מכחישי ישראל, לפיהן עבדי הכנענים שמרדו באדוניהם, ברחו מעריהם, התיישבו בהרי השומרון ויהודה והמציאו ואימצו לעצמם את ההיסטוריה הישראלית המתחילה ביציאת מצרים - השערות אלה ממציאות מציאות ואינן מייצגות אלא את דמיונם של ממציאיהן. כשהם נתקלים בסטלה של מרנפתח משנת 1207 לפנה"ס, בה יש התייחסות ישירה ל"ישראל", מסתפקים מכחישי קיומו של העם הישראלי הקדום בהודאת מבוכה, אף שגם הם מוכרחים להודות כי התעודה היחידה שיש בידיהם לקיומו של העם הישראלי היא ההודעה על השמדתו ואי קיומו.

פרק שני

תפקיד התנ"ך בחינוך החילוני להומניזציה ביהדות

מטרת כל חינוך היא הומניזציה של היצור הביולוגי הקרוי אדם ובעל הפוטנציות להיות הומני, איש חברה ותרבות, בעל נטיות מוסריות וכושר ביקורת והבחנה בין טוב לרע. ניתן להשיג מטרה זו בחינוך בתרבות לאומית, כיון שאין בנמצא תרבות לא לאומית.

שתי מגמות מתנגשות בחינוך כזה:

[1] סיגול האדם לחברה ולמוסכמותיה, תוך הקניית ידע על אודות מורשתה ההיסטורית והתרבותית, תוך הפנמת ערכים מוסריים אוניברסליים, ותוך הקניית מיומנויות חיוניות ליכולתו של היחיד ללמוד ולעבוד בחברה זו.

[2] טפוח אישיותו העצמאית, תוך טפוח יצירתיותו וביקורתיותו של האדם כלפי מוסכמות החברה ויצירות ופריטים במורשתה ההיסטורית והתרבותית, ותוך חתירה להגשמת מירב הפוטנציות הייחודיות לכל אדם, והכרתו בזכויות ובחובות הנובעות מחברותו בחברה הלאומית, הקהילתית והמשפחתית.

את שתי המגמות הללו משרתת ההשכלה וההתוודעות ליצירות הקלסיות שביסוד התרבות הלאומית ותרבות העמים שבקרבם חי העם.

התוודעות ופתוח זיקה רגשית ליצירות אלה, ביקורתיות ויצירתיות בגישה אליהן, מפתחות הן את סיגולו של היחיד לחברה בה הוא חי והן את טפוח אישיותו העצמאית המעמתת אותו עם החברה והתרבות הזאת.

טפוח כושר החוויה הפיוטית והביקורתיות

האמונות הרווחות ביהדות החילונית מחייבות טפוח הידע ופתוח כושר ההנאה וההתעשרות הרוחנית מיצירות תנ"כיות, בצד גישה ביקורתית לכל תופעה ויצירה, ללא כל מגבלה דתית או אחרת.

פתוח כושר הביקורת האסתטית והאתית של היצירות התנ"כיות, הגיבורים הספרותיים, האלוהיים והאנושיים שבתנ"ך והמסרים או המצוות הכלולים ביצירות אלה, יאיר את יצירות הספרות הפיוטיות שבתנ"ך כיצירות גורמות חוויה רגשית ופיוטית, ומעשירות את הזיקה לבסיסה של התרבות היהודית

ואת זיקותיה לתרבויות העמים.
על מנת לקדם את הגשמתן של מטרות אלה יש להתוודע ליחידות ספרותיות בתנ"ך, תוך שימת לב לצורתן ולתוכנן, כאילו היו יצירות ספרות שלמות, בצד, ומחוץ לדיון במקורות ובמרכיבים השונים של רוב היצירות בתנ"ך.
הקריאה וההתבוננות ביצירת ספרות ואמנות פיוטית היא חלק מהפעילות וההתחנכות האסתטית והאתית של כל איש תרבות. לשם כך עלינו ללמוד "להשהות את אי האמון", כמאמר קולרידג' על התנאי ההכרחי לתוויה שבקריאת מבדה.
עלינו לחוות את היצירה הפיוטית תוך הפעלת כשרי הביקורת המוסרית שלנו, ותוך השהיית הביקורת המדעית החוקרת ומבקשת לפרק את כתביו של שיקספיר למקורותיהם, או לבדוק מה ביצירה התנ"כית בא ממקור "יהויסטי" או "אלוהיסטי" או "כהני".
גילוי היצירה התנ"כית כשלמות, גם אם המחקר מגלה את איוב כ"שלמות פגומה", כפי שקורא לה יאיר הופמן בספרו המעולה על איוב, יבטיח את המפגש עם הדרמה הפילוסופית "איוב", לפני פירוקה לגורמים על ידי החוקרים.
הדיון ביצירה התנ"כית יסוב קודם כל על כוחה כיצירה פיוטית, על המסרים האנושיים והמוסריים הנובעים מאופן הצגת העלילה וגיבוריה ועל הדילמות המוסריות המתגלות בחייהם של גיבורי היצירה ובחיינו, כגון בספור הקצר על התנגשות הגיבור הספרותי אלוהים עם הגיבורה הספרותית חוה, כתוצאה מחטאו הקדמון של האל אשר אסר על הדעת והמוסר באוסרו על פרי "עץ הדעת טוב ורע". "דעת" כמו conscience בצרפתית ובאנגלית, היא גם "מצפון" וגם הכרה המבחינה בין טוב לרע.

ספרות המבדה חושפת ומסמלת מציאות אנושית

בכוחה של יצירה ספרותית גדולה להפגיש אותנו עם אישיות ועם מציאות אנושית בנקודות שמעבר לנגלה במחקר ההיסטורי והמדעי. המדע, כמו שפת היומיום, משתמש בהכללות, במושגים ובשמות המציינים מכלולים. המציאות האנושית עשויה מפרטים ייחודיים, אשר רק השפה, המושגים והמדעים מכנים אותם בהכללות, בהפשטות ובחוקים. בני אדם כמהים למפגש

עם הייחודי – בספור וביצירת אמנות. אלה חושפים ונוגעים בייחודי, בחד פעמי, המעוצב ביצירה.

כוחה של הספרות הוא לחדור מבעד למסכי ההכללות החוצצים בינינו לבין המציאות האנושית. הכמיהה לגעת באדם אשר אישיותו הייחודית מתגלה לנו באהבה וביצירת האמנות, היא אחד הצרכים הנפשיים המשותפים לכולנו. הספרות והאמנות יוצרות מציאות חדשה ואוטונומית עמה מעומתים ובה משתקפים חיינו. ההפתעה הכרוכה בפגישה עם המציאות האנושית שביצירה כוללת את המודעות הפתאומית כי על אף הזרות והשוני בינינו לבין הגיבורים, יש בכוחם לייצג אותנו.

בכל תרבות מתווספת המציאות שנוצרה ביצירות הספרות הקלסית שלה למציאות בה חיים בני התרבות הזאת שנחשפו לה. מגיל הגן ועד סוף בית הספר התיכון מתוודעים רוב הישראלים הצעירים אל המציאות והגיבורים שנוצרו בספרות התנ"ך. מודעות זו קיימת ברמות שונות של חוויה וידע, כמו המודעות למציאות החברתית והתרבותית שבה אנו חיים בהווה.

המציאות ביצירות הספרות הגדולות בעינינו היא חלק מהמציאות הרוחנית המשותפת לחניכי כל תרבות לאומית ותרבויות העמים שאליהם היא נפתחת. בעזרתה של היצירה הספרותית והאמנותית ונוכחות הצורות והתכנים, הגיבורים והעלילות בהם היא מאכלסת את חיי הרוח שלנו, אנו נחלצים מתחושת החלוף, מזרם התופעות, התמורות והתגובות המיידיות להן אנו נזקקים בחיי היומיום.

הספרות חושפת את הכלל אנושי באמצעות הייחודי – את הדילמות המוסריות והבעיות שהן נחלת הכל, אך רק יחידי סגולה, כיוצרי ספרות ואמנות, מסוגלים לעמת אותנו עמן ועם משמעויותיהן.

באמצעות תאור חיי יחידים בעלי אישיות ייחודית, כמו ייחודו של כל אחד מאתנו, מפגישה אותנו הספרות עם חיים ההופכים לסמל – כמו חיי יעקב שגבר על גורלו ואלוהיו והיה לישראל, כמו דון קישוט שמאס במציאות וחי בדמיונו את אצילותו ומלחמתו למען הצדק.

בעוד חיי היומיום מייצגים רק את עצמם, מייצגים החיים ביצירה הספרותית, בשיאיה, דילמות ופוטנציות אנושיות משותפות לכל בני האדם. יצירות כאלה, כמו רבות מיצירות התנ"ך, חושפות את מה שאריסטו מכנה "אמת פיוטית" – לא דווח הנבחן בהיותו תואם "את מה שארע באמת", אלא ספור

החושף פוטנציה, של מה שיכול לקרות, הן לגיבורי היצירה והן לקולטיה. כוחו של ספור העקדה הוא, בין השאר, במיקוד דעתנו ורגשותינו בדילמת הקרבן ובכך שאנו מסוגלים להקריב את האהוב עלינו מכל למען מה שאנו מאמינים בו באמונה שלמה.

מכאן האוניברסליות של יצירות קלסיות, החורגות מגבולות תרבותן הלאומית והופכות גם יצירות קלסיות בתרבויות לאומיות אחרות. כגון האיליאדה, המלט, מלחמה ושלום, המשפט, איוב, יונה, או שתי גרסאות הבריאה הפותחות את התנ"ך והמהוות אלגוריה על התנאי האנושי, ועל יכולתו לעצב עולם ולדמות לאלוהים, לדעת את הטוב והרע כתנאי הכרחי לאנושיות האדם, או לאסור על הדעת והחירות.

כדברי פיקו דה לא מירנדולה: "להיות בעל טבע אנושי פירושו להיות מסוגל להיות נעלה כמלאך ושפל ומרושע כשטן".

שתי גרסאות לבריאה: שיר היווצר היקום וספור חטאו הקדמון של האלוהים

שיר הבריאה, הפותח את האנתולוגיה התנ"כית ואשר על נשגבותו כבר עמד לונגינוס בעידן ההלניסטי (בספרו "על הנשגב"), מתחיל בעיצובו של הגיבור הספרותי אלוהים בדמותו ובצלמו של האדם. אלוהים מוצג כאן כהתגלמות וסמל הכוח ושאיפת היצירה האנושית.

הגיבור הספרותי אלוהים, שהוא בשיר הזה זכר ונקבה כאחד, בורא את האדם בדמותו. אנושיותו של האל מודגשת בקריאות שמחה וגאווה שהוא משמיע עם תום היום בעבודת הבריאה, כשהוא מסתכל ביצירתו והיא טובה ולעתים אפילו טובה מאד בעיניו. אך בסופו של שבוע עבודה מפרך, נזקק גם האלוהים למנוחה, והוא שובת מכל המלאכות אשר ברא לעשותן, וממציא את השבת וחוקיה – החוקים השוויוניים הראשונים בעולם.

את בריאת היקום והחיים בכדור הארץ, רואה מחבר שיר הבריאה כתהליך אבולוציוני – ממפץ האנרגיה של האור בתוך התוהו, דרך היווצרות גופי שמים ותנועתם היוצרים את הזמן וחלוקתו לימים ולילות, חלוקת החלל לשמים וארץ, היקוות המים שעל פניה, היווצרות החיים שבמים ופלישתם לאוויר וליבשה כשרצים מתרבים, עד הופעת היונקים בשיא התפתחותם –

האדם, זכר ונקבה, שניהם ראשוניים ושווים בהיווצרם, משתלטים והולכים על כל שבארץ.

הגרסה השניה לבריאה שונה ומנוגדת לראשונה ברוב מאפייניה העלילתיים והאידאולוגיים. אלוהים מצוי בעולם ולא מחוצה לו, הוא בורא חיים במעשים ולא בדיבורים, מתקין רשת השקייה לגנו, נוטע גן בעדן - אחד מאזורי הארץ - מפסל את פסל האדם הראשון ונושף בו רוח חיים, וכשמתברר כי לא טוב היות האדם לבדו, הוא מפסל פסלים קטנים וגדולים בצורת כל החיות שעל פני האדמה, נושף בכולם רוח חיים, ומתאכזב כשהאדם קורא לחיות בשמות הרומזים כי אין הן גואלות אותו מבדידותו. המחבר מתאר את גיבורו החקלאי והפסל הופך למנתח מתוחכם המרדים את האדם שיצר, מוציא צלע מגופו ובשיטת קלונינג עתיקה יוצר ממנה עוזרת לאדם, לא יצור ראשון כאדם עצמו אלא אחרון היצורים שנוצרו בעולם, יצור בעל תפקיד מוגדר: להיות עוזרת לשומר ולעובד בגנו של האלוהים.

אך יצירתו האחרונה של האלוהים קמה על יוצרה. כל החיות, כולל הזכר האנושי, מוכנות להשלים עם החוק היחיד שנחקק בעולם - חוק איסור הדעת והמוסר, או כפי שהוא מנוסח על ידי הסופר, חוק אי ההבחנה בין טוב לרע. רק האשה שנוצרה מן האיש אינה משלימה עם החוק הדרקוני, מסתקרנת למראה פרי עץ הדעת הנחמד להשכיל לדעתה, מאמינה לנחש המנחש שאלוהים שיקר ואין מתים מדעת, אוכלת מהפרי האסור של ההבחנה בין טוב לרע, חוצה בכך את הגבול מחייתיות לאנושיות, מאכילה גם את האיש אשר אִתה ומצילה את האנושות כולה מפסיכופתיה (אי הבחנה בין טוב לרע) ומחיים לנצח בטבע הנתון, מבלי לשנותו.

על רקע הצלחתה של האשה הראשונה בהתקוממות נגד החטא הקדמון שֶל האלוהים שניסה למנוע את הדעת והמוסר מבני האדם, מפתח הסופר את נושא ההתנגשות בין הגיבורים האנושיים והאלוהיים, אשר יעבור כחוט השני בחלק גדול מיצירות הספרות בתנ"ך.

כיון שחוה, כמו פרומתאוס במיתוס היווני, מרדה בחוקים הדרקוניים של האל השליט בעולם, מעניש יהוה אלוהים אותה ואת כל בנות המין הנשי, בקללה המבטיחה כאב ועצב בלידות מתישות, בהשתעבדות לגבר החופשי מכל אלה, וגרוע מכל - בתשוקה ובאהבה שהיא אוהבת את הזכר המשעבד אותה ושולט בה בכל משטר פטריארכלי מאז ועד היום.

קללה ראשונית זו המגדירה את הטרגדיה הסוציוביולוגית של האשה, יכלה להכתב רק על ידי סופרת, טוען מבקר הספרות הגדול הרולד בלום ב"ספרה של ג'יי". הספור ומשמעויותיו השונות, בהתאם לפרשנויות הפשט והדרש שנלוו אליו במשך עשרות דורות, מהדהד עד היום בהגות וביצירה העולמית. שונאי נשים כאוגוסטינוס ניסו להופכו לספור החטא הקדמון של האשה, והנוהים אחריו קיבלו את פרשנותו והפכו את "החטא הקדמון" לאחד מעיקרי אמונתם באשם האוניברסלי של בני אנוש שכולם נולדים מאשה החוטאת מעצם טבעה, מעצם היותה צאצא של המורדת הראשונה שהצליחה לנצח את האלוהים.

כוחה של יצירת ספרות גדולה לחרוג מגבולות התרבות שבה היא נוצרת, מיוצג בתולדות ספור גן העדן בפרק ב' ב"בראשית". כמו כל יצירה בספרות הקלסית ממשיכה גם יצירה זו למלא תפקיד בתרבות ובלשון העברית, וכל תרגומיה מגמדים אותה ואת עוצמתה הספרותית. קשה למתרגם להציע ביטוי שווה ברב־משמעותו לתאור רגע ההיסוס וההכרעה שחוה מכריעה כשרואה שפרי עץ הדעת הוא "**נחמד להשכיל**". חושניות משועשעת וכמיהה שכלית שאין לדכאה משמשים בביטוי לשוני זה בערבוביה שאין להתירה. כדי להדגיש את חשיבותו וגדולתו של המרד שמרדה אם כל חי באלוהים, משמיע הסופר את קולותיהם המפוחדים כשהאלוהים (בלשון רבים) מביעים את חששם כי האדם הולך ונעשה דומה להם לא רק בדמותו ובצלמו. מאחר שהשתלט על הדעת, מה ימנע ממנו לאכול גם מעץ החיים, ואז מה יהיה מותר האלוהים על האדם?

בזכות הפחד האלוהי שוחרר האדם מגן העדן, ובהיותו מצוייד בדעת שהעניקה לו חוה החלו צאצאיה ליצור ולייצר, לפתח ציביליזציה וכלכלה, תרבות ואמנות, כמתואר בפרקי הספור על חיי בני האדם שיצאו מן הגן שבאיזור עדן והחלו בכיבוש הארץ וכל הארצות שבה.

היצירה האנושית מתחילה להתחרות ביצירה האלוהית, הגיבור הספרותי אלוהים יתנגש מעתה בגיבורים הספרותיים האנושיים ביצירות הגדולות של הספרות התנ"כית – מספורי אברהם, יעקב ומשה, ועד ספורי יונה ואיוב.

השפעת תפיסת האלוהים כגיבור ספרותי

בתרבות היהודית החילונית התפשטה האמונה כי בני האדם יצרו את אלוהים, ועיצבו אותו כגיבור ספרותי בספרות התנ"ך. ביצירות בספר "בראשית" עוצב אלוהים בדמות ובצלם אדם (זכר ונקבה), ביצירות אחרות – כאישיות מופשטת מדמות וצורה, כל יכולה כמו הטבע ואנושית בתכונותיה, בדבריה ובתהפוכות אופיה.

יהוה אלוהי ישראל אשר נוצר בספרות הישראלית בתנ"ך, שונה מאלוהי העמים אשר נוצרו גם הם בידי בני האדם במיתוסים הקדומים באיזור הסהר הפורה ויוון.

לעומת האלוהים הרבים שנוצרו במיתוסים ובספרות העמים הפוליתאיסטיים, יהוה הוא יחידי בעולמו, ללא משפחה, ללא מקום מוגדר (כמו אולימפוס). בתנ"ך עוצב יהוה כאלוהים שקדם ליקום ולטבע שברא מהתוהו וממשיך להאבק עמו.

באמונתם של יוצרי התנ"ך כי האלוהים ברא את העולם ואת האדם, הם מייחסים ליהוה את כל החוקים החלים על ההתנהגות האנושית של היחיד והחברה, ומבטלים בכך את ההבדל בין מצוות דת (חובות האדם לאלוהיו, כגון מצוות הפולחן) לבין חוקים אזרחיים (חובות האדם כלפי זולתו האנושי, כלפי החברה שבה הוא חי).

אמונה תאיסטית מעין זו מחייבת את היחיד לציית למנהיגי הדת, למצוותיהם ולחוקותיהם, כיון שהם נתפסים באמונתו כדוברים בשם האלוהים, הבורא את העולם והחברה האנושית, מולך בעולם, משגיח על חיי כל אדם, מתגמל ועונש כרצונו.

האמונה של יהודים חילוניים המאמינים באדם כיוצר האלוהים והערכים המוסריים, משחררת את האדם מסמכותם של מנהיגי המימסדים הדתיים, ההלכה שיצרו, המצוות שציוו בשם האלוהים ומכלול החוקים, הקרוי בעברית "דת", שהם כופים על המאמינים בהם ובכוחם של בני אדם לדבר בשם האלוהים.

אמונה מעין זו היא אתאיסטית (בלתי־דתית) במהותה, כיון שהיא מנוגדת לאמונה בסמכותם של הדת ומנהיגיה לצוות על בני אדם כיצד להתנהג, או במה להאמין. האמונה האתאיסטית לובשת צורות שונות כגון: אמונותיהם של הפנתאיסטים למיניהם המאמינים בזהות בין הטבע לבין מושג האלוהות

בהיות הטבע אלוהי בעיניהם (כבעיני שפינוזה), או בזהותם את האלוהים עם הטבע (לאלוהים אין מקום כיון שהוא המקום); אמונת האגנוסטים המבטלים את סמכות הדת כיון שהם מאמינים כי לא ייתכן לדעת אם קיים או לא קיים אלוהים מעבר לספרות שעיצבה אותו, וממילא אין להאמין למנהיגי הדת כי אכן הם דוברים בשם האלוהים שהרי לא ייתכן לדעתו, לפוגשו, לשמוע בקולו; אמונת הדאיסטים (כוולטר) שהניחו כי ייתכן שקיימת ישות עליונה על כל היש, אשר ניתן לקרוא לה אלוהים, אך אין דבר בינה לבין האנושות או היחיד שבה, וממילא אין להאמין או לציית למתיימרים לדבר בשמה.

לכל אלה קרובה אמונת הפילוסופים הדתיים (כיוצר "מורה נבוכים") המאמינים כי אלוהים אינו ניתן להשגה אנושית, וכי אין לייחס לו תכונה כלשהי, כולל תכונת ההימצאות, בהיותו החוכמה העילאית הניכרת בבריאה, חוכמה שרק יחידי סגולה בין החכמים והמדענים יכולים לקרב אליה. או (כפי שהאמין איינשטין) "אלוהים" הוא השם שאנו נותנים לחידה הבלתי פתורה של סיבת החוקיות השוררת בכל – בקוסמוס ובמיקרוקוסמוס, חוקיות שניתן לחקור אותה, אך אין לדעת את מקורה.

המשותף לכל המאמינים באמונות הנ"ל – הפנתאיסטים, הדאיסטים, האגנוסטים והאתאיסטים המוצהרים:

א. תפיסת האלוהים שבתנ"ך כגיבור ספרותי שנוצר על ידי מחברי היצירות הספרותיות שנאספו בו. עיצובו כגיבור בעל דמות אנושית, בעלת איברים אנושיים (פה, זרוע וכד') או בעל תכונות אנושיות (מדבר, מצווה, מכה) נעשה על ידי היוצרים על מנת להציע לקוראים הבלתי מתוחכמים משל ספרותי (כפי שטוען הרמב"ם ב"מורה נבוכים"), משהו שיוכלו להבינו ולהאמין בו. הגיבור הספרותי אלוהים שעוצב בתנ"ך הוא בעל דמות (גופנית או נפשית) דומה לאדם, ועל כן אפשר לייחס לו דברים שנאמרים בפה, מעשים שהוא עושה בזרוע נטויה, זעם או אכזבה שהוא מרגיש כאשר בני ישראל הם כפויי טובה ומתאוננים על תנאי השחרור מעבדות וכד'.

ב. גישה "אתאיסטית" לדת הממוסדת, במובן: אמונה כי האדם המשוחרר מהתאיזם, מהדת, ממנהיגיה ומכל מצוותיהם, מחוייב לערכים המוסריים שעוצבו על ידי בני האדם והמהווים תנאי לחיים בחברה אנושית, קרי: בחברה שרק בה הם יכולים להיות אנושיים.

כאשר מצוות ומנהגים דתיים פסולים מבחינת הערכים המוסריים האנושיים (כמו עקידתו והקרבתו של ילד על מזבח, או כמו כל חוק ומנהג המקפח את המחצית הנשית של החברה), אסור לציית להם ויש להוציאם אל מחוץ לחוק.

במקום מיזוג חוקי ההלכה הדתית עם החוקה האזרחית, יש להפריד ביניהם. שניהם נוצרו על ידי בני אדם. את שניהם יש להעמיד במבחן ערכי הצדק האנושיים. כאשר יש התנגשות בין החוקה והמשפט הדמוקרטי לבין הלכה ומצווה דתית, יש עדיפות לחוק האזרחי הדמוקרטי אם זה עומד במבחן ערכי הצדק אותם מייצגים בתי דין עליונים שנבחרו על ידי החברה.

הבחנה בין אלוהים כיוצר האדם לבין אלוהים כגיבור ספרותי הנוצר על ידי האדם, ממלאה אם כן תפקיד מכריע בגישה לחיים בחברה וליצירותיה, כולל התנ"ך.

אנשים החיים באמונתם כי האדם הוא ריבון חופשי לנסח חוקים, לפסול אותם ולשנותם בהתאם לערכיו המוסריים, מתייחסים בצורה ביקורתית לחוקים ולהלכות המוצעים בתנ"ך, כמו לכל מעשי ודברי הגיבורים הנאמרים ביצירותיו. גישה ביקורתית כזאת - היכולה לקבל או לפסול כל מצווה בתנ"ך, כל מעשה או דבור של אלוהים או אברהם או משה - היא חלק מהחינוך המוסרי אותו משרתת ההתוודעות ליצירות התנ"כיות.

גם היוצרים התנ"כיים הדתיים, המאמינים באלוהים כבורא העולם והאדם וכסמכות משפטית עליונה, הביעו דעות ביקורתיות קיצוניות ביחס למוסריותו של יהוה. אברהם מטיל ספק אם שופט כל הארץ עושה משפט, כשהוא מטיל עונשים קולקטיביים, קוראי איוב יודעים כי בשואה אשם האלוהים ולא איוב, יוצרי ספרי קהלת וירמיהו יודעים כי אין צדק בעולמו של יהוה בו טוב לרשעים ורע לצדיקים.

כמו כל הגיבורים הספרותיים של הספרות הקלסית בעולם, גם אלוהים חוטא מבחינת הערכים המוסריים של הקורא. כאלה הם הגיבורים הספרותיים באיליאדה ובאודיסיאה, ביצירות הדרמה של אייסכילוס, סופוקלס ואוריפידס, שיקספיר, מולייר וגטה.

אפלטון טעה ביחסו לסופרים המציגים גיבורים חוטאים, כשהציע לעטר את ראשם בזרי הלל ולגרשם מן העיר. גיבורים ספרותיים של יצירות מופת - ויהוה בכלל זה - אינם משמשים מופתים של התנהגות מוסרית. הם

מייצגים את המציאות האנושית, הנפשית והחברתית, הדתית והמוסרית.
התייחסות סלחנית לגיבורים ספרותיים חוטאים בגלל "קדושתם" במסורת הדתית, מזיקה לחינוכו המוסרי של האדם ולטפוח כושר הביקורת שלו.
מבחינת הערכים של הקורא ההומניסט אין הצדקה מוסרית לציות העיוור של אברהם המרמה את בנו ומוליכו למקום העקדה, מעמיס עליו את העצים שבהם הוא מתכוון לשרוף אותו, עוקד את בנו אל המזבח ומקרב את הסכין לגרונו על מנת לשחוט אותו, כיון שנראה לו כי כך ציווה אותו האלוהים שלו.
הפקודה של אלוהים לאברהם להעלות את בנו לעולה היא בלתי מוסרית בעליל, כמו הציות של אברהם והתחבולות שחיבל על מנת לבצע את הפקודה.
האמונה באלוהים שבתנ"ך כגיבור ספרותי מאפשרת קריאה ביצירות הספרותיות שנאספו בו תוך פתוח זיקה לדמויות הפועלות ביצירות אלה, כולל יהוה. זיקה כזאת היא חלק מהחוויה הפיוטית והאינטלקטואלית הנגרמת לקוראים על ידי יצירות ספרות.

פרק שלישי
עיקרים במחשבת ישראל בספרות התנ"ך

משמעות מיקומו של גן העדן בראשית ההיסטוריה

בספרות התנ"כית מובעים דברי ההגות והאמונה אשר רווחו בתרבות העידן הזה בספורים, בשירים ובנאומי גיבוריה הספרותיים – כמו הנביאים או הדמויות הפועלות בעלילותיה. האמונה כי ההבחנה בין טוב לרע מותנה בדעת, מוצהרת כבר בספור גן העדן, וחוזרת ומודגשת בכל הוקעה של רשע כנובעת מאווילות, שאינה רואה את הנולד ואינה מנחשת את תוצאות מעשי הרשע המביאים להרס וחורבן.

הדעת, ודעת הטוב מן הרע בכלל זה, היא תנאי לאנושיותו של האדם כיון שרק באמצעותה חופשי האדם לבחור בין ברירות נתונות או ליצור ברירות חדשות (מה שמהווה לדידו של ברגסון את מותר האדם מכל יצור אחר בטבע).

ליוצר ספור גן העדן ברור כי הנחש צדק וכי אלוהים פעל מטעמים אנוכיים, כמי שלא אכל מעץ הדעת טוב ורע. כיון שלא ראה את הנולד, לא הבין יהוה־אלוהים כי הוא עומד לאבד את השומר והעובד הנאמן של גנו, ושאי אפשר לאסור על הדעת לאורך זמן. כל בר דעת מורד במי שמנסה לאסור עליו את חופש הבחירה בין טוב לרע. הדעת, לדידו של סופר בראשית, לא רק מקטינה באופן משמעותי את ההבדל בין האדם לאלוהים, היא גם משחררת אותנו מתלות במה שמציע לנו האלוהים בטבע. מעתה יכולים בני אדם ליצור סביבה טבעית חדשה, הרחק מגן העדן, אשר כל סופרי התנ"ך האמינו כי הוא מצוי בראשיתה של ההיסטוריה האנושית, לא בסופה.

מיקום גן העדן בראשיתה של האסופה התנ"כית, הוא אחד מהאמצעים הרבים שבאמצעותם מובעת בספרות התנ"כית ההשקפה על בלעדיותו של העולם הזה והחיים בו, ועל המוות כהתפוררות של הגוף האנושי החוזר להיות חומרי עפר אשר מהם הוא נוצר.

היות הדרך מגן העדן חד־סטרית היא אחד החידושים המפליגים במחשבת ישראל בעידן התנ"כי. ברוב התרבויות של שכני ישראל רווחה האמונה

בעולם הבא, בעולם שמעבר לגבול שבין החיים למוות, בעולם בו חיים אלים לצד המתים הממשיכים לחיות בו חיי נצח.
ההגות ביהדות העידן התנ"כי הכחישה, או התעלמה, מהעולם הבא ומהחיים שאחרי המוות, עמדה המהווה תפנית מהפכנית בתולדות המחשבה המערבית. בעידן הפוסט תנ"כי, בעיקר בעידן ההלניסטי ובימי הביניים, רווחו אמונות בעולם הבא ובחיי עולם (המוזכרים בתנ"ך רק בספר דניאל), בניגוד לפילוסופים, כרמב"ם ב"מורה נבוכים", שהבינו את חיי העולם של הנפש רק במושגי התמזגות השכל האנושי בשכל העליון של האלוהים.

השפעת האמונה בבלעדיות החיים בעולם הזה

הכפירה התנ"כית בעולם הבא ובחיים שלאחר המוות, אשר היוותה חידוש ותפנית מהפכנית במחשבת העולם העתיק, היתה בתקופת ההשכלה לקו הגבול המפריד מאמינים בדתות המונותאיסטיות במערב מהספקנים, מהאגנוסטים ומהאתאיסטים, שהתרבו והלכו ביהדות ובתרבויות עמי המערב. האמונה בבלעדיות העולם הזה היתה הבסיס להעדפת הנביאים את המוסר והצדק הסוציאלי על מצוות הפולחן הדתי. אמונה כי עונשו ושכרו של האדם ייתכנו רק בעולם הזה ובחיים האלה, יצרה את הדרישה, עליה יחזור ביאליק כעבור שנים רבות בשיר "אם יש צדק - יופע מיד". מבחינתו של ביאליק היה זה תנאי לאמונה בשליטת ובהצדקת האלוהים בעולם, על כן הוא אומר באותו שיר "אם אחרי מותי הצדק יופיע - ימוגר נא כסאו לעד". גם בנאומי הנביאים מתמזגת האמונה בבלעדיותו של העולם הזה עם הדרישה לעשיית צדק כאן ועכשיו, לא רק מפני ש"המתים לא יהללו יה" - אלא בעיקר מפני שאין עולם שבו אפשר לפצות את אלה שנעשה להם עוול בעולם הזה. הנביאים הבינו כי מעשי הרשע וההתעלמות מדרישות הצדק היא איוולת, בהיותה היפוכה של החוכמה שהיא ראיית הנולד, קרי: הבנת תוצאות המעשים ולא רק שכרם בהווה.
ראשי הדתות המונותאיסטיות הסתמכו על התנ"ך בדורשם ציות מוחלט למצוות הפולחן ולמנהיגי הדת שציוו אותן, כשהם מאיימים בעונשי גוף זוועתיים בעולם הבא בו בוערת לנצח אש הגיהינום.
אך דווקא בספרות התנ"כית התפתחה מחשבת הכפירה בעולם הבא, אשר היתה בתקופת ההשכלה בסיס לתנועת השחרור מהדת ומשלטון מנהיגיה.

בעידן ההשכלה חזרה והתפתחה האמונה בבלעדיות העולם הזה והחיים בו, בזכויות האדם, יוצר הערכים המוסריים, ובחובה ליישם אותם כאן ועכשיו, כיון שאין חיים אחרים שבהם ניתן לעשות זאת.

על כן יכלו גם אגנוסטים ואתאיסטים להעריך את תרומתם של סופרי התנ"ך ונביאי יהוה שבו, אשר היו הראשונים להצהיר כי צדק סוציאלי עדיף על תפילה וקרבן לאלוהים.

האמונה בתוקפם של ערכים מוסריים הסתמכה, בנאומי הנביאים, על הדעת והביקורתיות החריפה והקיצונית שהפנו הנביאים נגד המימסד החברתי, הכלכלי, השלטוני והדתי. ההבחנה בין טוב לרע הנחתה אותם לפסול התנהגות רשעה ואווילית של כהנים, בעלי אחוזות, שרים ומלכים, שלא ראו את הנולד ולא הבינו כי בהפרת הברית עם האלוהים, שעיקרה עשיית צדק, לדעת הנביאים, הם מוליכים את החברה הישראלית להתפוררות ולחורבן.

אין משמעות לאמונה בערכים ללא דעת דבר מתוך דבר – היכולת לחזות דבר שיתהווה כתוצאה ממעשים או מחדלים.

אמונה במוחלטות ערכים מוסריים כאמות מידה לטוב ורע – כפי שנוסחו על ידי הלל וקנט – היא אמונה בתפקיד שערכים אלה ממלאים כתנאי לקיומה של חברה בה אפשרי תהליך ההומניזציה של האדם. בחברה מתפוררת, כמו במשטרי עריצות נאציים וטאליבאניים, מתדרדרת אנושיותו של האדם ותהליכי הדה־הומניזציה מחליפים את תהליכי ההומניזציה: החינוך לחיים טובים יותר לכל בני האדם מתחלף בחינוך לשעבוד, לעריצות, לכפיית דת ותרבות על הזולת, לקרבנות אדם ולהתאבדות.

כשם שהאמונה בערכים וכושר הבחירה וההעדפה של הטוב על הרע מותנה בדעת המבחינה ביניהם, כך מהווה ידיעת התוצאות החזויות של מעשינו, תנאי לבחירת המעשה הטוב יותר או לדחיית המעשה הרע יותר. ללא אמונה בערכים אין אמות מידה להערכה ולהעדפה ולבחירה בין טוב לרע. ללא דעת אין אפשרות ליישם ערכים מוסריים לבחירת הטוב מן הרע.

הקונפליקט בין אדם לאלוהים בספרות התנ"ך

אחד מהנושאים המשותפים ליצירות תנ"כיות רבות הוא הקונפליקט בין הגיבור הספרותי אלוהים לגיבורים הספרותיים האנושיים.

הוא מבוטא בספורים ריאליסטיים, כברומן האבות והאמהות ב"בראשית",

החל מתאור הוויכוח על סוגיית מוסריות העונש הקולקטיבי, המתנהל בין אברהם לאלוהים, כשהאחרון שולח את שליחיו להרוס את סדום ועמורה. אברהם מאשים את אלוהים על שהוא שופט כל הארץ שאינו עושה משפט, כיון ששואת הרס והרג תושבי ערים שלמות, כמו השואה שהשמידה את סדום ועמורה, אינה מבחינה בין צדיק לרשע ואינה יכולה להחשב למשפט צדק.

אחד משיאי המאבק בין האנושי לאלוהי מיוצג בספור יעקב, הנאבק וגובר על גורלו בכל מעשיו ומנצח לבסוף את האל עצמו במאבק פנים אל פנים ב"פניאל", מקום שיעקב כינהו כך כיון שראה בו את אלוהים "פנים אל פנים" כששרה ויכול לו. הקונפליקט בין האל לאדם חוזר ומתגלה ביצירות סוריאליסטיות כיונה, המאשים את אלוהיו בעודף סלחנות, חסד ורחמים כלפי ממלכות רשעות, וכאיוב שאינו מסכים עם צידוק הדין של חסידים שוטים החושבים כי השואה שהרגה את בניו ובנותיו של איוב, היא תוצאה של חטאו. הטלת האשם בשואה על קורבנה על מנת להסיר אשמה מאלוהים הכל יכול, מוקעת על ידי הסופר התנ"כי ב"איוב" כאחת מהסטיות החוטאות של אנשים דתיים כרעי איוב וממשיכי דרכם בדורנו בחסידות חב"ד וסאטמר. בפרולוג מסביר לנו הסופר – המחבר שחיבר ויצר את "איוב" מכל המקורות – כי יהוה עשה קנוניה עם השטן, בהביאו שואה על איוב הצדיק, בגלל צדיקותו, על מנת לנסותו.

בכל אחד מספורי הקונפליקט בין אדם לאלוהים, מתגלה אישיותו הייחודית של אלוהים ושל הנאבקים בו. באמצעותם נחשפת המשמעות הרעיונית האוניברסלית של מאבק האדם בגורלו, משמע: מאבק האדם במהלכים טבעיים והיסטוריים שאין הוא שולט בהם, שאינם עומדים לשיפוט מוסרי, ואשר אותם מייחס המאמין הדתי לאלוהים.

ההכרה בכוחם של הגורמים והכוחות המעצבים את גורלו של כל יחיד מבוטאת באמונות דתיות וחילוניות ומיוצגת בספרות התנ"ך במאבקי האדם עם אלוהיו.

באמונתם של חילוניים "גורל" משמעו כח המשפיע על חיינו באופן בלתי תלוי ברצון אך עשוי להיות מושפע מהרצון ומהאישיות של האדם. כח זה הוא כמו ה"כח השקול" – הווקטור בפיסיקה – המעוצב על ידי מקבילית כוחות, הפועלים לכיוונים שונים וגורמים להיווצרות כח הפועל בכיוון אחד אך בהשפעתם של כוחות אלה.

בין הכוחות המשפיעים על חיינו, באופן שאינו תלוי ברצוננו, מצויים גורמים סביבתיים וגנטיים, רצון וכח שמפעילים עלינו הורים, מנהיגים ואנשים אחרים. הרצון של היחיד עשוי גם הוא להיות לאחד הכוחות המשפיעים האלה, ובמקרים רבים - לגבור עליהם.

באמונתם של אנשים דתיים "גורל" משמעו גזירה משמים - מבע של רצון האלוהים, שהרי הכל בעולם נעשה בדברו וברצונו של הכל יכול.

בטרגדיה היוונית, כב"אדיפוס המלך", גובר הגורל על רצונו וכוונותיו של האדם, שאינו יכול לשנות או לבטל את גזירת האלים, ועל אף כל מאמציו ומעשיו נקבע בסופו של דבר מהלך חייו על ידי הגזירה הזאת.

בספרות התנ"כית - כבספורי אברהם, יעקב, יוסף ודוד - נאבקים הגיבורים הספרותיים בגורמים הגנטיים והסביבתיים, וגוברים על גורלם, כמו יעקב ששרה עם אנשים ואלוהים ויוכל.

בספורי התנ"ך הנ"ל פועלים רצונו ואישיותו של האדם כחלק מהכוחות הרבים הקובעים בגורלו. מהלכי חייו אינם חופפים את רצונו, אך אופיו ועוצמת אישיותו של היחיד משפיעים על מהלכים אלה ועשויים לשנות כיוון ותוצאות, שהיו נגרמות לולא הופעל הכח הזה.

יעקב הצליח לגבור על גורלו כבן צעיר וחסר זכויות בחברה שבה נולד, אך אחרי שגבר יעקב אפילו על אלוהיו, לא יכול היה למנוע את מהלך האירועים שגרמו לו להימלט משכם בעקבות השחיטה ההמונית שביצעו בניו בתושביה, כנקמה על אונס אחותם. על אף העדפתו את בן אהובתו רחל, לא נמנעו ממנו שנים רבות של בדידות ואבל, כשהאמין ששכל את בנו יוסף, אשר עלה לגדולה בארץ שכנה והתעלם לא רק מאחיו שמכרוהו לעבד, אלא גם מאביו שאהב אותו מכל בניו.

גורלו של אדם מושפע בספורים אלה מעוצמת יוזמתו ויכולתו לנצל את כשרונותיו ולהענות לאתגרים ולהזדמנויות המוצעים לו בסביבתו.

חירותו של היחיד מתבטאת ביכולתו להתמודד עם הכוחות שאינם תלויים ברצונו, עם התשוקות והיצרים שלו עצמו, עם החברה ומוסכמותיה, ועם יכולתו לסלול דרך משלו, על אף המיגבלות או תוך ניצול ההזדמנויות שהוא מגלה בה.

רוב הגיבורים הספרותיים בספרות התנ"ך מפעילים את רצונם ויוזמתם בנסיון לשנות את גורלם.

אברהם מוצא דרך לא קונבנציונלית להחלץ מהרעב ומהעוני המאיימים על חייו ועל חיי משפחתו ותוכניותיו להיות לאב המון גויים. כשכל עתידו בסכנה בגלל עוניו והרעב בארץ כנען, הוא יוזם את התחפשותה של שרה אשתו היפה. הוא מפתה אותה להעמיד פנים כאילו היא אחותו, באופן ששליחי המלך המצרי לוקחים אותה לארמון מלכם למשך שלושה ימים, ובתמורה מעשיר פרעה את אברהם, מעניק לו עבדים ושפחות וחמורים וגמלים.

אברהם היה אחד הנודדים חסרי הכל, כמשפחות ה"עבירו" או העברים העוברים מעבר הנהר הגדול, ונודדים בכל איזור הסהר הפורה – מאור דרך חרן עד מצרים. אך בספור הזה, ובזכות יוזמתו, עורמתו ושיתוף הפעולה של שרה במעשה הרמיה והפיתוי הגדול, הופך אברהם לראש שבט גדול, בעל צבא פרטי בן מאות עבדים, המסוגל לנצח את צבאות ארבעת המלכים הסוריים, כשאלה תוקפים את שכניו בכנען.

כתוצאה מהצלחתו בחצר מלך מצרים ובשדה הקרב במבואות דמשק, זוכה אברהם לכבוד ויקר בחצרות מלכי העמים הכנענים. המלך היבוסי של ירושלים, מלכיצדק הכהן לאל עליון, אב כל האלים הכנענים, מזמין את אברהם להקריב על מזבחו, ואברהם יכול להתאזרח בכנען על ידי קניית קבר משפחתי מהחתים בחברון.

מהפך זה בגורל אברהם ובגורל משפחתו הוא תוצאה ישירה של יוזמה, רצון וכח של הגיבור הספרותי, המתעלם מהמוסכמות של קדושת המשפחה והנישואים וזוכה לשנות את מגמת חייו וחיי משפחתו מן הקצה לקצה.

יעקב נאבק בגורלו ובאלוהיו בהיותו לישראל

יעקב מייצג יותר מכל גיבור ספרותי אחר בתנ"ך את היכולת להתמודד ולשרות עם גורלו ועם אלוהיו. ספור יעקב הוא הגדול שבספורי מאבק אלה, והוא מסופר מטרם לידה ועד מוות, בסגנון ייחודי לפרוזה הבונה את רומן האבות והאמהות בבראשית, סגנון פרוזאי שאין דומה לו בכל הספרות של העולם העתיק, כטענת רוברט אלתר.

ספור חיי יעקב מתחיל בהיותו עוּבָּר הנאבק ונכשל בנסיונו להיוולד ראשון. אפילו במשך הלידה מנסה יעקב לעכב את תאומו בעקבו, על כן קראו לו ההורים המשועשעים "יעקב".

כשלונו של יעקב במאבקו בעת הלידה קובע את גורלו במשפחה ובחברה בה נולד. לעולם לא יהיה בכור אלא בן שני, חסר זכויות בהשוואה לאחיו הבכור, גם אם במהלך העלילה יתגלה יעקב כפיקח ומוכשר וערום מאחיו, הנקרא עשיו על שום היותו שעיר. עשיו הוא צייד החביב על אביהם, יצחק, הישיש העיוור המאוהב בעיקר במאכלי בשר הציד שמביא לו בנו, ובמטעמי הבשר שמכינה לו אשתו. עשיו מוצג על ידי הסופר כאיש לא חכם, שאינו רואה את הנולד, אימפולסיבי ודכאוני, מסוג האנשים שאינם דעבים אלא "מתים מרעב". בייחוד בשובו ממסע ציד שנכשל והוא עייף ורעב, הוא רואה את אחיו יושב האוהלים, המגרה אותו בנזיד עדשים שהוא מבשל לעצמו. הסופר מדגיש את פרימיטיביות אישיותו של עשיו כשאינו שואל אפילו לטבעו של התבשיל, רק משתוקק ולהוט לאכול "מן האדום האדום הזה", כל כך משתוקק ולהוט לאכול עד שהוא נענה להצעה המגונה של יעקב למכור לו את זכות הבכורה עבור נזיד העדשים.

סופרי הפרוזה התנ"כית הם יודעי כל ומדווחים לא רק על דברים שנעשו או נאמרו בפומבי אלא גם על דברים שאומר לעצמו אדם בתוך תוכו. במקרה זה אומר הסופר, אמר עשיו לעצמו כי בין כה וכה הוא עומד למות מרעב – מה תועיל לו הבכורה? ומשכנע עצמו וכך מוכר את בכורתו בנזיד העדשים. מפגש זה בין שני האחים הוא אחת הפנינים הספרותיות המתוחכמות ברומן סדרתי זה העשוי ארבעה חלקים, כשבמרכזו של כל אחד מהם עומדות דמויות אב ואם (או אמהות) מדור אחר:

[1] אברהם, שרה והגר [2] יצחק ורבקה [3] יעקב, רחל ולאה [4] יוסף ואסנת – אב ואם לאבות שבטי ממלכת ישראל הצפונית; יהודה ותמר – הורי ההורים של מלכי יהודה. העורכים קבעו את רומן האבות והאמהות במערכת ההיסטורית של עם ישראל בראשית ההיסטוריה שלו, עת היה העם היהודי משפחה אחת, עד שנתפצל, כבר בדור הרביעי, לקבוצת שבטים, המתאחדים ונפרדים זה מזה, מה שהפך לאחד המאפיינים הפלורליסטיים של תרבות העם היהודי.

בחלק השלישי של הרומן מתמקד הסופר באישיותו של יעקב, המודע, כמו כל קוראי הספור, לכשלונו במאבק הראשון לזכות בבכורה, ומצפה להזדמנות לזכות גם בברכה.

מכירת הבכורה עבור נזיד עדשים היתה לסמל בתרבות קוראי הספרות, אך

במסגרת הספור אין זו אלא תחנה ראשונה בדרך בה יצליח יעקב "לשרות עם אנשים ואלוהים" – להתגבר על הכוחות שאינם תלויים ברצונו, ומהווים את רוב גורמי הגורל שהוא מתמודד עמו. על מנת להעניק לגיטימיות לקניית הבכורה חייב יעקב לזכות גם בברכה שנותן האב לבכורו – בבחינת צוואה פורמלית הנאמרת בעל פה בעידן זה בו אין עדיין כתב.
ספור הרמייה, ההתחפשות והגנבה של ברכת האב העיוור והסנילי, מוצג על ידי הסופר בלקוניות של דיווח על עובדות ואירועים, האופייני לכל כתיבתו, אך במקרה זה כמו נשמעת, מבעד לשורות, נימת גיחוך ועצב, באמצעות הפארסה של פיתוי הזקן העיוור להעמיד פנים כי אין הוא מבחין בין בניו, והטרגדיה של האיש הישר והפשוט הנשאר בחוסר כל בגלל בגידת אחיו ואביו.
מאז הטראומה הנוראה של העקדה שנעקד יצחק על המזבח במוריה, כשאביו קירב את המאכלת לצווארו של הבן הקשור אל ערימת העצים העומדת לעלות באש, חי יצחק כאיש מוכה הלם, חסר יוזמה, נודד שלא נדד, גבר שלא נשא לו אשה כי לא ניחם מאמו, אשר גוועה מיד אחר היוודע סוד העקדה של בנה, ורק בהיותו כבן ארבעים שנה, כשהעבד הזקן של אביו הביא לו מארץ רחוקה בת דודה שהסכימה להנשא לו, שנפלה למראהו מהגמל עליו רכבה, הכניסה אותו לאוהל וניחמה אותו על אמו כשנבעלה על ידו והפכה בכך לאשתו החוקית הראשונה והיחידה.
הסופר מבליט את הפסיביות ואת עצירות הרוח של יצחק בהשוותו אותו לאחיו הבכור – ישמעאל אשר ידו בכל ויד כל בו, או לבנו יעקב עתיר המרץ והיוזמה, או לאביו אברהם שהלך לו מארצו וממולדתו ומבית אביו לחפש ולמצוא את עושרו ועתידו בארצות רחוקות.
בהיותו חסר יוזמה ומקוריות מחקה יצחק את אביו, כולל הנסיון להשאיל את אשתו למלך גרר על מנת להתעשר, אך גם בזה הוא נכשל, כיון שאינו מתאפק ומתעלס עם אשתו האמורה להיות אחותו, והמלך מגלה את תרמיתו.
איפיונו של יצחק כאיש נדכה וחלש מכין את הסצנה הגרוטסקית שבה מקנה האב את ברכת הבכור לבן הצעיר והמחופש בעורות עזים, שהרועה הזקן אמור לא לדעת להבחין ביניהם ובין עור בנו השעיר עשיו. אך בסצנה זו נופל גם הוא ברשתו של יעקב, כמו עשיו לפניו, כיון שאינו עומד בפתוי ובריחות הניחוח של המטעמים שהכינה לו אשתו, ואשר ברור כי יוכל להנות מהם לאחר שיסכים להתפתות ולברך כנדרש.

בתמונה אחרונה זאת מוצג יצחק כשהוא ישיש ועיוור, בנוסף לכל התכונות האחרות אשר ניחן בהן. כשבנו יעקב מחופש בפרווה הדוקרנית של העז, מסכים בסופו של דבר יצחק כי זו הוכחה שהידיים האלה הן ידיו של עשיו. אך מה לעשות והזקן, שאינו רואה את בנו אך שומע אותו, יודע כי הקול הוא קול יעקב?

הישיש מנחש כנראה כי הוא שוב נופל קרבן למרמה (כמו במסע אל הר מוריה כשרומה על יד אביו), אך כיון שהוא יצחק הוא משתף פעולה גם הפעם, יודע כי קרב הרגע שיאכל ממטעמי רבקה, ומברך את יעקב ברכה המבטיחה לו את כל מה שניתן להבטיח לנכדו של אברהם – את כל הארץ המובטחת, ואת כל ההבטחות והזכויות שאפשר להצמיד להבטחה ולארץ הזאת.

כה ממצה ושלמה היתה ברכת יצחק ליעקב, עד שלא נשאר לו דבר בו יוכל לברך את בכורו עשיו, המגיע באיחור לשדה המערכה האחרון הזה על הבכורה, שומע מאביו כי הוא חסר אונים כמוהו, ואווירת התמונה מתחלפת – מגיחוך ופארסה, לעצב וטרגדיה.

עשיו הוא קרבן גורלו – אופיו, אישיותו, חוסר החוכמה והעורמה שלו והאב שלא היה לו לעזר. עשיו מבקש להרוג את אחיו – הברירה היחידה שנותרה לו להחזיר לעצמו את מה ששייך לו בדין – אך גם בזה הוא נכשל. אחיו הקדים לברוח מפניו, כיון ששמע וניחש את תוכנית הרצח והנקמה של אחיו. סופר בראשית אינו שופט את גיבוריו, הוא מסתפק בתאור העובדות, רק הגיבורים הספרותיים האחרים בספרות זאת מבקרים את מעשי עמיתיהם. הנביא הושע, כמו עשיו, מדבר גם הוא בגנותו של יעקב, אך יעקב, הנמלט מאחיו, חסר כל אך בעליה החוקיים של הברכה והבכורה, חושב רק על עתידו. כשנמלט על חייו היה רק מקלו בידו, אך כבר בלילה הראשון הוא מתחיל לחלום חלומות גדולה – המקום שהוא ישן בו נראה לו כביתו של האלוהים, ומאז נקרא "בית אל". משכב האבנים שלו באמצע הלא כלום נראה ליעקב הישן כבסיס לסולם המוליך לשמים ולאל שהוא מאמין בו גם בערותו, אך אז הוא מעמיד תנאים לקשרים ביניהם: אם אלוהים יצליח את דרכו ויעמוד בכל התנאים שמעמיד לו יעקב, ובעיקר: יבטיח את שובו לארץ המובטחת, יסכים גם יעקב לעשות למען אלוהיו, להקים לו מזבח, כמו זה שהוקם אחר כך ושוקם על ידי ירבעם בבית אל, והמוכר והידוע לכל הקוראים או השומעים את הספור הזה בעידן התנ"כי.

אהדתו של הסופר לגיבורו שהכל הובטח לו והכל חסר לו מלווה את תחילת הפרק השני בחלק זה של הרומן המוקדש ליעקב. הסופר יוצר מתח וציפיה לבאות על ידי הניגוד בין המצב חסר התקווה כביכול בהווה לבין התקווה וההבטחה המובטחת ליעקב בעתיד.

יעקב המוצג תחילה כחוטא חטאים חמורים, כמו כל גיבורי יצירות הספרות הגדולה בעולם העתיק, משתנה עתה באופן מפתיע, בהמשך ספור מאבקיו עם גורלו, המוליכים אותו למאבק האולטימטיבי עם אלוהיו. התמורה המפתיעה בדמותו של יעקב, האנוכי והממוקד עד עתה רק באמביציה להיות בכור, מתגלה באהבתו הגדולה לבת דודו רחל. אהבתו כה גדולה שהוא נודר לעבוד שבע שנים חינם כדי שתנשא לו. בליל הכלולות שוב מפתיענו הסופר כשיעקב נופל למלכודת שטמנו לחולשתו הגברית האחיות ואביהן: בחשכת הלילה בועל יעקב את שנואתו לאה ונעשה בעלה, מבלי להבחין כלל כי לא שכב עם אהובתו רחל, כיון שהנשים התחלפו במיטתו, והוא ויצרו המיני לא הבחינו בכך.

אפיזודה זו, טוען הסופר, אינה אומרת דבר על אהבתו של יעקב לרחל. הוא ממשיך לאהוב אותה אהבה גדולה ונודר לעבוד עוד שבע שנים חינם ובלבד שתהיה גם היא אשתו.

התמורה שהתחוללה ביעקב מתבטאת גם בדרך בה הוא משיג את מטרותיו מעתה. הוא מרומה ולא מרמה, עובד במסירות משך למעלה מעשרים שנה ואינו גונב דבר מאיש, הוא מעשיר את מעבידו ואת עצמו ביושר ובזכות המקצועיות הנדירה שהוא מגלה בדרכי רבייה מתוכננת של הצאן לסוגיו. מפליט חסר כל נעשה יעקב לראש משפחה ושבט עשיר במקנה, רב נשים וילדים, רב עבדים ושפחות, היכול סוף סוף לצאת לדרך לארץ המובטחת לאחר שהגשים את כל ההבטחות האחרות בכוחות עצמו.

יש מדענים שחישבו ומצאו (ראו "עולם התנ"ך" – פרשת יעקב בארם) הסתברות גבוהה לדיוקו של ספור ניסוייו והצלחותיו של יעקב בתכנון הילודה של הצאן, כמו ביקש הסופר להגדיל את הסתברות העלילה ביצירה זו שרוב חלקיה הם ריאליסטיים – קרי: מתארים מה שיכול היה לקרות במציאות, לאו דווקא מה שקרה בה.

בשלב זה מגיע מאבק יעקב בגורלו לשיאו. האיש שהיה לאב ולמנהיג עשיר בארם נהריים, מבקש מעתה להגשים גם את ההבטחה האלוהית שניתנה

לסבו ולאביו ואשר הוא ירש אותה כשקנה וגנב את הבכורה.
על ספה של הארץ המובטחת עומד יעקב לבדו, לאחר שהעביר את כל משפחתו לגדה המערבית במעבר היבוק, ולאחר שנפרד מלבן דודו וחותנו לאחר שחתם עמו הסכם שלום והפרדה מוחלטת בין שתי הממלכות והעמים, כשלבן השתכנע כי יעקב לא גנב לו את אלוהי הבית (כיון שלא עלה על דעת שניהם שרחל גנבה אותם וישבה עליהם בשעת החיפוש שערך לבן אחרי פסלי אלוהיו באהלי משפחת יעקב, ורחל סירבה לקום מעל אוכף הגמל בו החביאה את האלוהים שלה, בטענה שהיא בעונת הווסת שלה).
אחרי כל ההרפתקאות הללו התברר ליעקב כי דרכו לארץ המובטחת היא בכל זאת חסומה. איש עמד בדרכו, אדם ללא שם, בן דמותו וצלמו של האלוהים, כמו כל בני האדם. (אולי מפני שהוא דומה כל כך לכל האנשים, קשה אפילו למאמינים בו, לזהות את אלוהים. ייחודו של אלוהים, מכל המלכים האחרים, אומרת האגדה, שכל המלכים טובעים דיוקנם במטבעותיהם, וכל המטבעות שוות זו לזו, ואילו מלך מלכי המלכים טובע צלמו בכל בן דמותו מבלי שאדם אחד יהיה שווה לאחר.)
הסופר מחזק את תחושת הריאליות של ספורו בציינו את המקום הידוע לכל, בו אירע אותו מפגש גורלי בין יעקב לאלוהיו. תחילה לא ידע יעקב עם מי הוא נאבק במעבר היבוק, שבו חסם האלמוני את כניסתו לארץ המובטחת, מקום הנקרא בפי כל, עד לימיו של מחבר הספור הזה, "פניאל".
בפניאל, ליד מעבר היבוק, אומר הסופר, התנהל במשך כל הלילה ההוא מאבק האיתנים בין יעקב המוכר לנו לבין האיש המסתורי.
במאבק הפיסי שהתפתח ביניהם נפגע יעקב בירכו, בגיד הנשה, אך עקשותו וכוחו עמדו לו והוא גבר ("שרה" בלשון הספור) על יריבו אשר נשאר לפות בידיו גם כשהאיש ביקש להסתלק מן המקום, כיון שהאיר השחר. יעקב סירב, ואמר שלא יניח מחיבוקו עד שהאלמוני יגלה את זהותו.
באין ברירה הזדהה האלוהים בפני יעקב כשהודה כי מעתה עליו לשנות את שמו. לא עוד ייקרא גיבודנו "יעקב" על שם העקב שניסה לעכב בו את אחיו, מעתה ייקרא יעקב "ישראל" כיון שהצליח לשרות (להאבק ולגבור) לא רק על אנשים אלא גם על האלוהים.
יעקב, המכונה מעתה ישראל, הניח מחיבוקו את האל, אותו ראה פנים אל פנים, כדבריו. על כן כינה יעקב את המקום הזה "פניאל" – פני האלוהים

אותם ראה ישראל. וכל המאמינים לספור הזה ממשיכים לקרוא למקום "פניאל" – עיר הידועה לקהל הקוראים, ומצויה במזרח הירדן, אותו יכול היה עכשיו יעקב־ישראל לעבור, אף שעקבות המאבק ניכרו בו, כדברי הסופר: הוא צלע על ירכו.

בספור ייחודי זה שבו גובר האדם על אלוהים מגולמת אמונתם של הסופרים והעורכים התנ"כיים ביכולתו של האדם לשרות עם ולגבור על אלוהיו וגורלו. קוראים רבים ראו בו את מקור משמעותו של שם עם ישראל, הממשיך להאבק, כמו אביו המיתולוגי, מאבק חסר סכוי לכאורה שהפך לדרך חיים. קוראים אחרים כה נבהלו מבוטות התוכן וההצהרות המפורשות הנאמרות בטקסט המקורי של הספור, שהחלו להערים עליו מצבורי פירושים המעוותים אותו עד אין הכר. ציירים קתולים ופרשנים דתיים אחרים הסתערו על הספור הזה במדרשיהם, וסילקו ממנו את האלוהים, בניגוד לעדותו של יעקב, העד היחיד שנוכח, לדעתם, במקום בעת המעשה. במקום האל בו נאבק יעקב לדבריו, המציאו הפרשנים מלאך בעל כנפיים, מסוג המלאכים שהיהדות והנצרות יצרו בספרויותיהם אחרי חתימת התנ"ך. כה חזקה היתה השפעת הפרשנות הדתית על קוראי התנ"ך עד שרבים מהם זוכרים בפירוש כי בספור התנ"כי מדובר על "יעקב והמלאך" על אף העובדה כי בטקסט העברי שבידינו אין לכך זכר.

ספור המאבק פנים אל פנים בין יעקב לאלוהים הוא לא רק שיאו של ספור המאבק בין אדם לגורלו, הוא גם מאיר את המושג "אלוהים" כפי שהוא מוצב בין קוטב המוחש לקוטב המופשט. "אלוהים", בעיני סופרי בראשית, הוא ישות מוגדרת ונפרדת מכל ישות אחרת בעולם. אך הספורים על אלוהים ועל יחסיו עם האדם מעניקים משמעות חדשה למאבק האדם עם גורלו, מאבק המתנהל לעתים בין האדם לבין עצמו, כמו בספור הראשון של קפקא, "ספורו של מאבק", שנכתב בהשראת ספור מאבקו של יעקב, בו יוצא אדם אל הלילה, נאבק בעומד על דרכו עד אור השחר, עד שמתברר לו כי לא היה שם איש מלבדו. הבמאי והסופר הצרפתי קריס מרקר קרא לסרטו הדוקומנטרי על ישראל המדינה "ספורו של מאבק", על שם ספורו של קפקא, או על שם מקור ההשראה שלו.

הסופר התנ"כי מודע לכך כי במציאות שיצר במילים, מדובר בעובדות, ב"מעשים שהיו" ולא רק בדעיונות. כמו על מנת להחזיר אותנו לקרקע

המציאות, בסופו של הספור המדהים על אלוהים ואדם, הוא מעיר, כבדרך אגב, כי יעקב עבר את הירדן ונכנס אל הארץ המובטחת כשהוא צולע על ירכו. רק הוא ואנחנו יודעים מהי סיבת צליעתו, המעניקה בדמיוננו חזות בשר ודם לדמות האנושית הזאת המעוצבת על ידי היצירה.

ב"יונה" מואשם יהוה על היותו אל רחום וחנון ורב־חסד

גם בספורים הסוריאליסטיים בתנ"ך, כיונה ואיוב, מאירה היצירה את הקונפליקט בין האדם לאלוהים, אשר לדעת גיבורי הספור אין הצדקה מוסרית למעשיו.

בן אדם, ביצירות אלה, נעשה מודע לחוסר האונים שלו מול כוחות היקום ומהלכי ההיסטוריה והטבע, אותם הוא מייחס לאלוהים.

ביונה ובאיוב מקפיד הסופר לעצב את גיבוריו הספרותיים ואישיותם באמצעות התנהגותם והדיאלוג, המייצג את עמדותיהם ואמונותיהם ביחס לראוי מבחינה מוסרית.

תחילה אין הקורא יודע מדוע ניסה יונה הנביא לברוח מצו האלוהים, הדורש ממנו להינבא על נינווה. הקורא יודע כי נינווה היא הבירה של האימפריה הרשעה שכבשה, הרגה והגלתה המונים מארצם לארצות של עמים אחרים. אין לו ספק, כפי שיתברר בספור להלן, כי נינווה ראויה לחורבן, כפי שראויות לכך בירות רשעות אחרות, אשר את חורבנן ניבא עמוס, למשל. אך ספר יונה אינו ספר נבואות. זהו ספור קצר על נביא שלא האמין כי נבואתו תתגשם, ועל כן סבר שאין לסמוך על אלוהיו, רך הלב – חנון, רחום ורב חסד.

יצירה זו הכתובה בז'אנר הספרותי של הספור הקצר, נכללת בספרי אמנות הרטוריקה בתנ"ך, במחווה אירונית של העורכים, המאירים את הנבואה באור הספק בכוחה לחזות את העתיד.

"יונה" הוא יצירת מופת בז'אנר ספרותי זה של הספור הקצר, המציג מודל אופטימלי של עלילה רבת תהפוכות והפתעות, המוליכה לפואנטה אידיאולוגית מפתיעה של עימות בין העמדה ההומניסטית של האלוהים לבין העמדה הפנטית של המאמינים כי יקוב הדין את ההר.

תחילתו של ספור יונה בתאור ריאליסטי כמעט, בו שומע נביא את צו

שליחותו מפי אלוהיו, בדומה לצווים רבים אחרים שהטילו שליחות על חמישה עשר הנביאים האחרים שבספרים המוקדשים לנאומיהם.
תגובתו של גיבור הספור אינה דומה לתגובה של אף אחד מהנביאים האחרים. יונה מנסה לברוח פיסית מהמשימה ומאלוהיו, וממהר לרדת ממקום מושבו בהרים לנמל הגדול של יפו, על מנת להפליג ולברוח מאלוהיו, לקצהו השני של העולם.
הסופר משלב תאור מעשים זעירים המעניקים לספור את כוחו ליצור מציאות אמינה. יונה ממהר לשלם את שכר ההפלגה לרב חובל, ועם ההפלגה הוא שוקע בתרדמה עמוקה כמי שבורח גם מהערות.
רק בסוף הספור יודה יונה כי ניסה להמלט מאלוהים כיון שאינו מאמין לו ולנבואות שהוא מנבא בשמו. בשלב ראשוני זה של העלילה אין לנו הסבר להתנהגותו המוזרה, המפתיעה גם את המלחים הנאבקים בגלי הסערה הגדולה ששילח בהם אלוהים, כל אחד מהם מתפלל לאלוהיו בתקווה כי יציל את האוניה ש"חישבה להשבר". רק יונה ממשיך לישון בירכתיה, עד שרב החובל מעירו בטענת תמיהה, "מה לך נרדם? קום קרא אל אלוהיך..."
כשמתעורר יונה, ומלחים מפילים גורל, מתברר כי יונה הוא גורם הסכנה. המלחים שואלים אותו למקצועו ולמוצאו, עד שיונה מודה כי אמנם בו האשם – הוא עברי והאלוהים שהוא בורח ממנו עשה את הים ואת היבשה, ולכן אין להם סכוי להנצל אלא אם כן יטלו את יונה ויפילוהו אל הים.
זהו המפגש הראשון של יונה עם אנשים פשוטים, "שאינם יודעים בין ימינם ושמאלם". גם כשנאלץ לגלות להם את אשמתו וכי רק הטבעתו תציל אותם ממוות, הם ממשיכים לחתור, בתקווה כי יתגברו על הסערה. רק משאפסה התקווה והסערה הולכת וגוברת הם מתפללים לאלוהים שיסלח להם על המעשה שהם עומדים לעשות ועושים אותו.
רק בנקודה זו של הספור מפסיקה העלילה להיות מסתברת ומקבלת את מאפייניה הסוריאליסטיים, אשר אולי בזכותם נחרתה עמוק כל כך בזיכרון התרבותי של עמי המערב.
אלוהים שאינו מעוניין במותו של יונה אלא בציותו, ממנה "דג גדול" ומצווה עליו לבלוע את יונה, אך יונה בעקשותו הנחושה שותק שלושה ימים תמימים כשהוא כלוא במעי הדג, עד שאינו יכול עוד והוא פוצה פיו בתפילה ובתחינת הצלה, שאין לה דבר עם המחלוקת בינו לבין אלוהיו, אך נוסחה דומה לנוסח

תחינות שיריות מסוג זה המצויות בתהלים.
הדג מקיא את יונה אל היבשה ואלוהים חוזר ומצווה עליו להנבא על נינווה, ויונה יודע כי אין לו ברירה והוא הולך לנינווה כמצווה.
הסופר חוזר ומזכיר לנו את ממדיה הגדולים של העיר הזאת – שלושה ימי הליכה מקצה לקצה. ויונה מגיע כעבור יום הליכה בתוך העיר למקום בו הוא מנבא את נבואתו – כמו יוצא ידי חובה שהוטלה עליו בניגוד לרצונו.
במקום נאום נבואה פיוטי ועשיר במטפורות, כדרך הנבואות המוכרות לנו מדברי הנביאים האחרים, נותן כאן הסופר בפי גיבורו קריקטורה של נבואת חורבן, בלשון מברק בן חמש מילים: "עוד ארבעים יום ונינווה נהפכת". כל היודע את ספור ההפיכה בסדום ועמורה מבין את חומרת הדברים, על אף הקיצור והלקוניות הקיצונית שבה נאמרו.
המלך מכריז על צום כללי של כל האוכלוסיה והבהמה שבעיר, הכל לובשים שקים ואפר, ומודיעים כי הם מתחרטים על כל החמס שחמסו את שכניהם ועל כל הרע שעשו, בתקווה כי ינצלו מהסכנה.
ותגובת האלוהים היא מיידית: הוא חוזר בו מדבריו ומבטל את האסון שרצה להביא על נינווה. ובירת הרשע, כמו אלה שלפניה ואחריה בימינו, חוזרת לחיות את חייה כאילו ניתן למחוק את הפשע בחרטה ובתפילה.
רק איש אחד, אומר הסופר, לא יכול היה לסלוח לסליחה. ארבעים יום ישב ממזרח לעיר, חיכה בסבלנות ובחוסר אמון לאסון שאכן לא בא, וכשהתברר לו כי צדק ונבואתו היתה נבואת שווא, הרגיז אותו הדבר "עד מוות". בטענתו נגד אלוהיו הוא מאשים אותו בהיותו "אל חנון ורחום, ארך אפיים ורב חסד וניחם על הרעה" – על כן ניסה יונה לברוח לתרשיש, כפי שהוא אומר לאלוהיו. יונה מודה כי טוב מותו מחייו, ואלוהים ממשיך להתגרות בו בשואלו: "ההיטב חרה לך?"
ספר יונה הוא היצירה הספרותית היחידה בתנ"ך המעלה את השאלה בדבר מוסריות הסליחה והרחמים. האמנם זכאים כל הרשעים לסליחה, גם אם הם מתחרטים ומראים סמני חרטה וצער על הרעה שגרמו? האמנם, שואלת היצירה, יש הצדקה לחנינה הניתנת על ידי אל רחום וחנון וארך אפים הניחם על הרעה, גם כשמדובר בנינווה ודומותיה? האם צדק יונה ואין סכוי כי נבואות תוכחה וחורבן מוצדקות כשלו תתגשמנה, כיון שאלוהים אינו אלוהי הצדק והדין אלא אלוהי החסד והרחמים?

על כל אלה מנסה הסופר לענות בסיומת של יצירתו, כשהוא חוזר לסגנון הריאליסטי של הפתיחה, הפעם בספור על קקיון שצמח במדבר בו ישב יונה וחיכה לתוצאות נבואתו בשמש הקופחת של המדבר העירקי. הקקיון, על אף דלות נופו הציל את יונה מחומה של השמש, אך אלוהים שילח בו תולעת והקקיון קמל ומת וחשף את יונה מחדש לחומה.

לכאורה – אין כל קשר בין נושא הספור לבין אפיזודה בוטנית זו שהסופר התמציתי כל כך טורח לפרטה. אך מיד הוא משלבה והופכה לפתיחה של הפואנטה הרעיונית שלו.

כשיונה מתעלף מרוב חום בגלל מות הקקיון שכה שמח בצילו, חוזר האלוהים להתגרות בו ושואל אותו אם היטב חרה לו על הקקיון שקמל, ויונה מתפרץ בזעם ואומר "היטב חרה לי עד מוות". בתשובה מציע הסופר את תורתו כולה על רגל אחת, כשהוא שם בפי האלוהים את סיומו של הספור בדברים: "אתה חסת על הקקיון אשר לא עמלת בו ולא גדלתו, שבן לילה היה ובן לילה אבד, ואני לא אחוס על נינווה, העיר הגדולה, אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבו אדם, אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו, ובהמה רבה?"

עמדה זו שסופר אברהם הגן עליה בוויכוח עם יהוה על מוסריות העונש הקולקטיבי, נוקט עתה סופר יונה בפי גיבורו האלוהי, והוא מסיים בשאלה המפנה את הזדהותו של הקורא מיונה לאלוהים. עד לנקודה זו מזדהה לכאורה הסופר והקורא עם גיבורַ הראשי של הספור – יונה הנביא המתוסכל השואף רק להגשמת הנבואה אלוהית המוצדקת בדרישתה לענוש את הרשעים.

בסיומת של הספור מתהפכים היוצרות באמצעות הצגת העמדה המוסרית, הפעם בפי האלוהים, לפיה אין לענוש אוכלוסיה אזרחית שרובה אינה יודעת להבחין בין ימין לשמאל, גם אם מנהיגותה רשעה כרשעתה של נינווה.

"יונה" מצטרף למכלול היצירות הספרותיות הנושאות עמן מסרים אידיאיים ואתיים, המהווה את פסיפס מחשבת ישראל בעידן המקרא. רבים מהרעיונות ומהעמדות המובעים ביצירות אלה מנוגדים אלו לאלו באופן קיצוני, כמו השקפה זו של סופר יונה, המנוגדת קוטבית להשקפתם של רוב הנביאים התנ"כיים שלא היססו להבטיח חורבן, גלות, הרג המוני של אוכלוסיות שלמות, בדברם על עוים רשעות – ישראליות ואחרות.

בדומה ליצירות שבחרו בימינו את ברלין כמטפורה לבירת רשע, גם הבחירה של נינווה אינה מקרית. פשעיה של נינווה נגד האנושות ידועים בעולם, עד

היום הם מתועדים ומיוצגים בתבליטי האבן העתיקים שנוצרו על ידי אמנים אשורים, ובהם נראות תהלוכות נצחון של חיילי נינווה עם ראשי מנוצחים על חניתותיהם.

הסופר הופך את האירועים ההיסטוריים לרקע לספור הטרגדיה האישית והרוחנית של אנשים כיונה המתענים בידיעה כי אין אלוהים העונש את האשמים בפשעים נגד האנושות.

הפואנטה של ספור "יונה" סוגרת את אחד המעגלים האידאיים הרבים בהגות התנ"כית הפלורליסטית. מהנקודה בה מואשם אלוהים כ"שופט כל הארץ שאינו עושה משפט" ועד הנקודה שבה הוא מואשם כאל חנון ורחום ורב חסד הניחם על הרעה.

איוב שואל לאשם בשואה

אחד משיאיה הפיוטיים של ספרות התנ"ך היא הדרמה "איוב" המציגה בסימן שאלה את עיקרי האמונה באלוהי הצדק ובמעורבותו בחיי בני אדם. סופרי "איוב" מעמתים את קרבן השואה לא רק עם האלוהים אלא גם עם כל אלה המאמינים כי שואה היא בהכרח עונש על חטא, גם אם הוא לא ידוע לחוטא.

המחבר של ספר "איוב" הוא שם קולקטיבי ליוצרים ולעורך האחראי לחיבור המקורות השונים ולשיכתוב הטקסטים מהם נוצר ספר "איוב", כפי שהוא מוכר לנו מזה אלפיים שנה. מפעלו של מחבר "איוב" מציג בפנינו יצירה אחדותית שניתן אולי לחקור את מקורותיה הנפרדים, אך צודק רוברט אלתר בטענתו בשם אדמונד לינץ' בעניין הנסיון לקרוא מקורות במקום יצירות בתנ"ך: "אי אפשר לפרק חביתה לביצים שמהן נוצרה".

אחדות היצירה "איוב" כפי שהיא מצוייה היום בתנ"ך, מתבטאת בתפקיד שממלאים כל חלקיה ביצירת המשמעות של היצירה כשלמות.

הפרולוג האפי, הדיאלוג הדרמטי בין איוב לרעיו, האפילוג העשוי שני נאומי יהוה וסיומת אפית קצרה האמורה להבטיח סוף טוב ליצירה טרגית זו – כולם מתפקדים ביצירת משמעותו וייחודו של מכלול ספר איוב. גם אם ספר איוב נראה כ"שלמות פגומה", כפי שראה אותה יאיר הופמן בספרו המעולה על ההבטים הספרותיים, האסתטיים, הרעיוניים והאתיים של היצירה, עדיין ראוי לקרוא אותה כיצירה שלמה, אחת מהיצירות הקלסיות בספרות העולם

– הן מבחינת עמידותה רבת־הדורות, הן מבחינת השפעתה והיותה מקור השראה לשפע יצירות שירה והגות בכל העידנים.

"מחבר איוב" גורם לקורא לדעת מראש כי איוב צודק וידידיו טועים בטענותיהם כי רק חטא יכול להסביר את גודל השואה שפקדה את משפחתו וילדיו. כנותם ודבקותם של רעי איוב באמונתם, חסרת השחר, הופכות את ההתנגשות האינטלקטואלית ביניהם לבין איוב לביטוי של קונפליקט דרמטי אישי.

שואה נגרמת על ידי בני אדם התוקפים בני אדם אחרים, או על ידי כוחות טבע כמו רעש האדמה שהשמיד את סדום ועמורה וכל החיים בהם. ב"איוב" מביא המחבר את שני הגורמים לשואה המתוארת בו: התקפת צבאות שבא וכשדים והתפרצות האש ורוח הסערה המפילה על ילדי איוב את ביתם והורגת אותם.

אנשים מאמינים מייחסים את שני סוגי הגורמים הללו לאלוהים. על כן הם חייבים להצדיק את מעשיו על ידי האשמת בני אדם בחטאים שגרמו לו לעשות מה שעשה, או להאשים את אלוהים ברשעות שטנית, כפי שעושה מחבר איוב בפרולוג של יצירתו.

בפרולוג נודע לנו כי השואה שתפקוד את משפחת איוב וילדיו, היא תוצאה של קנוניה שעשה אלוהים עם השטן. אלוהים נותן את איוב ומשפחתו בידי השטן להתעלל בהם, בגלל צדיקותו הגדולה של איוב, לא בגלל חטאו. בעת המסיבה בה נפגשים לעתים מזומנות בני האלוהים, מתערב השטן עם האלוהים כי נאמנותו של איוב לא תעמוד לו אם תפקוד אותו שואה שרק השטן יכול להמציאה.

מבחינת אמונתם של חסידים שוטים כרעי איוב, לא ייתכן כי אלוהים חוטא, מכאן שהאשם מוטל תמיד על בני אדם, גם כשהם קרבנות השואה שלא חטאו, או תינוקות שלא יכלו לחטוא.

כאשר האסון מכה את רכושו ומשפחתו של איוב והשחין מכה את גופו עד שהוא חייב להתפלש באפר, מייעצת לו אשתו כי יקלל את אלוהים וימות. אך איוב אינו מקלל. הוא מאמין באלוהיו ומבקש לדעת מדוע עשה לו את העוול הזה. הוא דורש משפט צדק נגד אלוהים בלתי צודק בעליל. הוא אינו מוכן לקבל את הטענות של ידידיו הדתיים המצדיקים את אלוהים גם מבלי לדעת את האמת, והוא מבקש פגישה עם האלוהים עצמו, שינסה

להצדיק את עצמו בפניו.
החלק הפיוטי של הספר נפתח בשיר מזעזע של מארה המכוונת ליום ולאור שהאיר אותו; איוב מקלל את יום לידתו. השיר מקלל את החיים ומעדיף עליהם את אי־ההיות של מי שלא נולדו. אך אין בו האשמה או קללה המכוונות לאלוהים שגרם לכל אלה, כיון שאיוב אינו יודע את העובדות הידועות לנו. כשבאים ידידי איוב לבקרו בחוליו, הם מנסים לשכנעו כי רק חטא יכול להסביר את השואה שפקדה אותו, אך גם הם אינם יודעים כי אלוהים אשם על שנתפתה לשטן והרשה את הרצח והכאב והחולי.
איוב יודע כי ידידיו טועים, כיון שהאשם איננו בו עצמו, אך אין הוא יודע על מי להטילו.
מול אסונו של איוב ושיר כמיהתו לחדלון הטוב מחיים כאלה, עומדת טענתם האבסורדית של ידידיו, מנוגדת לכל הידוע לבני אדם המתבוננים במציאות, ללא משפטים קדומים.
בדברי הפתיחה של אליפז התימני, הדובר הראשון בין ידידיו של איוב, מוצעת טענתם העיקרית, החוזרת בגירסאות פיוטיות שונות לביסוס העמדה הדתית הקונבנציונלית: אין בעולם בני אדם נקיים מחטא שהושמדו, כל מי שנפגע ראוי לפגיעה, בגלל חטאים אנושיים ולא אלוהיים, כי פשוט לא ייתכן כי אנוש יצדק מאלוהים.
איוב יודע, כמו הקורא, כי הדברים אינם נכונים. הסופר מוקיע את מופרכות טענותיהם של דתיים מצדיקי השואה ומסביריה, הן על ידי אופי הצגת דבריהם של רעי איוב, והן על ידי כינויים כבלתי נכונים על ידי יהוה באפילוג של היצירה.
איוב, גיבורה הראשי של יצירה ספרותית זו, מוצג כאיש דתי מבחינה אמונית (לעומת דתיים מבחינת שמירת מצוות ההלכה). הוא מאמין באמונה שלמה באלוהיו, בקיומו, ועד עתה – גם בצדקתו. דווקא על כן אינו יכול להסכים עם רעיו, ודורש להבין את הנימוקים לשואה שפקדה אותו. אין הוא יכול להשלים עם האמונה כי אלוהים אינו יכול לחטוא.
כאיש דתי, מייחס גם איוב לאלוהים את כל האסונות הפוקדים את בני האדם, מידי אדם ומידי הטבע. על כן הוא דורש כי אלוהים יופיע ויצדיק את המעשים הללו, שהוא האחראי היחיד להם. לאיוב ברור כי אם יסכים אלוהים לעמוד למשפט מולו, תופרך טענת אליפז ורעיו כי לא ייתכן שאדם יצדק מאלוהים.

המבנה המתוחכם של היצירה "איוב" גורם לקורא לדעת כי אין לאלוהים נימוק משכנע להצדקת מעשיו, כי האלוהים, או גורמי הטבע וההיסטוריה המיוחסים לו, הוא גורם רעה, לעתים קרובות. גם יוצרים אחרים בתנ"ך, כיוצרי קהלת וירמיהו, יוצרים הנאמנים, כמו יוצר איוב לאמת יותר מאשר לאמונה בצידקתו המוחלטת של אלוהים, יודעים כי לעתים קרובות יש צדיק ורע לו וישנם רשעים הזוכים בכל תאוות לבם.

הסופר הופך את העימות הרעיוני בין איוב לבין רעיו לעימות אישי ודרמטי בין בני אדם הנוקטים עמדות מנוגדות שאין לגשר ביניהן. אלו ואלו מאמינים בקיומו של אלוהים בעולם.

איוב, הממשיך להאמין באלוהיו גם כשהוא קרבן אסון, שאין לו כל הצדקה, מסרב לקלל את אלוהים, אך הוא גם מסרב להצדיקו, בניגוד לרעיו או לרבני לובאביטש, או ליואל מסאטמר.

באמצעות הדיאלוג בין איוב לרעיו מעלה הסופר את השאלה שזעזעה את אמונתם של מאמינים רבים בדורנו: איך ייתכן אלוהים צודק בעולם של דיכוי וטבח המוני של בני אדם בגלל מוצאם הלאומי, המעמדי או הגזעי, בגלל דעותיהם, דתם או מצב בריאותם?

הגיבור הספרותי אלוהים, שהופיע בספור הפרולוג ליצירה, חוזר ומתערב בשיח הזה רק בחלקו האחרון. דבריו, כמו המסגרת הספורית של היצירה כולה, מפריכים את דברי "הרֵעים" אשר מרוב אמונה עיוורת בצידקה האלוהית ובשיטת התגמול והעונש, שבה הוא מנהל את העולם, העמידו אותו למשפט ומפקפקים בצידקתו.

באפילוג לספר "איוב" מוקיע יהוה את הרעים כטועים וכמאשימים בהאשמות שווא, אשר עליהן הם חייבים לכפר ולפייס את איוב.

באמצעות נאומי יהוה מסביר הסופר כי לדעתו אין אלוהים אחראי לסבל של בני אדם, ואין לראות בו עונש על חטא, כיון שאת האלוהים ניתן להשיג רק במונחים של בריאת הקוסמוס ותידותיה, שאין אדם יכול להסביר. (גישה המזכירה את אמונתו של איינשטין במיסתורין של מה שמצוי מעבר להישג ידו של המדע – חידת החוקיות השלטת בקוסמוס כולו.)

יהוה, המופיע באפילוג, כמו נענה לבקשת איוב להשמיע את טענותיו. שני נאומיו עשויים משפטי שאלה רטורית שאין בהם הסבר לשואה, אשר אלוהים גרם לה, לפי ספור המסגרת, בהסכמתו לתוכנית השטן.

השימוש שהסופר עושה בז'אנר רטורי ייחודי זה של נאום פיוטי העשוי שאלות בלבד, מאפשר לגיבורו האלוהי להציג את המחלוקת שבין איוב לרעיו כבלתי רלוונטית להבנת טבעה של האלוהות ותפקידה בעולם.

במקום אמונה באלוה פרסונלי, עונש ומתגמל, מוצעת כאן אמונה באלוהים הדומה לאמונה הדאיסטית של וולטר: אלוהים הוא ישות הבוראת את העולם ואת כל שבו, ללא קשר עם בני אדם ומעשיהם או עם הכאב והסבל שהם סובלים בחייהם. השאלות ששואל יהוה את איוב בנאומו הראשון מבהירות כי אין האדם יכול להבין את מעשי האלוהים הנוגעים כולם בתהליכי הבריאה והכינון של מערכות פיסיות וביולוגיות, אשר אין להן דבר עם חטא ועונש או כאב ואושר.

בנאום השני מוסיף הסופר לתאר את אמונתו באל כדמות מיתולוגית סמלית המעומתת עם מפלצות התוהו, כ"בהמות" ו"לוייתן", המזכירות יצורים דומים במיתוסים המסופוטמיים של הבריאה. גם בנאום זה מוצג האלוהים כרחוק מעולמם של בני אדם וחייהם, ומכאן ברור שאבסורד הוא לייחס לאלוהים אחריות כלשהי לסבלם של בני אדם.

מסקנות אלה משתמעות מנאומי יהוה הכתובים כשירי טבע ייחודיים המורכבים מעשרות שאלות אותן ממטיר יהוה על איוב.

באמצעותן כמו ממחיש המשורר בתודעתנו את הפער האינסופי שהוא מגלה בין אלוהים לאדם, את אמונתו בזעירות האדם כשהוא מעומת עם היקום ואלוהיו, וכשהוא מנסה בחוסר סיכוי להבין או לשפוט אותם באמות מידה אנושיות כמו מוסר וצדק.

כמעט אף אחד מהדברים הנאמרים על ידי יהוה אינו מתייחס ישירות לנושא הוויכוח בין איוב לידידיו, לבד מקביעתו כי הם טועים. על כן טוען יהוה כלפי איוב כי אין טעם להאשים את אלוהים בהפרת משפט צדק, אין להאשימו ברשע, כמאמר יהוה: "האף תפר משפטי תרשיעני למען תצדק?" (איוב מ', 8).

האלוזיה של הסופר לטענה העתיקה של אברהם נגד שופט כל הארץ שאינו עושה משפט, מזכירה לנו כי המחלוקת הנוכחית אינה אלא חוליה בשרשרת ארוכה של עימותים בין גיבורים ספרותיים אנושיים לגיבור הספרותי אלוהים ביצירות התנ"ך – מ"בראשית" ועד "איוב".

כיון שטענות יהוה חרגו מנושא המחלוקת, אין לאיוב תשובה הולמת לטענותיו. אך דווקא מפני שההנחות שביסוד שאלותיו של יהוה מזכירות

את היות האלוהים כל יכול ממשיך איוב לטעון כי אינו יכול להבין מדוע נגרם לו ולמשפחתו העוול הנורא הזה.
"ידעתי כי כל תוכל ולא ייבצר ממך מזימה" אומר איוב בתשובתו הקצרה ליהוה, "לכן הגדתי ולא אבין נפלאות ממני ולא אדע" (איוב מ"ב 2, 3).
לבסוף נותן הסופר בפי גיבורו האלוהי את תשובתו לאליפז התימני, ראשון הדוברים מטעם הרעים ומי שהציע את עיקר טענותיהם: "חרה אפי בך ובשני רעיך כי לא דיברתם אלי נכונה כעבדי איוב" (מ"ב, 7).
בסיומת אפית לטרגדיה של איוב מנסה הסופר להציע מוצא מאושר מהספור הטרגי וחסר התקווה המוצע לנו ביצירה הזאת. אלוהים, מסופר בסיומת של ספר "איוב", בירך את איוב ברכוש ובבנים ובנות חדשים, והבנות היו יפות מכל הבנות, ועשירות מכולן (כי איוב העניק להן נחלות משלהן בין נחלות אחיהן), ונוסף לכל אלה האריך איוב ימים וזכה לראות ארבעה דורות של צאצאיו.
כל אלה אינם יכולים למחות את הזוועה, אינם יכולים להחיות את המתים לשווא, אינם מוחקים את אשמת הקנוניה בין אלוהים לשטן. נסיון חיינו מלמד כי אין פצוי לסבלם של קרבנות השואה. כאבם ואבלם ממשיכים להתקיים ואין להם הצדקה, כפי שטוענת יצירה דתית נדירה זו המבקרת את האלוהים.
כמו כדי להדגיש את אופיה האוניברסלי של הבעיה, אין הסופר מקפיד לציין את זהותו הלאומית של איוב. צדיקותו של איוב אינה קשורה לשמירת מצוות דת ישראל או דת כלשהי. איוב היה צדיק כיון שהיה ישר ותם ו"סר מרע". איוב היה "ירא אלוהים", לאו דווקא זה הקרוי בפי הישראלים יהוה.
הוצאתו של איוב מהקשר לאומי כלשהו מדגישה את היותו גיבורה של יצירה מטפורית, המייצגת את הפער בין הגישה הרואה בכל הנגרם לאדם יוזמה ומעשה אלוהי, לבין הרואים את היקום והטבע כנייטרליים מבחינה מוסרית, אדישים לגורל האנושי כמו אלוהים בספר איוב.
האלוהים ביצירת "איוב" שונה בתכלית מאלוהים שהוא אב או מלך, אלוהי הימים הנוראים המנהל חשבונות אישיים בספר החיים והמתים שהוא מעדכן בסוף כל שנה. בסוף ספר איוב מתגלה אלוהים השונה גם מהדמות שצויירה בספור הפתיחה של הספר. האפילוג של "איוב" רואה את האלוהים־יהוה כעוצמה המתמצה במעשה הבריאה, כישות נשגבה מתבונתם של בני האדם,

שאינם יכולים לדעת או להבין את הפנים השונות של מעשה הבריאה והמאבק האינסופי עם מפלצות התוהו המאיימות על הקוסמוס (קרי: על הסדר), כשם שאין סוף לעוצמות התוהו המאיימות על ההיות.

פרק רביעי
פלורליזם דתי ופיצול חברתי בראי התנ"ך

פלורליזם תרבותי מאפיין את היהדות בכל עידניה מאז טרום התנ"ך

יצירות הספרות התנ"כית מהוות, כאמור, עדות היסטורית בייצגן מציאות חברתית, תרבותית ודתית שבה נוצרו יצירות אלה ואשר אותה הן מתארות. בנוסף למיגוון הדעות והאמונות המוצגות מפי דוברים שונים בספרות התנ"כית, מרובים בה תאורים מפורטים של מנהגי דת ופולחן שהיו רווחים בעם ישראל. בספרי ההיסטוריונים התנ"כיים (כבשופטים, שמואל א' וב', מלכים א' וב') ובנאומי נביאי יהוה, מתוארת ומיוצגת תרבות ישראלית רב דתית אשר רווחה בכל שדרות העם, בחצרות המלכים ובקרב מאות הנביאים הישראלים שעבדו את הבעל והעשתורת. הפוליתאיזם אפיין את תרבות רוב עם ישראל בשתי ממלכותיו.

עמדתם הביקורתית של ההיסטוריונים והנביאים, המוקיעים תופעה זו של רובדיות, מחזקת את אמינות עדותם כי אכן כזה היה המצב.

לפי עדויות אלה עבדו רוב הישראלים בערים ובכפרים את אלוהי העמים הכנעניים, בנוסף או במקום עבודתם את יהוה, אלוהי עם ישראל. פסל האשרה, אם האלים הכנעניים, עמד בבית מקדש יהוה בירושלים, לפי עדויות ההיסטוריונים התנ"כיים, שני שליש מ־370 שנות קיומו (לפי מניינו של רפאל פטאי). פסלי עשתורת ובעל הוצבו על ידי המאמינים הישראלים "על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן" (לפי עדות הנביאים בתנ"ך). ישראלים זבחו ועבדו לאלים כמולך וכמוש ושמרו אלי בית ("תרפים"), בהם האמינו כנראה כאלי תרופה ומרפא חיוניים.

ריבוי הפולחנים והפסלים מעיד על ריבוי דתות ואמונות שרווח בישראל בעידן התנ"כי, בנוסף לפיצול בתוך דת ישראל. דת ישראל התפצלה כאשר בממלכת עשרה מתוך שנים עשר השבטים הונהג פולחן יהוה כעגל מוזהב, ובמקדשים של רוב העם, בבית אל ובדן, הקריבו ישראלים קרבנות ליהוה כעגל זהב, והתייחסו אליו כאלוהים אשר הוציאם ממצרים (כדברי ירבעם, לפי מסורת הכהן הגדול הראשון אהרון). במקדש של מיעוט העם היהודי,

בירושלים, המשיכו את פולחן יהוה המיוצג בפסלי "כרובים" בעלי פני אדם וכנפי ענק, המשתרעים מקיר לקיר, בקודש הקדשים.
הנביאים ממשיכים את מסורת האמונה ביהוה כישות חסרת צלם ודמות, כפי שהיא מתוארת על ידי הסופרים המייחסים אמונה זו למשה, או כפי שמנסחה נסוח פיוטי מופלא מחבר ספור הנביא אליהו שידע כי אלוהים אינו מצוי ברעש האדמה ולא ברוח הסערה, אלא בקולה של הדממה הדקה. מבראשית ועד קהלת ואיוב מציגות היצירות התנ"כיות מיגוון גדול של השקפות שונות ומנוגדות זו לזו על אלוהים, מוסריותו, מהותו וצורתו. באמצעות ספורים, שירים, מסות פילוסופיות, נאומים ויצירת דרמה גדולה מוצע מיגוון דעות ואמונות המייצג את מחשבת ותרבות ישראל בעידן התנ"כי כתרבות פלורליסטית. מראשית תקופת ההתנחלות ועד חורבן שתי הממלכות היהודיות הראשונות התגבשה התודעה הלאומית הישראלית – תודעת החברות של כל הישראלים ובני משפחותיהם בעם אחד. זהות לאומית זו מתגבשת על אף זכר החברות בשבטים שונים, וללא קשר עם הזהות הדתית הלאומית של המאמינים והעובדים את יהוה כאל בלעדי ואוניברסלי.
"דת ישראל" – הדת המונותאיסטית המוסרית אשר נאמניה האמינו ביהוה כאלוה בלעדי וחסר דמות וצורה – היתה כבר אז דת לאומית במובן: דתו של עם אחד בלבד. אך עם "בני ישראל" ו"דת ישראל" היו נפרדים זה מזה. בתקופת הגאות המדינית והכלכלית של הממלכה הצפונית, תחת שלטונו של אחאב, הוכרזה דת הבעל והעשתורת כדת הממלכה. נביאי יהוה גורשו והסתתרו מפחד הוצאה להורג על ידי המלך הישראלי.
בעת בניין בית המקדש הראשון ליהוה, בנה שלמה מקדשים לכל אלי העמים השכנים בירושלים. בזכותו היתה ירושלים למטרופולין פוליתאיסטי שכלל גם דת מונותאיסטית. לפני שהחלה האידיאליזציה של המלך שלמה במסורת היהודית, הוקע שלמה על ידי נביא יהוה כמי שהפיץ וביסס את ריבוי הדתות בממלכה היהודית עוד לפני שהתפצלה.
כעבור מאות שנים, ערב חורבן הממלכה היהודית והמקדש הראשון בירושלים, נמשך עדיין, לפי עדות ירמיהו, מנהג הקרבת ילדים וילדות על מזבחות המולך בעמק של בן הינום, הנמצא כיום בין הר ציון לבין הסינמטק בירושלים. היו ישראלים שהקריבו קרבנות אדם וחיה, היו שהשתתפו בטקסים ארוטיים במקדשי הכנענים, בהם שימשו קדשות וקדשים (אשר נמצאו גם במקדש

בירושלים). לפי עדות הנביאים לא נמנעו ישראלים דתיים מעושק ומניצול של כל מי שאפשר לנצלו ולשעבדו - עניים, אלמנות, יתומים, עבדים ושכירי יום. לדעת נביאי יהוה מוכן אלוהים לוותר על קיום מצוות הדת של הקרבן והתפילה אם יצייתו הישראלים לכללי הצדק והצדקה, שהם לדעתם עיקרה של הברית שנכרתה בין יהוה לעמו.

מבחינתם של נביאי יהוה היה המאבק נגד "עבודה זרה" - היא העבודה בפולחני האלים הזרים - חלק בלתי נפרד מהמאבק נגד אי הצדק הסוציאלי, אשר יגרום, לדעתם, להרס ולחורבן המדינה היהודית.

הפלורליזם ביהדות התנ"ך ממשיך להתפתח בתרבות העם היהודי בכל העידנים.

ריבוי הדעות והאמונות המשפיעות בחיי התרבות והחברה, ממשיך לאפיין את היהדות גם אחרי חורבן בית המקדש הראשון בירושלים, ובייחוד בימי בית המקדש השני ואחרי חורבנו.

בכל דור ודור מאופיינת היהדות על ידי מחלוקות המפלגות אותה, והתורמות להתפתחותה, למגע בין חלקיה ופלגיה, ובאופן כזה - להמשכיות התרבות היהודית כתרבות שונה מכל האחרות.

דווקא בגלל החיכוך וההתנגשות המתמדת בין הפלגים השונים ביהדות, על אף המרחקים הגיאוגרפיים והעדתיים הגדולים בין חלקי היהדות בעולם, מתהדקים הקשרים ביניהם בכל פעם שמחלוקת חדשה מסעירה את היהדות כולה. כך אירע בהתפשטות התנועה והמחלוקות סביב משיחיותו של שבתאי צבי. כך אירע בימינו עם התפשטות התנועה הציונית והמחלוקות בדבר הצדקתה וסיכוייה של הציונות. המחלוקות הדתיות והאידיאולוגיות מפגישות בין היהדות החילונית לדתית, ומעמיקות את המודעות של חברי אחת היהדויות לכל האחרות ועמה - את התודעה הלאומית, שאינה זהה עם הזהות הדתית, כמו בעידן התנ"כי.

היהדות המורכבת מיהדויות רבות, איננה אידיאולוגיה אלא תרבות של עם, רבת פנים, רבת דעות ואמונות דתיות וחילוניות, שונות אלו מאלו, מתנגשות אלו באלו, גורמות ליחידים להגיב על המחלוקת, להיות מודעים ליהדותם. מכאן שאין לומר "היהדות אומרת", כפי שאין לומר "התנ"ך אומר". אפשר רק לומר "אומרים ביהדות" או "אומרים בתנ"ך".

"יהדות נורמטיבית" הוא שם מטעה, כיון שהוא כינוי של אחת מהיהדויות שביהדות, הרואה את עצמה כ"נורמה" נכונה ובלעדית של היהדות. כך רואים

עצמם האורתודוכסים הממשיכים להאמין כי יהדותם היא היהדות הנורמטיבית גם כאשר רוב העם היהודי, ואפילו רוב היהודים הדתיים, דוחים את דרכה של היהדות האורתודכסית, את אורחות חייה, דרכי החינוך שלה, ורבות מהאמונות ומהמצוות המקודשות בעיניה.

הסטיות מהמונותאיזם התנ"כי- במסגרת הדת היהודית

המונותאיזם - האמונה בבלעדיות האל היחיד, במופשטותו ובמוסריותו - כפי שנוסח על ידי מחברי ספורי משה וספרי הנביאים, הוא אחת התרומות המשפיעות ביותר של היהדות לתרבות העמים, אך גם ביהדות עידן התנ"ך אפיין המונותאיזם רק אחת מהיהדויות שבה.

למן עידן ההלניזם ועד תקופת ההשכלה התמזגה הזהות היהודית הדתית עם הזהות היהודית הלאומית. יהודים היו, בעיני עצמם ובעיני האחרים, אנשים המחזיקים בדת ישראל ושומרים את מצוותיה. הדת היהודית היתה דת לאומית, דתו של עם אחד, לעומת הדתות הנוצריות והמוסלמיות, שהן דתות בינלאומיות.

הפיצול התרחש הפעם בתוך הדת היהודית. זרמים שונים החזיקו באמונות, בדעות, בפולחנים ובעמדות מנוגדים אלו לאלו.

מול האמונה מימי התנ"ך בבלעדיות החיים והעולם הזה, נוצרה והתפתחה בדת היהודית האמונה בחיים שלאחר המוות, בעולם הבא, בדחיית העונש ובגמול לחיים שלאחר המוות.

מול האמונה בבלעדיות האלוהים, פלשה לדת היהודית האמונה באוכלוסיה גדולה וגדלה של יצורים אלוהיים נוספים - מלאכים, שטן ושדים, ואלות כשכינה ולילית, בנות זוג לאלוהים. יצורים אלוהיים נוצרו ביצירות ספרות, כספרות יורדי המרכבה וההיכלות, עוד בעידן ההלניסטי-ביזנטי. היכל יהוה דומה שם לחצר מלך פרסי (כהצעתו של יוסף דן). בראשה עומד המשנה למלך - המלאך מטטרון, לשעבר בן אדם בשם חנוך, אשר המלאך ענפיאל הביאו לשמים, ומלקה אותו לפעמים ב"פולסאות דנורא" (שבטי אש) כמו בתקרית הבלתי נעימה בה אלישע בן אבויה, האפיקורוס המבקר גם הוא בספורים אלה בשמים, תוהה אם יש שתי רשויות בשמים, זו של יהוה וזו של מטטרון.

ספורים מעין אלה מבטאים אמונות שונות בתכלית מאמונות משה והנביאים בבלעדיות אלוהי השמים והארץ שאי אפשר להגדיר את מקומו כיון שהוא המקום.

מול האמונה המובעת בתורת משה במופשטות האלוהים מכל דמות וצורה, מחזירים בדת היהודית, ובייחוד ביצירות הספרות המיסטית שלה, את הדמות האנושית לאלוהים, כמו בספר "שעור קומה" בו מתואר האל כמפלצת דמויית אדם גדולה פי כמה מהיקום, או בגרסאות מתונות יותר, כמו מלך המקיים יחסי מין סדירים עם בת זוגתו כבספר הזוהר. מול האמונה כי עיקרה של הדת היהודית הוא צדק וצדקה, משתלטת בדת היהודית האמונה כי עיקר הדת היהודית הוא שמירת מצוות ההלכה כלשונן, משמע: כלשון המנסחים אותה בספרים כמו שולחן ערוך או בגרסאות מתוקנות שלו.

באמונתם של פילוסופים דתיים כרמב"ם ב"מורה נבוכים", אלוהים הוא מופשט לא רק מכל מוחש אלא גם מכל מושג אנושי. ההתקרבות למהותו היא באמצעות החוכמה וההגות הפילוסופית, התקרבות השכל האנושי לשכל העליון שהוא האלוהות. לפי אמונה זו יש מצוות שהן זמניות, כמו מצוות הקרבנות, שאיננה אלא מורשת עבודת אלים אחרים.

מול אמונות כאלה של פילוסופים רציונליסטים, התפשטו בדת היהודית אמונות מיסטיות, כמו בקבלה הלוריאנית, לפיה שמירת מצוות ההלכה תביא את הגאולה, לא רק לעם, אלא לעולם, המפורר לרסיסים מאז הבריאה, שלא כל כך הצליחה, כיון שהאור הבראשיתי התפרץ ושבר את הכלים, ורסיסיו התערבו בקליפות, ורק עם ישראל יכול לגאול את העולם, את השכינה ואת האלוהים מגלותם. מול האמונה בעיקרי המוסר של הלל כי לא יעשה אדם לזולתו את השנוא עליו עצמו, השתלטה ביהדות הדתית ההלכתית האמונה השוביניסטית הנוהגת בנשים בכל דרך השנואה על הגברים המחוקקים והממנים עצמם אחראים על שמירת מצוות ההלכה, לפי גירסתם, הרואה בנשים בני אדם טמאים במשך מחצית כל חודש, השייכים לסוג אנושי נחות, אשר מותר לבודדו ולקפח אותו בבית הכנסת, במשפט, בחינוך, בפוליטיקה ובמנהיגות, בדיני נישואים וגירושים.

מול האמונה התנ"כית כי יש לעקור את המגיה ואת מעלי המתים באוב, כמו את שאר המכשפים והקוסמים באמצעות לחשים וקמיעות והתיימרות למעשי נסים ולכוחות על טבעיים של האדם – התפשטה בדת היהודית האמונה

בכוחם וביוקרתם ובמנהיגותם של מגיקנים ועושי נפלאות אחרים, חיים ומתים, אשר משתמשים, בין השאר, בקברים כאמצעי גמילה מרווקות, מעקרות, או ממחלות ממאירות.
התפשטות המגיה ביהדות הדתית נמשכת גם בימינו, על אף הקירבה האימננטית בין המגיה לאתאיזם – שניהם מסתמכים על האדם ועל יוזמתו ופועלו, העוקפים או מתעלמים מאלוהים, מרצונו או מכוחו.

קרבה רוחנית לספרות התנ"ך ביהדות החילונית בישראל

רבות מן האמונות הרווחות ביהדות החילונית ההומניסטית קרובות לאמונות שרווחו בחוגי המונותאיזם המוסרי ביהדות התנ"ך ובתורת הנביאים, לבד כמובן מהאמונה של חילוניים כי האדם ברא את אלוהים, מול הסופרים התנ"כיים שעיצבו את האלוהים ביצירתם, אך האמינו כי אלוהים ברא את האדם.
כמו הנביאים, מעדיפים גם יהודים חילוניים מעשי צדק וצדקה על תפילות וקרבנות לאלוהים. כמו סופרי התנ"ך אין החילוניים מאמינים בחיים אחרי המוות ובעולם הבא. כמוהם הם מאמינים שהצדק חייב על כן להעשות כאן ועכשיו, כיון שאין לדחות את העונש והגמול לעולם הבא שאיננו.
כמו משה והנביאים מאמינים גם חילוניים הומניסטיים בערכים אוניברסליים, כמו אלה המנוסחים בדיברות, לפיהם נשפטים כל העמים, כולל עם ישראל, שאיננו עם עדיף בעיני האלוהים, כפי שטוען עמוס, אלא אחד העמים הרבים שבהם מטפל האלוהים האוניברסלי – כמו כושים, ארמים או פלשתים.
כמו במונותאיזם התנ"כי מאמינים גם ביהדות החילונית כי יש לאסור ולגרש כל מכשף ומכשפה, כל קוסם ומגיקן המצליחים להונות את הציבור בכוחם העל טבעי ומנצלים את הונאתם לצבירת כוח פוליטי.
כיון שבאורחות החיים של יהודים חילוניים אין תפקיד לספרי הלכה ולדיונים במצוות ובדרכי שמירתן, מקומם בחיי התרבות והחינוך של יהודים חילוניים אינו מרכזי.
בגלל קרבתם הרוחנית של יהודים חילוניים לספרות התנ"ך, ממלאה ספרות זו תפקיד מרכזי בעיצוב תודעתם הלאומית – מורשתם ההיסטורית והתרבותית.

בגלל המרחק הרוחני וחוסר התפקיד שממלאה ספרות ההלכה בחיי יהודים חילוניים, היא ממלאה תפקיד שולי בחינוך ובהשכלה היהודית של יהודים חילוניים.

אמונות יהודים חילוניים בבלעדיות העולם הזה והחיים בו מקרבת אותם לספרות התנ"כית שבה רווחו אמונות אלה, אשר השפיעו על מגמות היצירה, התפיסות האתיות של הנביאים והיחס לבני אדם ולחייהם. יחס זה מתבטא ברוב ספורי התנ"ך המסופרים מנקודת מבטו של האדם, לעומת המיתוסים הפגניים בהם האלים ממלאים תפקידים ראשיים.

רוב עלילות ספורי התנ"ך אינן מבוססות על אירועים על טבעיים, אלא על עלילות אנושיות מסתברות מבחינה פיסית ופסיכולוגית כאחת.

התנ"ך, כיסוד הספרותי היחידי המשותף לכל היהדויות שביהדות, ממלא תפקיד ייחודי בעיצוב התודעה הלאומית היהודית ביהדות הישראלית.

ספרות התנ"ך היא מקור שפת הדיבור, התקשורת והיצירה של רוב הנוער היהודי המתחנך כיום בישראל. מגיל הגן ועד האוניברסיטה נפגשים חניכי מערכת החינוך היהודית הלא דתית בישראל בספורי התנ"ך ובדמויות הפועלות בו.

ההצלחה חסרת התקדים של הפיכת שפת יצירה מלפני אלפיים וחמש מאות שנה ללשון דיבור ויצירה, לימוד אוניברסיטאי ותקשורת יומיומית, לשונה של המדיה ואמנויות ההצגה, לשון העתונות, הטכנולוגיה והצבא, מייחדת את חיי התרבות של העם היהודי בישראל מכל היהדויות שבתפוצה.

היכולת של ילדים יהודים לקרוא במאה ה־21 לספירה כתבי יד עתיקים מהמאה החמישית לפני הספירה בלשון שבה נכתבו, היא אחת התופעות הייחודיות בתולדות התרבות של רוב העמים בעולם.

השפה שבה אנו גדלים, מתחנכים, חולמים וחיים חיי חברה ותרבות – היא הגורם לכך יותר מכל האחרים. בישראל מהווים השפה העברית והתנ"ך שהוא מקורה, גשר בין ההווה לעבר התרבותי של העם. ביודעין ובלא יודעין משתמשים הישראלים בביטויים תנ"כיים מקוריים המסתמכים על מה שנקלט בתודעתם מהתוודעותם לתנ"ך. קשר כזה ליצירות קלסיות הממלאות תפקיד מרכזי בחינוך ובתהליכי החיברות והתירבות של היחיד, מופיע בכל חברה לאומית – למן תרבות השבטים האבוריג'ינים ועד תרבות יוון הקלסית או התרבות של החברה המשכילה באנגליה, צרפת וגרמניה במאה ה־19.

בגיל מוקדם ביותר מזהים ילדים יהודים ישראלים אתרים גיאוגרפיים תנ"כיים עם אתרים גיאוגרפיים המוכרים להם מחייהם ומטיוליהם עם המשפחה או עם כיתות בית הספר. הכרויות אלה משתלבות בהכרות עם אירועים היסטוריים המתוארים בתנ"ך והמהווים אחד מרכיבי התוכן של החגים הלאומיים והממלכתיים בישראל - כפסח, סוכות, תשעה באב, שבועות.

ילדים ומבוגרים ביהדות הישראלית חשופים מדי חודש, ולעתים מדי שבוע, לשידורי רדיו וטלוויזיה הנוגעים לנושאים או ליצירות תנ"כיות, ודנים בכל גילוי ארכיאולוגי ומחלוקת בין ארכיאולוגים, או ביצירות ספרות ומחקר שנוצרו בהשראת התנ"ך או בהתייחסות אליו.

חשיפה מתמשכת זו ליצירות תנ"כיות והקשר הלשוני בין שפת ההווה לשפת התנ"ך, מחזקים קרבה רוחנית של יהודים ישראלים חילוניים לספרות התנ"כית, לעומת יהודים אורתודוכסים המרגישים קרבה רוחנית רבה יותר ליצירות התלמוד והמדרשים, ותופסים את יצירות התנ"ך רק בהקשר של ספרות הפרשנות התלמודית והמדרשית.

פרק חמישי

יצירות ספרות חילונית בתנ"ך

הרוב המוחלט של היצירות שנאספו בתנ"ך הן יצירות דתיות, במובן: יצירות אשר האמונה באלוהים־יהוה ממלאה בהן תפקיד מרכזי, ואלוהים הוא אחד מגיבורי העלילה, משפיע על מהלכיה ועל התהליכים ההיסטוריים המיוצגים בה.

העורכים של הגירסה האחרונה של הקאנון התנ"כי כללו בה גם דוגמאות מיצירות ספרות חילונית במובן: יצירות שאין האלוהים והאמונה בו מוזכרים בהן כלל, או שאין הם ממלאים ביצירה כל תפקיד מכריע.

מציאותן של יצירות אלה בתנ"ך מבססת את מעמדו כמשקף ומייצג את מכלול התרבות שלאורה חי עם ישראל בעידן זה, על הדתות הרבות שבו ועל היצירות והתופעות האחרות שלא היתה להן נגיעה כלשהי בדת.

ספורי יוסף, יהודה, יותם, תמר, רות, דוד ואבשלום

בין היצירות החילוניות בתנ"ך מצויות יצירות עצמאיות או יצירות הכלולות כיחידות ספרותיות עצמאיות במסגרתה של יצירה אחרת כגון: ספור חיי יוסף, הספור הארוך בחלקי רומן האבות והאמהות שבבראשית, המתאר את חיי גיבורו מאז היותו ילד בעל אמביציות וחלומות גדולה, בן האשה האהובה על אביו, הרואה עצמו עליון על אביו ועל כל אחיו, נמכר על ידי אחיו לעבד לישמעאלים המוכרים אותו לבעל אחוזות מצרי, ומגיע בכוחות עצמו לעמדת שליט ומשנה למלך במעצמה העולמית הגדולה ביותר בעולם, שולט בה בכח אישיותו ופיקחותו ותוכניותיו הכלכליות, נושא בת כהן מצרי ומגדל את ילדיו כמצרים לכל דבר, עד שאביו אינו מכיר כלל את נכדיו בבואם לקבל ברכתו על ערש מותו. יוסף הוא האיש הבודד ביותר בספרות התנ"כית. אנשי החצר המצרית אינם מוכנים לסעוד עמו, בגלל מוצאו העברי, גם כשהוא עומד בראש הממלכה, ובגלל אופיו הנקמני אין הוא סועד עם אחָיו כשהוא מסתיר את זהותו מהם.

בנאום יהודה ליוסף, אחת מפניני ספרות הרטוריקה היהודית, מצליח יהודה

להציל את אחיו הקטן ואת אביו משברון לב, שלא יוכל לעמוד בו, וגורם למפנה דרמטי בעלילה הסבוכה של יוסף ואחיו. אז מוזכרת לראשונה על ידי יוסף האפשרות כי כל הקורות אותם נגרמו על ידי האלוהים.

המבנה המופתי של הנאום הקצר הזה גורם לקורא להאמין בכוחו לשנות את מהלך העלילה, ולשבור אפילו את לבו של יוסף, היהודי שהפך למצרי קשוח ונוקם, נחוש, המתעלל משך שנים רבות, לא רק באחיו אלא גם באביו, אשר גם ממנו הוא מסתיר את גורלו וזהותו משך שנים רבות, אף שארמונו נמצא רק במרחק ימי רכיבה ספורים מאהלי אביו.

נאום יותם על העצים שלא יכלו למצוא להם מלך בין עצי הפרי הטובים והיו חייבים להסתפק באטד - קוץ חסר עלים ופרי - שכל כוחו באש היוצאת ממנו ושורפת את כל עצי היער, היה לאחת המטפורות האוניברסליות והחריפות ביותר למחדלי כל משטר פוליטי בו משתלטים העצים העקרים על העצים הפוריים, בו הופכים חסרי ההשכלה והכשרון בתחום ספציפי כלשהו לשליטים מסוכנים לכל הסובב אותם, כיון שכל בעלי ההשכלה, הכשרון והמומחיות למיניה, סבורים שלא כדאי לבזבז את כוחותיהם וחייהם על שליטה באנשים אחרים, ועל כן הם מסרבים, כפי שאומר יותם, "לנוע על העצים". התוצאה, לפי טענת יותם במאה העשירית או האחת עשרה לפני הספירה, היא האטדים המשתלטים על כל מימשל בכל משטר, ואש היוצאת מהם לעתים מזומנות ואוכלת את כל עצי היער.

הסופר שם את הנאום בפי יותם כחלק מהמאבק הפוליטי על כס המלוכה הנבחרת בסוף האלף הראשון לספירה, אך כוחה של יצירה זו הוא במשל שהיא מעצבת בצורה שנמשליו נראים לעין מאז האלף הראשון לפני הספירה ועד היום.

ספור תמר אשת ער שהתחפשה לזונה ופיתתה את יהודה על מנת להכריחו לעמוד בחובות שמטיל עליו חוק הייבום, עד שנאלץ לומר "צדקה ממני" כשחנן אותה לאחר שגזר דינה לשרפה על שהרתה ממנו לזנונים, הוא אחד הביטויים הרבים לאהדת הסופרים (או הסופרות) התנ"כיים לגיבורותיהם הנשיות, אשר רק יוזמתן המינית מאפשרת להן להתמודד עם מצבן הנחות ותלותן המוחלטת בגברים, גם אם הם חוטאים כאונן, המשחית זרעו ארצה במהלך המשגל עם תמר, אלמנת אחיו, כדי שבניה לא יירשו עם בניו.

גם ספור רות המואביה שייך לסדרה זו של ספורי נשים במצוקה מירבית,

כשהן אלמנות וערירות וחסרות גבר שיגן עליהן או ימלא את מחסורן. גם כאן נזקקת האשה ליוזמה מינית, ולא לעזרת אלוהים, על מנת להחלץ ממצוקתה, כשהיא מצייתת להוראות חמותה ואונסת את בועז בעל האחוזה, באה אל משכבו כשהוא ישן ביינו (כיעקב הנאנס על ידי לאה), גורמת לו "להילפת" ולבעול אותה ולהיות בכך לבעלה, ולמלא בדיעבד את חובות הייבום המחייבות גברים מבני משפחת בעלה של האלמנה הערירית.

ספור האונס של תמר אחות אבשלום על ידי אחיה אמנון, הוא ראשיתו של ספור חילוני מרכזי ברומן ההיסטורי על חיי דוד, אשר ברוב חלקיו אין לאלוהים תפקיד בעלילתו. ספור האונס הוא ראשית ההתדרדרות של היחסים בין דוד לבין בנו האהוב מכל בניו, התדרדרות המגיעה לשיאה במרד אבשלום באביו, אשר לא הגיב על מעשה התועבה שעשה אמנון בתמר. בספור הנקמה וההצלחה של אבשלום הוא מבריח את המלך דוד מבירתו, שוגל במשגל פומבי את נשות אביו ולוחם באביו, המלך הגולה, עד הקרב האחרון שבו נהרג אבשלום כשרעמת שערו מסתבכת בענפי אחד העצים, ובכך מוכרע הקרב לטובת צבאו של דוד.

האפילוג לספור הזה מהוה את אחת התמונות העצובות בספרות התנ"כית – בה בוכה האב בכאבו על מות בנו אהובו, כמו אינו שמח כלל על הנצחון שדיכא את המרד שלו. זעקת הכאב של דוד, האב ששכל את בנו, הופכת את ספור ההצלחה של דוד, הנחלץ מכל צרה בחייו, לאחד משיאיו הטרגיים של רומן היסטורי זה ופותחת את פרשת חייו האחרונה של דוד הישיש, הזונח את ענייני הממלכה ומתייחד רק עם אהובתו אבישג השונמית, הנערה המצילה אותו מקפאון הקור שתקף אותו בשנותיו האחרונות.

"אסתר" – רומן פוליטי על ביטול תוכנית הפתרון הסופי

הרומן הפוליטי הקצר "אסתר" הוא בעל התפקיד הגדול ביותר בתרבות העם היהודי מכל היצירות החילוניות שבתנ"ך. רומן זה מוקדש לסיכול התוכנית הראשונה ל"פתרון סופי" לבעיית היהודים, בעיית ייחודם והשוני ביניהם לבין כל העמים שבקרבם הם חיים, כפי שמסביר הסופר.

הספור מתאר את תפוצת היהודים בכל ארצות האימפריה הפרסית

המשתלטת על רוב העולם הידוע לסופרי התנ"ך. אחד ממנהיגיהם, מרדכי השתדלן הפועל בשער חצר ארמון המלכות, מחדיר לתוך הארמון את אסתר קרובתו הצעירה. אסתר היא האשה היהודיה הראשונה המסתירה את יהודיותה, ומצליחה על כן להשתתף ולנצח בתחרות המשגלים הבינלאומית שעורך המלך הבוחר לו מלכה חדשה ונוספת להרמונו.

אף כי מדובר בסכנת השמדה פיסית של כל היהודים בעולם, אין הסופר מערב את אלוהים בעלילת הצלתם. את האחריות כולה מטיל מרדכי על אסתר שכבשה לעצמה עמדת בכורה בארמון תחת מסווה אי־יהודיותה. על אף היסוסיה ופחדיה לוקחת על עצמה היהודיה הקטנה את המשימה ומגלה מיומנות מדהימה בטמנה מלכודת מינית מסוג האינטריגות של חצר מלכות המופיעות כעבור מאות רבות של שנים בספרות המתארת את חצר המלכות הצרפתית. בסצנת פיתוי המאלצת את ראש הממשלה שתכנן את השמדת היהודים להיראות כאילו הוא מנסה להתעלס או לאנוס את המלכה, היא מצליחה להכשיל את ראש הממשלה על מיטתה. שעה שהמלך שיצא לפוש במרפסת חוזר ורואה אותם, מצליחה אסתר לגרום למפלה הפוליטית ולהוצאה להורג של מתכנן הפתרון הסופי הראשון ושל כל בניו.

מבלי לגלות את זהותה היהודית היא מצליחה להעלות את דודה היהודי לתפקיד ראש הממשלה של האימפריה הפרסית, ראש הממשלה היהודי השני בספרות התנ"כית המשתלט על אימפריה חובקת עולם.

הסופר, המנסה, כמו שאר יוצרי הפרוזה התנ"כית, להקנות לספורו אופי של יצירה היסטוריוגרפית, מוציא את העלילה מתחום החצר, ומתאר את תגיגות הנצחון של הקהילות היהודיות בתפוצה על שהוסרה מהם גזירת ההשמדה ההמונית שתוכננה ופורסמה על ידי חצר המלכות. החגיגות הופכות לפוגרומים של נקמה שעורכים היהודים בשכניהם, בדומה למרד הקהילות היהודיות בתפוצה של האימפריה הרומאית במאה השניה.

ספור דמים נורא זה מתחבר לפתע לספור החצרוני ומסייע ליצירה למלא את תפקידיה בחיי התרבות של קהילות ישראל בתפוצה במשך כאלפיים שנה. יהודים שחיו כמיעוטים מקופחים, מושפלים ונרדפים בכל התפוצות הנוצריות והמוסלמיות באסיה, באפריקה ובאירופה, החלו לראות ברומן "אסתר" ספור המגשים את תקוותיהם הנסתרות לחדירה לצמרת השלטון ולנקמת דמים ברודפיהם.

כיון שהספור מתעלם לחלוטין מאלוהי ישראל, שימשה "מגילת אסתר" לחגיגות הקרנבל וההתחפשות והפורקן מכל סייגי התנהגות מהוגנת ורציונלית, כולל מצוות שתייה לשוכרה "עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי".
חג הפורים (חג הפור – המזל וההימור) החילוני (ללא שבתון ופולחן) נחגג בעם היהודי לזכר נצחונה של אסתר והתחפשותה המוצלחת, כחג קרנבל המופיע בכל תרבות, המאפשרת לחיים בה יום בשנה שבו כל איסורי ההתנהגות ההגונה מותרים, ואנשים בתחפושות מתנהגים כאילו הם שינו את זהותם בזכות המסכה. בתרבות היהודית הוסיפו לחג הקרנבל השנתי הנמקה "היסטורית" הקשורה לזיכרון פרשת אסתר ולפלא הינצלו של העם מכל נסיונות ההשמדה שניסו להשמידו.
היצירה והחג מילאו תפקיד מכריע בתרבות ובאמנות התיאטרון בעם היהודי. החל מתהלוכות קרנבל רחוב של בחורי ישיבה בימי הביניים (ראו שיפער, "תולדות התיאטרון היהודי") שהתחרו בקרנבלים של סמינריסטים נוצריים, ועד הצגות תיאטרון של מחזות שנכתבו לכבוד החג ("פורימשפיל" ומחזות רנסאנס כ"צחות בדיחותא דקידושין" מאת די סומי) ואשר היוו שלב מוקדם בתולדות המחזאות והתיאטרון היהודי העממי החל מתקופת ההשכלה והתיאטרון היהודי המודרני המתפתח במאה העשרים בחלק גדול מהתפוצות ובארץ ישראל.
בין יצירות הפרוזה החילוניות בתנ"ך מצויים כאמור ספורים רבים כמו ספור אסתר, ספור תמר אשת ער, ספור רות, ספור תמר אחות אמנון, ספור חיי יוסף, ספור מאבקו של ירמיהו בחצר מלכותו של צדקיהו, ספור פועלו של נחמיה ועוד.

"שיר השירים" – יצירת מופת חילונית שעוותה בפרשנות הדרש

הגדולה ביצירות השי־ה החילוניות שבתנ"ך היא יצירת המופת של שירת האהבה בין גבר לאשה. דווקא בגלל היותה יצירה חילונית – בה אין לאלוהים תפקיד ושמו אינו מוזכר בה כלל – נעטפה יצירה זו במעטפות פרשנות מדרשית וקבלית עד שכוחה ומעלותיה הספרותיות המקוריות נסתרו מעיני רבים. אפילו השם "שיר השירים" מצביע על מודעותם של עורכי התנ"ך לגדולתה

ולחשיבותה של יצירה פיוטית חילונית זו בספרות העולם. יש להניח כי עורכי התנ"ך, בראשית האלף הראשון לספירה, ידעו ארמית, יוונית ועברית וידעו את ערכן של יצירות ספרות לא פחות מאתנו. אולי על כן עמדו על כך כי תיכלל היצירה החילונית שיר השירים בספר הספרים, על אף המחלוקות והטענות שטענו נגדם מתנגדיה. ההתנגדות להכללת שיר השירים בספרי הקודש הביעה את מודעותם לכוחה, לחושניותה, לעוצמתה הארוטית והאסתטית, ולתרומתה להבנת עילאיותה של האהבה הגופנית בחוויה הרוחנית של כל בני האדם.

את "שיר השירים" ייחסו העורכים לשלמה, המלך אשר בזמנם זכה כבר לאידיאליזציה כמלך גדול, מצליח, עשיר חכם, אלוף אהבת הנשים הרבות אשר בהרמונו, כולל ספור המלכה שנדדה ממרחקי שבא באפריקה כדי להיות עמו. ייחוס שיר השירים למלך שלמה מוסיף את כשרון המשורר החילוני לשאר תכונותיו התרומיות של המלך האהוב במסורת היהודית, על אף חטאיו הדתיים כשביסס את פולחני אלי העמים השכנים במקדשים שבנה להם בירושלים.

גדולתו של "שיר השירים" כשירת אהבה חילונית מתגלה בקריאתו על ידי יודעי העברית, המבינים את רוב מילותיה וביטוייה ללא פרשנות, החווים את השיר בתחושותיהם ולא רק בתבונתם, חוויה שכל שירה גדולה גורמת לקולטיה כשלמות, על כל מילותיה. הקצב הלשוני, המונולוגים של המצוקה המתחלפים במונולוגים של חדווה, המעברים מדיאלוג לפזמון, מדבור יחיד למקהלה, מיגוון התמונות והסגנונות, והמטפורות של אירועים בטבע ושל הנופים של ארץ ישראל לרגשות האוהבים. כל אלה מצטרפים למציאות הפיוטית הנוצרת בשירה זו ולדרמה המתחוללת בה: אהבת הנערה לרועה וזיכרון התעלסותה עמו, אהבת המלך המציע לה את כל מכמני הארמון, עד ש"לא ידעה נפשה כשעלתה מרכבות עמה נדיב", אך הרגישה כשבויה מעבר לשער הנעול, החלה לנדוד ולחפש את שאהבה נפשה, על אף השוטרים שרדפוה והכוה, עד שאהבתה ניצחה. בשירי הסיום והפגישה עם בן זוגה האהוב ועילוסיה המופלאים עמו, היא מעוררת את האהבה והשמחה בכל רעיה לעלוץ באושרה, ולהשאיר למלך את זהבו ואוצרותיו.

כל הקוראים את שיר השירים בתרגום, כמו בכל תרגומי שירה גדולה, קוראים יצירה שנתקצרה קומתה ונתמעטה עוצמתה הפיוטית. אך גם בתרגומים

זכתה היצירה להערכה של יודעי ספרות טובה בעולם כולו. רבים מהם (מרנאן עד פוז'ה ומקס ברוד) נעשו מודעים להיותה שירה לירית בה חבויה דרמה תיאטרלית, המעצבת דמויות ומפגישה אותן בהתנגשות עלילתית ורגשית.

בתרבות העם היהודי מילאה היצירה "שיר השירים" תפקידים רבים ושונים זה מזה שוני קוטבי. החווים את השירה הזאת כיצירה פיוטית מבינים את המילים והביטויים "כפשוטם", קרי: במשמעות המיוחסת למילים אלה בגלל מיגוון תפקידיהן בשימוש היומיומי של השפה בה הן כתובות במקור.

כי זה עיקרו של הפשט: פירוש טקסט מילולי תוך התייחסות למילים המרכיבות אותו לפי המשמעות (= התפקיד, כמאמר ויטגנשטין) שאנו מייחסים להן כאשר נעשה בהן שימוש בנסיבות ובמצבים שונים, מחוץ לטקסט אותו אנו מפרשים פרשנות פשט.

הקוראים את שיר השירים כפשוטו, קוראים שירה ארצית החוגגת את האביב והאהבה. במסורת היהודית הדתית הצמידו את שיר השירים להגדה של פסח, ואשכנזים וספרדים דתיים קוראים אותו בליל חג הפסח, כשהם מזכירים בכך את היותו לא רק חג היסטורי אלא גם חג אביב קדום שקדם ליציאת מצרים.

בארץ ישראל, החל מראשית המאה ה־20, החל השיר למלא תפקידים רבים בתרבות היהודית החילונית שהתפתחה בה בעברית. רבים הלחינוהו בלחנים שהפכו לשירי עם. שיר השירים היה מקור השראה לשירים ופזמונים המלווים ריקודי עם חדשים, ויצירות באמנות הציור הוקדשו לדמויות שעוצבו ביצירה זו.

לאחרונה החל השיר לחזור גם אל חג סדר הפסח החילוני. (גירסה דרמטית שלו, לפי נוסח הנזיר הצרפתי פוז'ה, השומרת על סדר הפסוקים והמשפטים המקורי אך מחלקת אותם באופן שניתן לקרוא אותם בקולות רבים כמחזה, יצאה לאור בספר ב־1965 וחזרה והודפסה ב"הגדה הישראלית החדשה" ב־1995 בכתב העת "יהדות חופשית".)

שיר השירים גורם לחוויות המתוארות לעיל ויכול למלא את התפקידים הרבים בתרבות הרוב בימינו בזכות הקריאה בו בדרך ה"פשט" – משמע: קריאה המייחסת למילים ולביטויים מובן הידוע לקורא מנסיון מצטבר, כך שהוא מכיר את התפקידים (= המשמעויות) שמילים וביטויים אלה ממלאים

בנסיבות השונות של חייהם.
הקורא מכיר באופן בלתי אמצעי ביטויים בשיר השירים כגון: "הנך יפה רעייתי הנך יפה – עיניך יונים"; "הנך יפה דודי אף נעים אף ערשנו רעננה" ... "כתפוח בעצי היער כן דודי בין הבנים", "בחיקו חמדתי וישבתי, ופריו מתוק לחכי" ..."שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני", "השבעתי אתכם בנות ירושלים, בצבאות או באילות השדה, אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ". בהבינו את המילים כפשוטן הוא חווה גם את רוב המשמעות הפיוטית הממזגת חושניות ארוטית בזיכרון ובכמיהה של האוהבים, מפני שהוא מכיר את הביטויים הלשוניים מהם עשויים קטעי השירה האלה מהקשרים אחרים בשיח העברי.
הבנה בלתי אמצעית כזאת של קטעי השיר היא בסיס החוויה הפיוטית וההערכה האסתטית המסבירה אותה. התעלמות מדרך קליטה והבנה כזאת על ידי פרשנות הדרש, המלבישה משמעויות זרות לתוכן השיר ולרוחו, מבטלת את החוויה הפיוטית הזאת, והופכת את השיר לטקסט חידה אשר הקורא עסוק בפענוח שלה או בהתמודדות עם הפענוח המוצע על ידי פרשני דרש אחרים.
אני נוטה לדעת המציעים כי ר' עקיבא, במאה השניה לספירה, הציע את פרשנות הדרש הזאת אולי על מנת להציל את שיר השירים מגניזה, אותה דרשו חכמים דתיים מחמירים. בעורמתו קבע כי שיר השירים הוא קודש הקדשים, לא רק קדוש כשאר הכתבים שבתנ"ך. כדי להצדיק קביעה זו היה צורך בפרשנות שתרחיק את מובנו של השיר ממקורו, כגון הדרש הקובע כי השיר הינו ביטוי של יחסי האהבה בין אלוהים לכנסיה הקתולית או לכנסת ישראל – פירוש שיכול היה להכשיר את הכללת השיר בכתבי הקודש היהודיים והנוצריים, על אף היותו יצירה חילונית ושירה ארוטית בוטה.
מרחק דומה בין פרשנות הפשט לפרשנות הדרש קיים בהתייחסות הפרשנים לכל היצירות התנ"כיות ומודגם בבירור בפרשנות המתייחסת לשיר השירים. רש"י, אחד מגדולי הפרשנים התנ"כיים של ימי הביניים, הקפיד במקרים רבים להציע את שני הפירושים – פירוש הפשט המביע את הבנת הטקסט המקורי כלשונו, ופרשנות הדרש, או כפי שקרא לו ה"דוגמא", המציע את תוכנו ומובנו של הטקסט כמשל לרעיון או לתופעה המעניינת את בעל הדרש, אף כי אין היא מצויה כלל בטקסט המקורי. את הקטע משיר השירים

המתחיל ב"שחורה אני ונאוה בנות ירושלים" מציע רש"י להבין כפשוטו: "אתן רעותי אל אקל בעיניכן, אף אם עזבני אישי מפני שחרות שבי, כי שחורה אני מפני שזיפת השמש, ונאוה אני בחיתוך איברים נאים, אם אני שחורה כאהלי קידר המשחירים מפני הגשמים, שהם פרושים תמיד במדבריות, קלה אני להתכבס ולהיות כיריעות שלמה."

אך, טוען רש"י, יש המציעים פסוק זה כ"דוגמא", משמע כמשל לאהבת כנסת ישראל לאלוהים, ואז משמעו לפי רש"י: "שחורה אני (משמע: כנסת ישראל, י.מ.) במעשי ונאוה אני במעשי אבותי, אף שמעשי יש מהם נאים, אם יש בי עוון העגל, יש בי זכות קבלת התורה. וקורא לאומות 'בנות ירושלים' על שם שהיא עתידה להעשות מטרופולין לכולם".

אך כשרש"י מסביר את הביטוי "שני שדיך" הוא מסתפק בפרשנות הדרש: "שני שדיך המיניקות אותך, זה משה ואהרון".

כשהסברי הדרש מתייחסים לשדיה של השולמית כ"משה ואהרון" מסתברים הגיחוך והשרירות בעצם הנסיון להלביש את פרשנות הדרש בדבר אהבת אלוהים וכנסת ישראל על שירת האהבה הזאת.

פרשנות הדרש מתחילה להראות מסוכנת מבחינה חברתית ופוליטית כשפרשנים אנטי ציוניים קוראים בימינו את הפסוק "השבעתי אתכם בנות ירושלים אל תעירו ואל תעוררו את האהבה עד שתחפץ" ורואים בו הצהרה של אלוהים נגד הציונות, שאינה מחכה למשיח הפלא, אלא "דוחקת את הקץ" ומגשימה, בכוחות עצמה, את חזון העצמאות וחידוש המדינה היהודית במולדת העתיקה, כפי שנוסח על ידי נביאים, משיחים ופילוסופים כרמב"ם ושפינוזה.

הסכנה בפרשנות שרירותית כזאת היא ייחוס כל רעיון פוליטי של הפרשן לטקסט המקודש בעיני יהודים דתיים, כאילו נאמרו הדברים בטקסט עצמו. הרשעות מתווספת לשרירות פרשנות זאת כאשר רבנים כיואל מסאטמר ודומיו, מאשימים את הציונים ושאר החילוניים בגרימת השואה הנאצית, בגלל החטאים שחטאו נגד אלוהים, כפי שנובע מהפרשנות הפוליטית שהדביקו לפסוק בשיר האהבה הזה.

הניגוד בין יחס פרשנות הפשט לבין יחס פרשנות הדרש אל שיר השירים הוא רק אחת הדוגמאות לפער בין שתי הגישות המשפיעות ביותר על לימודי היהדות והתנ"ך שביסודה.

פרק שישי

הניגוד בין גישת הפשט לספרות לבין גישה דתית ומדרשית לתנ"ך

יש הבדל עקרוני בין הגישה הדתית־מסורתית ללימודי התנ"ך, הרואה טקסט מקראי כחלק בלתי נפרד משורה של טקסטים מדרשיים מהתורה שבעל פה או מפרשנים דתיים שהלכו בעקבותיה – לבין הגישה המבקשת לקרוא את היצירה המקורית בתנ"ך כיצירה עצמאית ומנותקת מפרשנויותיה הדתיות. גישה זו רואה בספרות הפרשנות חטיבה נפרדת בתרבות העם היהודי – חטיבה הכוללת מאות יצירות בנות ימינו, ועשרות יצירות מתקופת ההשכלה, ימי הביניים והעידן ההליניסטי־ביזנטי, אשר גם בו היתה הפרשנות המדרשית של יוצרי התורה שבעל פה רק אחד מהזרמים הרבים בהם נוצרו יצירות המתייחסות לתנ"ך.

חיוניות ערטול הטקסט התנ"כי ממלבושיו המדרשיים

ערטולו של התנ"ך מפרשנות הדרש הוא חיוני לטפוח מורשת התרבות הלאומית ביהדות החילונית. כמו יצירות מופת ספרותיות אחרות בתנ"ך מהווה, או יכול להוות, גם "שיר השירים" אחד מיסודות המורשת התרבותית המשותפת ליהדויות השונות שביהדות.

בארצות התפוצה פסקו רוב היהודים הצעירים להכיר את התנ"ך, כיון שהוא נעדר מתוכנית הלימודים של בתי הספר הלא יהודיים, בהם לומד רוב הנוער היהודי בארצות אלה. רוב היהודים החילוניים הצעירים ביהדויות השונות, בארצות התפוצה, אינם מודעים לבסיס התנ"כי של היהדות או למקורותיה האחרים. בהדרגה הם ניתקים ממורשת התרבות המשותפת ליהדויות שבעם היהודי.

תיקונו של מעוות זה כרוך בהתחדשות ההכרות עם יצירות הספרות שבתנ"ך, ובהארתן כיצירות ספרות הגורמות חוויה פיוטית ואינטלקטואלית לכל קורא נבון, והעשויות לגלות לקוראים יהודיים אלה את הבסיס לתרבותם הלאומית. יהודים צעירים לא דתיים נרתעים מהיהדות כשזו מוצגת בפניהם כדת בלבד

או בעיקר. באותו אופן הם נרתעים מהיצירה התנ"כית כשזו מוצגת בפניהם במעטה הדרש והפרשנות הדתית.

בספרות הפרשנות המדרשית הגדולה מצויות כמובן יצירות בעלות ערך עצמי – כמו רבים ממדרשי האגדה שנאספו בידי ביאליק ורבניצקי, ודומיהם בספרויות מאוחרות יותר.

ספרות האגדה, המדרשים והפרשנויות הדתיות לתנ"ך, מצטרפת לשאר היצירות שנוצרו במשך אלפיים שנה בהשראת התנ"ך, ושימשו בדיעבד גרסאות פרשנות לספרותו. כל היצירות הללו מהוות חטיבה נפרדת מהספרות התנ"כית. יצירות הספרות שבחטיבת היצירות המתייחסות לתנ"ך שונות בעיקרן מיצירות התנ"ך מרוב הבחינות – הן מבחינת העידן שבו נוצרו, הן מבחינת השקפת העולם הדתית או החילונית של יוצריהן, הן מבחינת היעדים והתפקידים שמילאו בתרבות העם היהודי ובתרבות העולם.

על כן אין להצמיד אף אחת מהיצירות הללו לטקסט של היצירה התנ"כית – כנהוג בהדפסי התנ"ך הדתיים בהם שורות ספורות של טקסט תנ"כי מוקפות בעשרות שורות של טקסטים המתייחסים ליצירה.

בעוד היצירות התנ"כיות נתנו ביטוי ספרותי לחיים ולהשקפות של האנשים אשר חיו בעידן התנ"כי, מייצגות היצירות המתייחסות לתנ"ך את העידן שבו נוצרו, כגון – הכפלת העולמות בתודעה הדתית היהודית והנוצרית בעידן ההלניסטי, אז החלו להכיר בחיים שלאחר המוות, והפכו הכרה זו לאחד מיסודות השקפת העולם הדתית, המנוגדת קוטבית להשקפת העולם הדתית של רוב סופרי התנ"ך והנביאים.

רבות מיצירות הדרש ביקשו לבסס השקפות ומצוות חדשות על פסוקי תנ"ך, על מנת להעניק להם תוקף וקדושה, כאילו מקורם בדברי משה והנביאים. דת ההלכה שהתפתחה בתורה שבעל פה היתה יצירה של תנועת חז"ל הרפורמית ששינתה את פני ההלכה התנ"כית, הוסיפה עליה, ויצרה הלכה חדשה אשר פרשנות הדרש באה לבססה על פסוקים או על קטעי פסוקים תנ"כיים.

יעדים ותפקידים אלה של יצירות הפרשנות שונים כמובן בעיקרם מהיעדים ומהתפקידים שמילאו היצירות התנ"כיות השונות. אלה אינן מהוות מקשה אחת, ואין לראותן כיצירה אידיאולוגית דתית אחת, כפי שניסו להאירן פרשנויות המדרש.

הפרדת היצירות שנוצרו בהשראת התנ"ך
מספרות המקור

המבקש להכיר את יצירות הספרות המתייחסות לתנ"ך, או אשר נוצרו בהשראתו, יזדקק למבחר מיצירותיה בימינו ובעבר מתוך מכלול בן אלפי יצירות ספרות יפה, אמנות, מחקר, פרשנות והגות, אשר נוצרו בימינו ובכל עידני העבר. מכלול כזה ממנו יורכב המבחר עשוי לכלול יצירות ברמות שונות כגון: "משה" לשלום אש, "מתי מדבר" לביאליק "תאורו של מאבק" לקפקא, "תמר אשת ער" ליעקובסון, "שאול" לטשרניחובסקי, "מכות מצרים" לאלתרמן, "אמנות הפרוזה בתנ"ך" ו"אמנות השירה בתנ"ך" לרוברט אלתר, "ספר האלוהים" ליוסיפוביצ'י, "שלמות פגומה – איוב" לי. הופמן, "אמנות העריכה – שופטים" לי. אמית, "השירה בתנ"ך" לא. דוהרם, פירושי אומברטו קאסוטו, "נמרוד" לדנציגר, ויטראז'ים הדסה – השבטים – לשאגאל, הליברטו והאופרה "משה ואהרון" לשנברג ורבים אחרים.

במכלול ממנו יורכב מבחר היצירות המתייחסות לתנ"ך ייכללו כמובן גם יצירות מעידני העבר – בתקופת ההשכלה, בימי הביניים ובעידן ההלניסטי־ביזנטי. ייכללו בו כמובן יצירות מזדמים שונים שפעלו בתרבות היהודית בכל עידן. מהעידן ההלניסטי־ביזנטי, למשל, ייכללו יצירות הפרשנות והדרש של יוצרי התורה שבעל פה וספרות המדרשים, ובצדם – יצירות המייצגות את היהדות דוברת היוונית והחיה גם בתרבותה, כגון יצירות פילון האלכסנדורני, יוספוס פלוויוס, יחזקאל הדרמטורג, יוצרי עשרות הפרסקאות בבית הכנסת בדורא אירופוס, יוצרי הפסיפסים עם הדמויות התנ"כיות בבתי כנסת בעזה, בטבריה, בציפורי ובבית אלפא, הספרים החיצוניים, הברית החדשה, מגילות ים המלח ועוד.

כל היוצרים הללו הציעו גרסאות פרשנות משלהם ליצירות התנ"כיות. על כל אלה נוספו יצירותיהם של חוקרים – היסטוריונים, ארכיאולוגים, פילולוגים – בחקר המקורות מהם נוצרה הספרות התנ"כית, והיחס בינה לבין ספרויות עתיקות אחרות.

ממבחרים מייצגים מתוך אלפי היצירות המתייחסות לספרות התנ"כית והמפרשות אותה בימינו ובעבר, ניתן ללמוד על מיגוון הגישות לטקסט התנ"כי תוך הנאה וחוויה מהיצירות הנבחרות עצמן.

אף אחת מיצירות אלה לא תוצמד אל הטקסט התנ"כי המקורי ולא תכסה עליו. היצירות התנ"כיות תילמדנה כשהן מוצגות "עירומות" כפי שקרא לכך בובר, כפי ששמעו או קראו אותן קהלי קולטיהן בעידן התנ"ך ומתרגמיו.

פירוש הפשט - המכנה המשותף לפירושים אינדיבידואליים

היצירה בעירומה מתגלה לקורא המבין את שפתה, יודע את השימושים השונים שנעשו במילים מהן היא מורכבת, ומבין על כן את הכתוב "כפשוטו". אופן קריאה זה מגלה לנו כל יצירה וטקסט ספרותי בעולם, כולל היצירה הספרותית בתנ"ך. כמובן שכל קריאה אינדיבידואלית שונה מקריאה אינדיבידואלית אחרת, אך קיים מכנה משותף בין הקריאות האינדיבידואליות של יודעי השפה שבה נכתב הטקסט. מכנה משותף זה אנו מכנים "פרשנות הפשט": קריאה המפרשת את הטקסט בעזרת הידע המשותף לדוברי השפה הזאת, המצליחים לחיות ולתקשר בה, כיון שהם יודעים את ה"משמעות המילולית" של המילים, קרי: את התפקיד שהמילים הללו ממלאות או יכולות למלא, כפי שהבהיר ויטגנשטין ב"חקירות הפילוסופיות". כיון שלא תיתכן שפה פרטית, יש למילים ולביטויים המילוליים משמעות הידועה לציבור הדוברים בשפה שבה נכתבה היצירה.

פרשנות הפשט היא ביטוי של הבנת המילים והביטויים שביצירה המפורשת על בסיס הכרותנו עם משמעותן הפומבית.

כשפרשנות הדרש, הסוד והרמז מחליפה את פרשנות הפשט, נעלם התנאי החיוני להיווצרות החוויה הספרותית מהיצירה המקורית, כיון שמשמעות המילים משתנה בפי הפרשן, ופוסקת להיות פומבית. המילים מקבלות משמעות בשפה פרטית שהפרשן מנסה להלביש עליהן (כגון: שדיים - קרי: משה ואהרון), והיצירה המקורית נעלמת תחת לבושי היצירה האחרת העשויה משמעויות שרירותיות שהומצאו על ידי הפרשן הדרשני.

בתחום זה אין הבדל בין פרשנות מדרשית דתית לפרשנות מדרשית חילונית מודרנית - סמיולוגית, דקונסטרוקטיבית, או כל פרשנות אחרת מסוג זה - הרואה בטקסט רק אוסף סימנים למסומנים המומצאים על ידי הדקונסטרוקטור, ללא כל התחשבות במשמעות הביטויים הלשוניים הפומביים שמהם עשויה היצירה. אלו ואלו קוראים בה מה שאין בה, וכיון שהאין הוא אינסופי, אין סוף

ואין גבול לפרשנויות הדרש.
קוראי שיר השירים המקורי בדרך הפשט, מציעים גם הם גרסאות קריאה שונות לטקסט המקראי, כמו ראיית השירה הזאת כדרמה העשויה שירים רבים הסובבים על ציר עלילה בו מתנגשת אהבת המלך ואהבת הרועה בליבה ובחייה של הנערה, שהיא גיבורתו הראשית של המחזה. גירסאות קריאה אינדיבידואליות אלה מתבססות כולן על פרשנות הפשט – על הבנת המילים והביטויים הלשוניים של השיר, כפי שמתמשים בהם בלשון בה נכתבו. מבחינה זו יש בקריאה זו מגע בלתי אמצעי עם המציאות הלשונית ועם המציאות האנושית שהיא משמשת אותה. ברגסון אמר על אחד מקוראי שיר השירים כמחזה – הנזיר פוז'ה – "הוא היה אדם מופלא, מעולם לא הניח לרעיון כלשהו לעמוד בינו לבין המציאות".

ספרי פרשנות הפשט הקדומים: תרגום השבעים

פרשנות הפשט היתה הדרך העיקרית לקריאה בספרות התנ"ך כבר בעידן ההלניסטי, כפי שמעידים התרגומים הראשונים של היצירות בספרות זו. שנים רבות לפני חתימת התנ"ך החלו בקהילות דוברות יוונית וארמית לתרגם את היצירות שקודשו במסורת ואשר עתידות להיכלל באנתולוגיה התנ"כית. כל תרגום יכול להיות גירסה פרשנית מדרשית המייצגת את המקור על ידי ביטויים בעלי משמעות הרחוקה ממשמעותם המקורית. אך רוב התרגומים שהחלו להיווצר כבר בראשית העידן ההלניסטי־ביזנטי, הלכו בדרך הפשט – מצאו ביטויים לשוניים דומים במשמעותם לאלה שבמקור.
ספרים רבים מאלה שנכללו אחר כך בתנ"ך העברי, היו מקובלים כספרי קודש מסורתיים כבר במחצית האלף הראשון לפנה"ס. "תרגום השבעים" – מעברית ליוונית – שהחל במאה השלישית לפנה"ס, מילא תפקיד מרכזי בתרבות היהודית ובתרבות העמים, בהציגו את היצירות התנ"כיות בנוסח קרוב לזה של המקור, ובאופן שאפשר לדוברי יוונית במזרח התיכון ובדרום אירופה להתוודע ליצירות מופת בספרות העברית, ליסודות התורה והאמונה המונותאיסטית של משה והנביאים ולמורשת ההיסטורית היהודית שנתקבעה ביצירות אלה כבסיס התודעה הלאומית היהודית.
קריאת התורה בבתי הכנסת בלשון המובנת לשומעים, פתחה את התודעה

הלאומית היהודית כשהיא ממוזגת בדתה. בקהילות היהודיות הגדולות, דוברות היוונית, במצרים, בקרנייקה־לוב ובערים הלניסטיות רבות בארץ ישראל ובארצות אחרות באסיה ובדרום אירופה, נפוצה ספרות התנ"ך באמצעות התרגומים והיתה למכנה המשותף לכל הקהילות והזרמים ביהדות העידן ההלניסטי.

התרגומים לארמית מילאו תפקיד דומה בקהילות יהודיות בארץ ישראל ובתפוצות המזרחיות אשר לשון הדיבור והיצירה שלהן היתה ארמית. בזכות שיטת פרשנות הפשט של התרגומים ניתן היה להפיץ את המודעות למורשת היסטורית ותרבותית משותפת לכל קהילות העם היהודי. בתי הכנסת שנפוצו עוד בימי בית שני, ובייחוד אחר חורבנו, מילאו תפקיד מרכזי במערכת חינוך המבוגרים והילדים שהחלה להתפתח בקהילות העם היהודי. הקריאה בספרים התנ"כיים היתה אבן הפינה ועיקר חומר הלימוד במערכות החינוך היהודי ביהדות הדתית בימים ההם, כמו ביהדות החילונית בזמן הזה.

בשבתות ובחגים, שהפכו בהדרגה מחגי טבע לחגים היסטוריים, הושמעו פרקים מספרי התנ"ך, תוך התרעננות עונתית של המודעות לספרות ולמורשת ההיסטורית, אשר יהודים ולא יהודים האמינו כי היא מיוצגת נאמנה בתנ"ך.

הקריאה בדרך הפשט, אשר באה לביטוי ברוב פסוקי התרגומים ליוונית ולארמית (יונתן, אונקלוס) היו חיוניים לשימורה ולפיתוחה של מורשת היסטורית ותרבותית משותפת ליהודים בעלי השקפות עולם שונות: פרושים וצדוקים, איסיים וקומראנים, "מתייוונים" ורבניים, קראים, שומרונים ונוצרים־יהודים.

רוב גרסאות התרגום, מעידים המומחים, נכתבו בביטויים לשוניים המובנים לקוראיהם במשמעות הבטויים הרווחת בלשון התרגום, בגלל התפקידים שהם מילאו ביוונית ובארמית בהקשרים שאין להם דבר עם הספרות התנ"כית. הקורא בגרסת התרגום יכול היה על כן לכוון את דעתו למציאות שנוצרה והשתקפה ביצירה הספרותית המקורית שבתנ"ך העברי. יוצאים מכלל זה מלמדים על הכלל, כגון: הדרישה ההומניטרית בטקסט התנ"כי לא לבשל גדי בחלב אמו, המתורגמת על ידי אונקלוס כאיסור על אכילת בשר וחלב. תרגום מוזר זה נובע ממודעותו של אונקלוס למצווה שהומצאה על ידי יוצרי המצוות הרפורמים, אחרי חתימת התנ"ך, לפיה אסור לאכול בו זמנית בשר וחלב. כיון שאונקלוס מבין את הפסוק בהקשר המצווה המאוחרת, הוא מפרש את המקור בדרך הדרש, כאילו התכוון הסופר התנ"כי למצוות הכשרות החדשות.

פרשנות מדרשית מעין זו מסלפת את המקור ואת כוונתו, ומצביעה על המרחק הנוצר בין פרשנות הפשט לפרשנות הדרש.
בעיני הקורא המכיר את הספרות התנ"כית נראה תרגומו של פסוק זה על ידי אונקלוס כחסר בסיס, כיון שהוא יודע כי אין איסור בתנ"ך על אכילת בשר וחלב וכי על כן יכול היה אב האומה הישראלית לבשל ולהגיש ארוחת בשר וחלב לאלוהים, כשזה התארח עם שני שליחיו בביתו.
מאז תרגום השבעים ליוונית בעידן ההלניסטי ועד תרגומי ספרי תנ"ך על ידי אדוארד דוהרם לצרפתית ועל ידי רוברט אלתר לאנגלית במאה העשרים, שהלכו גם הם בדרך של קריאת הטקסט התנ"כי כפי שהוא מובן ליודעי ולדוברי השפה העברית, נמשכת מסורת פרשנות הפשט שהתחדשה במערכת החינוך היהודית החילונית בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים, בעקבות המסורת שהחלה להתגבש בתקופת ההשכלה, ולפי עקרון קריאת היצירה התנ"כית כשהיא עירומה מפרשנויותיה המדרשיות.

התחדשות העברית כשפת דיבור

התחדשות העברית כשפת דיבור ויצירה באירופה בסוף המאה ה־19 ובארץ ישראל במשך כל המאה ה־20, העניקה חיים חדשים לטקסט התנ"כי המקורי בתודעת חניכי התרבות העברית. ילדים אשר שפת האם והאב שלהם היא עברית נהנים מהזדמנות נדירה לקרוא יצירות מלפני אלפיים עד שלושת אלפים שנה, בשפה המקורית שבה נכתבו, בשפה הקרובה לשפת הדיבור היומיומי שלהם. יודעי עברית בישראל, המשתמשים בעברית כשפת דיבור, תקשורת ויצירה, מבינים את רוב הביטויים הלשוניים מהם מורכבות יצירות התנ"ך. על כן דווחת פרשנות הפשט בקרב קוראי העברית החופשיים מהחובה להצמיד לכל טקסט תנ"כי את פירושיו המסורתיים הרווחים ביהדות הדתית אורתודוכסית.
בקריאת התנ"ך בדרך הפשט חוזר יעקב להאבק באל בפניאל, "פנים אל פנים" כפי שהוא אומר בלשון המובנת לכולנו. המלאך שהומצא על ידי הפרשנים, שוב נעלם מהספור המקורי, אשר מעולם לא היה בו.

פרק שביעי

יתרונות הגישה לתנ"ך כספרות וסכנות הבלעדיות בגישת ביקורת המקרא

במחצית השניה של המאה העשרים הולכת ומתבססת מחדש הגישה ליצירות התנ"ך כיצירות ספרות, אשר ניתן לקראן כיצירות שלמות ולפרשן בדרך הפשט, במנותק מפרשנות המדרש הדתי, תוך השוואתן ליצירות אחרות בספרות היהודית ובספרות העולם בכל הדורות.

הסופרים הקוראים "תנ"ך כספרות", רואים במכלול היצירות שבאנתולוגיה התנ"כית ייצוג ספרותו של העם היהודי באלף הראשון לפני הספירה. גישה זו מנוגדת לתפיסת התנ"ך כיצירה מונוליטית אחת בעלת מסר דתי אחיד.

דרך הקריאה בתנ"ך כספרות מנוגדת גם לגישה הקוראת כל יצירה תנ"כית רק כאוסף מקורות שונים שיש לחקור כל אחד מהם בנפרד, באופן המפרק את היצירה לרכיביה המשוערים ומבטל את אפשרות הקריאה בה כיצירה ספרותית.

קריאת היצירות התנ"כיות כיצירות ספרות שלמות, מודעת כמובן להשערות בדבר המקורות השונים שהתחברו ליצירה השלמה. יש להניח כי "המחבר של היצירה הספרותית התנ"כית" הוא שם לקבוצה של מחברי טקסטים רבים ועורכים שצירפו אותם ליחידה אחת. על כן ניתן כמובן לנסות לפרק את "איוב" או את "שיר השירים" ליחידות אשר לפי השערת החוקר היו קיימות בנפרד, לפני שחוברו ליצירות ספרותיות אלה. אך ניתן גם לקרוא את היצירה כיחידה ספרותית שנתמזגו בה המקורות המשוערים והגורמת כשלמות חוויה פיוטית, רעיונית ודגשית, בצד או על אף מודעותנו לאפשרות כי חוברה מיחידות קדומות רבות.

הקריאה מחדש בתנ"ך כאנתולוגיה של יצירות ספרות, המייצגות את רוב הז'אנרים בספרות העולם המערבי, תורמת להתחדשות הזיקה ליצירות תנ"ך. אנשים חילוניים, שאינם רואים בתנ"ך יצירה של אלוהים, ואינם מתייחסים אליו כטקסט דתי או קדוש, מגלים מחדש את יצירת הספרות המרגשת, המהנה, המעוררת מחשבה וזיקה לגיבורים המעוצבים על ידה.

קריאה כזאת בתנ"ך שונה בעיקרה מהקריאה המדרשית שבמסורת הדתית,

כשם שהיא שונה בעיקרה מניתוח היצירה התנ"כית ל"מקורותיה" למטרות מחקר היסטורי ופילולוגי.
קוראים חילוניים בתנ"ך כספרות אינם מתעלמים ממחקרי ביקורת המקרא ומההשערות המוצעות על ידו ביחס למקורות הטקסט המקראי. על מנת שיוכלו לקרוא ביצירות התנ"כיות כיצירות ספרות שלמות הם חייבים ב"השהיית אי האמון" כי אכן אלה הן יצירות ספרות שלמות.
"השהיית אי האמון" נראתה לקולרידג' התנאי להנאה ולחוויה מכל יצירות המבדה הספרותי לסוגיהן. בעת הקריאה בכל יצירת ספרות, אנו מודעים כמובן להיותה יצירת מבדה ולא דו"ח של אירועים כפי שאירעו במציאות. בכל קריאה בספרות המבדה אנו "משהים את אי האמון" באמיתות ההיסטורית של האירועים המתוארים ביצירה. ההתרגשות והחוויה הספרותית כרוכות בהתייחסות לעלילה ולאירועים מהם היא מורכבת, כאילו הם משקפים אירועים במציאות. בזכות השהיית אי האמון באמיתות הדיווח שביצירת המבדה, מסוגלים קוראים ברומנים או צופים בסרטים להיות מתוחים, מפוחדים, עצובים או שמחים לנוכח המתרחש בעלילה, תוך הזדהות עם גיבוריה, כאילו הם אנשים חיים ולא גיבורים העשויים ממילים, או תפקידים המשוחקים על ידי שחקנים.
כאלה הן גם יצירות ספרות המבדה שבתנ"ך. אנו משהים את אי האמון בהיותן יצירות שלמות, מתעלמים, זמנית, מההשערות וממצאי המחקר בביקורת המקרא ביחס למקור ה"יהויסטי" או ה"אלוהיסטי", ה"כהני" או ה"דייטרמבי" (זה של סופרי "דברים") שביצירה, ומתעלמים זמנית מהאנאכרוניזמים שבתאוריה.
השהיית אי האמון בשלמות היצירה ובהיותה דיווח של אירועים שאירעו כמתואר בה, מאפשרת הענות רגשית ותגובה מוסרית ורעיונית ליצירה ולמעשי גיבוריה, כגון הסכמתנו עם אברהם כי שופט כל הארץ לא עושה משפט כשהוא עונש עונשים קולקטיביים, או התרגשותנו והאשמתנו את אברהם העוקד את בנו אל המזבח ומקרב מאכלת לצווארו על מנת לשורפו כעולה לאלוהיו.

תרומת אסכולת "תנ"ך כספרות" המתפתחת במאה ה־20

סופרים רבים תרמו להתחדשותה של הקריאה ביצירות התנ"ך כיצירות ספרות שלמות. יצירותיהם מאירות את גורמי החוויה הפיוטית – הרגשית והאסתטית – שאנו חווים במפגש עם הצורה והתוכן של היצירה התנ"כית.

ביצירות ספרות רבות בתנ"ך, הנקראות כיצירות שלמות, מתגלה כושר ההתבוננות (אינסייט) של יצירות מופת ספרותיות בחוויה האנושית. הן מעמתות את הקורא עם דילמות מוסריות אשר כל בני האדם מעומתים עמן. בגלל קריאתן כיחידות ספרותיות שלמות אנו מגלים את כוחן לעצב את אישיות הגיבורים הספרותיים, האלוהיים והאנושיים, הפועלים בהן וההחיים בתודעתנו כגיבורים היסטוריים חיים.

לאחר "מימזיס" מאת אוארבך נראה רוברט אלתר כסולל הדרכים בהארת התנ"ך כספרות (גם אם הוא עצמו נרתע מהביטוי "תנ"ך כספרות" כיון שזה נראה לו כאמירה מובנת מאליה ועל כן חסרת משמעות). בספריו של רוברט אלתר על אמנות הפרוזה ואמנות השירה בתנ"ך, במאמריו הרבים המוקדשים לסוגיות שונות בתחום הזה, בתרגום בראשית לאנגלית (והארתו בהסבריו), ובעריכתו יחד עם פרנק קרמוד את האנתולוגיה "המדריך הספרותי לתנ"ך" – מהווה רוברט אלתר המבקר הספרותי המשפיע ביותר בתנועה רחבה זו של מחדשי הקריאה בתנ"ך כאסופה של יצירות ספרות.

בין הספרים הרבים המשפיעים על דרך קריאה זו בימינו: "ספר האלוהים" לגבריאל יוסיפוביצ'י, "הבנת בראשית" ו"שירי תהלים" לנחום סארנה, "התנ"ך כספרות" לסמואל דייצ'ס, "קהלת" לרוברט גורדיס, "הנאראטיב והשירה בספר שמואל" לג'.פ. פוקלמן, "ספרה של ג'יי" להרולד בלום, "הפיוט בתנ"ך" לאדוארד דוהרם, "יוסף ואחיו" לתומס מן, "דרכו של מקרא" למרטין בובר, "שלמות פגומה" ליאיר הופמן, "ספר שופטים ואמנות העריכה בתנ"ך" ליאירה אמית, "הספור במקרא" לפרנק פולק, "דוד" ליאיר זקוביץ, "אמנות הספור המקראי" לשלמה דב גויטין, "הפואטיקה של הנראטיב התנ"כי" למאיר שטרנברג ועוד.

התחדשות הקריאה בתנ"ך מושפעת לא רק מספרי עיון וביקורת. היחס אל

היצירות התנ"כיות כיצירות ספרות מיוצג במאות יצירות שנוצרו בהשראתן – בפרוזה ובשירה, במוסיקה ובאמנויות הציור והפיסול, הקולנוע והתיאטרון. דתיות היצירות הספרותיות בתנ"ך, שבמסגרתה ממלאים האלוהים והאמונה תפקידים מכריעים, אינה מפחיתה מכוחה הפיוטי של היצירה בחיי הרוח של חילוניים. יצירות דתיות מכל הזמנים והדתות פועלות כיצירות אמנות וספרות בחיי אנשי תרבות חילוניים בעם היהודי, כמו בכל העמים. יצירות ספרות בתנ"ך הופכות מחדש לאחד מנושאי הלימוד במערכות החינוך היהודי החילוני, כשהן משתלבות בלימודי התרבות של העם היהודי ושל העמים שבקרבם הוא חי. לימודים כאלה מרחיבים ומעמיקים את מודעותם של יהודים חילוניים לתשתית תרבותם הלאומית.

סכנת הצמדת המדרש הסמיולוגי ליצירת הספרות התנ"כית

הצעת דרכי הקריאה של יצירות תנ"כיות כיצירות ספרות גורמות חוויה, הצילה אותן מהזנחה ומאובדן בנבכי המדרשים הדתיים שהוצמדו והאפילו עליהן, ומן המדרש הסמיולוגי והפסיכואנאליטי בעל היומרות המדעיות המכוון לדקונסטרוקציה של טקסט היצירה המקורית.

מדרשים סמיולוגיים לסוגיהם מציגים כל טקסט כמסווה ל"סאבטקסט", חבוי ומוסתר ומודחק ביצירה, אך נחשף ומתגלה ומפורש על ידי המנתח הגואל אותו מחביונו. הטקסט של היצירה מטופל כמערך (גריד) – אוסף סימנים אשר משמעותם במסומניהם הנסתרים מעין רואה וקורא אך המתגלים על ידי המנתח המדען היודע מה הן הכוונות הפוליטיות, האידיאולוגיות או הפסיכולוגיות החבויות בטקסט.

המדרש הסמיולוגי לסוגיו ממשיך את דרכו של המדרש הדתי המסורתי, בהופכו יצירה חדשה לכפילתה ולמחליפתה של היצירה המקורית, הנדחקת מהתודעה ואינה מסוגלת בצורתה החדשה לעורר חוויה פיוטית ורגשית או לפתח זיקה לאישיות הגיבורים והיוצרים.

המדרשים, הדתי והמדעי, מכוונים את הדעת אל מכלול המסומנים המשוערים על ידי הדרשנים, וזונחים את היצירה הנראית להם רק כאוסף סימנים. פעולה כזאת מנטרלת את העוצמה הפיוטית של היצירה ומבטלת את מעמדה

ככוח משפיע בחיי הרגש והתרבות של קוראיה.
גישה זו שהשתלטה על רבות ממחלקות הספרות והאמנות באוניברסיטאות העולם, בשנות השבעים של המאה שעברה, ניתקה את רוב הסטודנטים מלימודי הספרות, וזו נעלמה, בחוגים האוניברסיטאים לספרות, תחת הררי הפרשנויות והניתוחים הסמיולוגיים לסוגיהם, בדומה לטקסט התנ"כי שנעלם תחת הררי המדרשים הדתיים.
על מנת לתקן את המעוות יש להפריד קריאת יצירות ספרות מקריאה ולימוד במחקרים ובפרשנויות המשתמשים בטקסטים של יצירות הספרות כחומר גלם ליצירות מדרשיות אחרות.
בין יצירות המדרש - הדתי והמדעי כאחד - יימצאו כמובן יצירות מעניינות מבחינה אינטלקטואלית, או היפותזות מבריקות ביחס למניעים פוליטיים ופסיכולוגיים אפשריים של מחברי היצירה. אולם גם כשיצירות כאלה ראויות לעיון כשלעצמן, אין להצמידן לטקסט הספרותי.

תיפקוד התנ"ך בתרבות העם היהודי בימינו ובעבר

היצירות התנ"כיות תפקדו כיצירות ספרות קלסיות בתרבות העם היהודי בכל העידנים ובכל הארצות.
"יצירות קלסיות" בתרבות לאומית הן יצירות אשר העילית המחנכת והמנהיגה בחברה הלאומית מודעת להן ומפיצה אותן כיצירות המכוננות את המורשת ההיסטורית והתרבותית של העם.
ספרות קלסית ממשיכה לחיות ולתפקד כל עוד בני העם נחשפים ליצירותיה. יצירותיה הפיוטיות עשויות לגרום חוויות פיוטיות והן תורמות למודעות למורשת ההיסטורית והתרבותית המשותפת. רמות שונות של מודעות זו קיימת ברבדים השונים של העם, בעידנים השונים של תולדות תרבותו.
יצירות הספרות בתנ"ך החלו למלא תפקידים אלה כבר במחצית השניה של האלף הראשון לפנה"ס, עוד לפני חתימת התנ"ך. יצירות ספרות שרווחו בתרבות היהודים ומילאו תפקידים של ספרות קלסית לאומית, נכללו על ידי העורכים של האנתולוגיה התנ"כית כשהתנ"ך נחתם כאסופה של ספרי הקודש של העם היהודי בראשית האלף הראשון לספירה.

יצירות אלה מילאו תפקידים מרכזיים בחיי התרבות של הקהילות יהודיות בתפוצה ובארץ ישראל במסגרת פעילות בית הכנסת אשר סביבו התארגנו קהילות התרבות היהודיות. בבתי הכנסת אשר פעלו כמרכזי חינוך ותרבות קהילתיים, התקיימה בשבתות ובחגים הקריאה בציבור ביצירות התנ"כיות, במקור העברי ובתרגומים לשפות הדיבור שרווחו בעם.

הקריאה בתנ"ך לוותה בדרשות, בהן המשיכה להתפתח ספרות הרטוריקה היהודית, אשר מקורותיה בספרות נאומי הנביאים. על בסיס אסופות דרשות אלה התפתחה בעידן ההלניסטי, בארץ ישראל ובבבל, ספרות מדרשי ההלכה והאגדה, בצד יצירות בספרות הפרשנות של הוגים יהודים הלניסטים שפעלו בתפוצות המערב – כפילון, יוספוס פלוויוס, יחזקאל המחזאי ואחרים.

מסורת זו של קריאה שבועית בציבור ביצירות התנ"ך, והלימודים במסגרות החינוך היהודי, אשר יצירות תנ"כיות עמדו במרכזו, ביססו את מעמד ספרות התנ"ך כספרות קלסית של העם היהודי.

התנ"ך, "המולדת הניידת של היהודים", כפי שקרא לו היינה, המשיך למלא תפקיד מרכזי בפעילות התרבותית והחינוכית ביהדות. רק לקראת סופו של האלף הראשון לספירה, לאחר חתימת התלמודים שייצגו את התורה שבעל פה, החלו אלה לתפוס את מקומו של התנ"ך במרכז תוכניות הלימודים בזרמי היהדות הרבנית. התנועה הקראית הגדולה, אשר ביקשה לשמר את התנ"ך לבדו כספר הספרים של התרבות וההלכה היהודית, נשארה נאמנה לתנ"ך כנושא הלימוד העיקרי בלימודי היהדות.

מסורת הקריאה השבועית ביצירות תנ"כיות בשבתות ובחגים נמשכה בכל היהדויות ביהדות ואפשרה לתנ"ך להמשיך להשפיע כספרות קלסית בחוגים רחבים של העם שלא חונכו בישיבות התלמודיות.

התנ"ך המשיך להיות תשתית ההתייחסות החוזרת ונשנית בתלמוד, במדרשים ובספרות הקבלית, שהמשיכו להתפתח בימי הביניים וביססו את התנ"ך כתשתית משותפת יחידה לתרבויות כל הרבדים בחברה היהודית, בכל העדות, בכל התפוצות.

בימי הביניים ובזמן החדש בקהילות יהודיות באפריקה, אסיה ואירופה ידעו יהודים משכילים עברית בזכות לימודי התנ"ך ברשתות החינוך היהודי. רוב יצירות הספרות והאמנות ביהדות בימי הביניים, וחלק גדול מהן בעידן ההשכלה, המשיכו להתייחס ליצירות התנ"כיות כמקור השראה וכמוקד

התייחסות.
במערכות החינוך היהודי האורתודוכסי שהתפתח בזמן החדש, השתלטה ספרות התלמוד והמדרשים על תוכנית הלימודים ודחקה את לימודי התנ"ך לשוליים.
ההלכה הפכה נושא הלימוד העיקרי בזרם האורתודוכסי מאז שנעצרה התפתחותה והיא הפכה מתהליך דיאלוגי רב קולות, לאוסף חוקים קבועים ב"שולחן ערוך". הפלורליזם התרבותי המאפיין והמיוצג במכלול היצירה התנ"כית, המשיך בזמן החדש להתפתח ביהדויות הלא אורתודוכסיות. תנועות דתיות המוניות, כרפורמים וקונסרבטיבים, ותנועות יהודיות חילוניות המוניות, ציוניות ואנטי ציוניות, חזרו לתנ"ך כמרכז ותשתית החינוך היהודי. בבתי הספר היהודיים החילוניים בארץ ישראל נדחקו לימודי התלמוד לשוליים.
תרבות היהדות המיוצגת בתנ"ך, המאופיינת בריבוי דעות, אמונות, מצוות והשקפות על אלוהים ועיקרי המוסר והפולחן, קרובה יותר לתרבות היהודית שהתפתחה בארץ ישראל במאה ה־20, מאשר היהדות הדתית הלכתית המיוצגת בתלמוד, בו מובעות דעות שונות במסגרת הצרה של הדיון בהלכה. מסוף המאה ה־19 ועד השנים שקדמו לשואה עזב רוב העם את היהדות האורתודוכסית, את אורחות חייה ואת מערכות החינוך וההשכלה שלה. בקרב הקהילות האורתודוכסיות – החסידיות והמתנגדיות – גברה ההסתגרות בפני תרבויות העמים והזרמים האחרים ביהדות הדתית והחילונית. בעוד שהתנ"ך חזר לתפוס מקום מרכזי ברוב מסגרות החינוך היהודי בעולם, המשיכו מוסדות החינוך האורתודוכסיים להתרכז בלימודי התלמוד בעיקר או בלבד.

בתרבות היהודית בישראל ממלא התנ"ך תפקידים של ספרות קלסית, המכוננת תודעה לאומית, תופסת מקום מרכזי בחינוך ובהשכלה היהודית של הרוב החילוני באוכלוסיה היהודית, ומהווה מקור השראה לרבות מיצירות התרבות הישראלית – בשירה ובפזמון העממי, בספרות ובאמנות, בהגות ובמחקר.
מסורת הקריאת בתנ"ך בשבתות ובחגים, נמשכת ומשתנה בקהילות תרבות חילוניות פעילות. בעשרות בתי הכנסת החילוניים בארצות הברית, למשל, קוראים טקסטים תנ"כיים במסגרות הלימודים או בחגיגות בת ובר מצווה, מבלי לשמור על סדר הפרשות המסורתי הנהוג בבתי הכנסת הדתיים.
מראשית שידורי הרדיו בעברית (עוד בימי המנדט הבריטי ומאז הקמת מדינת

ישראל, גם בטלוויזיה), נכללים קטעי טקסטים תנ"כיים בשידורים היומיים ובשידורי שבת וחג מיוחדים.

בעשרות בתי הכנסת החילוניים, בחבורות ובקהילות חילוניות אחרות בארצות הברית ובקנדה ובמרכזי התרבות החילונית בפאריס ובבריסל, נערכים טקסי בת ובר מצוה, הממוקדים בפרקים מהתנ"ך. אלה נבחרים על ידי הצעירים החוגגים את חגיגות בת ובר מצווה שלהם, והצעירים מכינים עבודות והרצאות המתייחסות ליצירה התנ"כית שנבחרה על ידם. חגיגות בת ובר מצווה חילוניות נערכו בארץ ישראל החל מראשית המאה העשרים במעלה ממאתיים יישובים שיתופיים ובחגיגות משפחתיות וקהילתיות אחרות. בקהילות חילוניות נוצרו תוכניות לימוד ייחודיות לקראת טקסי בת ובר מצווה, קבוצתיים ואישיים, אשר ברבים מהם משמשות יצירות תנ"כיות.

בתרבות היהדות החילונית ממשיכים ומעשירים את המסורת של הקריאה החוזרת ביצירות תנ"ך במועדים קבועים. רבים חידשו את מסורת הצמדת יצירות ספרותיות תנ"כיות לחגי ישראל. מנהג זה מעשיר את תכני התגיגה של חגי ישראל ומגלה ביצירות התנ"כיות פנים חדשות, תוך הכרתן כשהן לעצמן ועימותן עם יצירות שנכתבו בהשראתן או בהתייחסות אליהן בתרבות ימינו ובתרבויות העבר. המסורת הדתית הצמידה יצירות מופת בספרות התנ"כית לכל החגים הגדולים בלוח השנה: "בראשית" – בראש השנה, "יונה" – ביום הכיפורים, "קהלת" – בסוכות, "מגילת אסתר" – בפורים, "שיר השירים" – בפסח, "רות" –בשבועות, "איכה" – בתשעה באב (או ביום השואה).

ויש המוסיפים עליהם מבחר מספרי המקבים – בחנוכה, ספור חיי ירמיהו ומבחר מנבואותיו – בצום גדליה או ביום הזיכרון לרבין, מבחר מספורי חיי דוד ומלכים – ביום העצמאות, וספורי יוסף ומשה – בפסח.

הזיקה הלשונית לתנ"ך של החיים בעברית כשפת דיבור, חינוך, השכלה, בידור ויצירה היא ייחודית לרוב הנוער החי בתרבות היהודית בישראל. זיקה זו התפתחה מאז מהפכת התחדשות השפה העברית בראשית המאה העשרים. במשך עשרות שנים מעטות התבססה העברית מחדש כשפתו של העם היהודי החי בישראל ושל מיליוני היהודים שנקלטו בישראל במשך מחציתה השניה של המאה העשרים.

התחדשות שפה עתיקה, הפיכתה לשפה מודרנית המשמשת לכל הצרכים ובכל התחומים, אחרי למעלה מאלפיים שנים בהן לא היתה שפת הדיבור

של העם, היא תופעה חסרת תקדים בהיסטוריה של התרבות העולמית.
התנ"ך מילא תפקיד מרכזי במהפך חברתי תרבותי זה. השפעת העברית התנ"כית על שפת הדיבור והיצירה בישראל ניכרת ונמשכת עם התפתחותה של השפה והתעשרותה באלפי מילים וביטויים שאין להם זכר בתנ"ך.
חלק גדול מהדוברים ומהיוצרים בעברית אינם מודעים כלל למקורות התנ"כיים של ביטוייהם. חדירתה של השפה התנ"כית לשפת הדיבור המודרנית והתלכדותה עמה, ניכרת במבחר המילים והביטויים בהם משתמשים ישראלים בשפת היומיום, בשימוש במטפורות ובמובאות מהספרות התנ"כית בלשון הספרות, בתצורות דקדוקיות ובכללי כתיב.
גיבורים תנ"כיים ונושאי יצירות תנ"כיות היו לנושאי יצירות עבריות חדשות בכל תחומי השירה, הפרוזה, הציור, הפיסול ואמנויות ההצגה. מפזמוני פופ – כ"גולית" ו"בריאת העולם" ועד יצירות פיוט טרגיות על נושא העקדה החוזר לתודעת דור ההורים הישראלים בימינו, מהצגות על נושאים תנ"כיים ועד הפיכת הטקסט התנ"כי עצמו ליצירה תיאטרלית רבת עוצמה – "ויאמר וילך" מאת רינה ירושלמי – נמשכת הרשימה הארוכה של יצירות הנכתבות בהשראת יצירות התנ"ך ומדברות אל קהליהן בלשונו.
התנ"ך ממלא בישראל תפקידים מרכזיים לא רק בחיי התרבות והאמנות אלא גם בחיי החברה והפוליטיקה במדינה היהודית. האידיאולוגיה הציונית וזו של התנועות הפוליטיות השונות הפועלות בישראל, משתמשות בעדויות היסטוריות וספרותיות מהתנ"ך לביסוס עמדות במחלוקות פוליטיות אקטואליות.
מול המשתמשים בספרות התנ"כית לביסוס מדיניות "ישראל כמדינה יהודית בארץ ישראל השלמה" ניצבים מתנגדיהם, המתבססים על עדויות בתנ"ך לפיהן תפסו רוב המדינות היהודיות בעידן התנ"ך רק חלקים בארץ ישראל, בצד מדינות עצמאיות אחרות שחיו בגבולה. רק משך עשרות שנים מעטות, בימי האימפריה של דוד ושלמה, כבשה והשתלטה ממלכת שבטי ישראל על אוכלוסיות ושטחים של עמים אחרים ממערב הירדן ומעברו השני. בימי נכדו של דוד כבר התפצלה המדינה היהודית לשניים, ושני חלקיה שלטו רק על חלקים מארץ ישראל.
רעיון השיבה של העם היהודי למולדתו בוטא על ידי הנביאים בתנ"ך והיה למכנה המשותף לכל הזרמים בציונות, המאמינים בזכותו של העם היהודי, כמו של כל עם בעולם, לחיות במדינתו הריבונית באופן אשר יאפשר לכל

בני העם הרוצים או הזקוקים לכך, לבוא בגבולה. אך בתנ"ך מצויה גם העדות הראשונה לכך כי רוב היהודים שיצאו מארץ ישראל לתפוצה, לא חזרו אליה. רק חלק זעיר מגולי בבל וצאצאיהם נענו להכרזת הקיסר כורש כי מותר ורצוי ליהודים לשוב לארצם ולבנותה מחדש. רוב העם בתפוצה הגדולה והגדלה בבבל ובמצרים התעלם מהצהרת כורש, כשם שרוב העם היהודי במאה העשרים התעלם מהצהרת בלפור והמשיך לחיות בכל ארצות התפוצה. היישוב היהודי הציוני והחילוני שהתפתח בארץ ישראל, החל מראשית המאה העשרים, ראה עצמו כמגשים התקווה של נביאי התנ"ך וכמכין את הקמתה מחדש של המדינה היהודית העצמאית בארץ ישראל.

המערכת הפוליטית (בייחוד בן גוריון ודיין) והמערכת החינוכית (בבתי הספר ובתנועות הנוער) טיפחו במיגוון דרכים את הזיקה לתנ"ך, לארץ ישראל, לנופים ולאתרים המתוארים בתנ"ך והמתגלים בחפירות ובסיורים בכל הארץ. הארכיאולוגיה התנ"כית היתה אחד מנושאי החדשות בעתונות הארצישראלית לפני ומאז קום המדינה.

האמונה במורשת ההיסטורית והתרבותית שהתנ"ך כונן בתודעה ובתרבות של כל היהדויות בעם היהודי, היתה בסיס למגמות המשיחיות הדתית והחילונית שהתלוו לתולדות העם מאז המרד נגד רומא ומלחמות האזרחים בין פלגי היהדות בירושלים, שהביאו לחורבנה ולחורבן המקדש בידי הרומאים במאה הראשונה לספירה.

התנועות המשיחיות הדתיות (כתנועה ההמונית של נתן מעזה ושבתאי צבי) והתנועות המשיחיות החילוניות (כתנועה הציונית המדינית) התבססו אף הן על יצירות תנ"כיות ועל התקווה שהובעה בהן לשיבת העם למדינה יהודית בארצו, מדינה שתהיה מרכז בינלאומי למונותאיזם מוסרי ולבשורת השלום לכל העמים.

הקשיים שבהם נתקלו תנועות אלה בהגשמת מטרותיהן והמרחק העצום בין האוטופיה לבין המציאות כפי שהתגלתה לאלה שביקשו להגשימה, לא החלישו את הלהט והעוצמה של המאמינים באפשרות הגשמתה. הציונות החילונית שהחלה בהגשמת האוטופיה שהיתה אבן הפינה של האידיאולוגיה שלה, נזקקה לתנ"ך ולדברי הנביאים על מנת להפוך אידיאולוגיה חדשנית זו לחלק אינטגרלי של היהדות כתרבותו של העם היהודי. ככל שמתפשטת היהדות החילונית ביהדות העולם, ככל שמתרחקים היהודים ברוב יהדויות התפוצה מלימודי היהדות לכל סוגיה – כן גדלה חשיבותו של התנ"ך כבסיס משותף יחידי ללימודי היהדות כתרבות במערכות הלימודים של יהודי כל היהדויות.

במקום סיכום

ייחודם של לימודי היהדות כתרבות פלורליסטית

ביהדות החילונית הומניסטית, החופשית מדת ההלכה, כבכל אחת מהיהדויות האחרות שביהדות (חרדית, רפורמית וכד'), נסללת דרך ייחודית בחינוך ובלימודי היהדות. דרך זו מונחה על ידי האמונה ביהדות כתרבות פלורליסטית ואמונה בערכי ההומניזם, שהן אמות המידה להערכה ולהעדפה של כל מסורת, חוק, מצווה ומנהג. מכאן הייחוד במבחר נושאי ודרכי הלימוד ביהדות, הייחוד במבחר המקורות ובהארתם.

ביהדות החילונית הומניסטית רווחות אמונות הומניסטיות: אמונה באדם כמקור הסמכות, כיוצר הערכים ומעצב האלוהים, אמונה כי טובת האדם, ולא דברם של הדוברים בשם האלוהים, מנחה את מבחר הערכים המוסריים.

היסטוריה מתחילה מן ההווה

כל מחקר ולימוד היסטוריה מתחיל מן ההווה – לאור ממצאי המחקרים שנעשו בו, ההשקפות הרווחות בו והנושאים המעניינים את ההיסטוריונים וקוראיהם. יהדויות העבר נלמדות אף הן מנקודות התצפית בהווה:

- יצירות המחקר, הספרות וההגות הרווחות בקרב רוב היהודים בימינו, מאירות באור חדש את מורשת התרבות ואת האירועים, המנהגים, האמונות והדעות שרווחו בעבר.
- מבחרים חדשים מכלל היצירות והתעודות מאוצר תרבות העם היהודי מנחים את הלומדים על כל עידן בתולדות היהדות.
- דרכים חדשות ונושאי לימוד חדשים בלימוד היהדות כתרבות נבדלים מדרכי לימוד היהדות כדת הלכה. התרבות החילונית ביהדות נלמדת לצד התרבות הדתית, ועברה של היהדות מואר מנקודות המבט של המחקר המדעי שהתפתח ביהדות החילונית.

הייחודי בגישה החילונית הומניסטית להגדרת מושגי המפתח

אמונות מנחות את המשמעות שאנו מייחסים למושגים, ואת הגדרתם

המתארת את התפקיד שהם ממלאים בשיח ובהידברות. לימודי יהדות של יהודים חילוניים והומניסטיים כוללים עיון ודיון בהגדרות של מושגי מפתח כגון: "יהדות" : שם לתרבות פלורליסטית ומתפתחת של העם היהודי, הכוללת את תרבותו הדתית והחילונית. "יהודיות": כינוי לחברותו של אדם בעם היהודי בגלל מוצאו המשפחתי, או בגלל הצטרפותו לעם באחת הדרכים הרבות בהן הצטרפו אנשים ונשים לעם היהודי מאז ימי התנ"ך ועד ימינו.
"זהות יהודית ישראלית": מודעות לחברות בעם היהודי בישראל, הנבדלת מ"זהות פלשתינאית ישראלית", או מ"זהות יהודית אמריקנית" וכד'.
"מקורות היהדות": יצירות המייצגות את תרבות העם היהודי ואת הזרמים בתוכה בכל אחד מעידני תולדותיה.
"ערכים יהודיים": ערכים הומניסטיים כלל אנושיים בלבושם היהודי (כמו הכלל של הלל "לא תעולל לזולתך את השנוא עליך" אשר הוא ראה בו את עיקרה של כל התורה היהודית.)
הגדרות מושגי מפתח כגון אלה מהוות בסיס להידברות בין בעלי השקפות שונות המשתתפים בשיח לימודי היהדות. העיון והדיון בהגדרות אלה ובטקסטים השונים המתייחסים אליהן יהיו תוכנם של מבואות לפרקי לימוד ביהדות כגון: עימות בין הגדרת אחד העם ל"יהודי" – כל מי שמגדיר את עצמו כיהודי – לבין הגדרת ההלכה האורתודוכסית לפיה יהודי הוא רק מי שנולד לאם יהודיה (מבלי להגדיר מהי "אם יהודיה").

הייחודי בחינוך החילוני הומניסטי לדמוקרטיה ולהומניזם

החינוך להפנמת ערכי הדמוקרטיה וההומניזם הוא אחד מעיקרי החינוך היהודי ההומניסטי (כשם שהחינוך לעליונות ההלכה ולקדושתה מונח ביסוד החינוך היהודי החרדי המסורתי).
חינוך להפנמת ערכים הומניסטיים ודמוקרטיים כולל לימוד סוגיות ביהדות המתייחסות לנושאים אלה, בצד פעילות חברתית המגשימה ערכים אלה. הלימוד יכלול עיון ודיון בטקסטים הנותנים ביטוי לדמוקרטיה ולערכי ההומניזם בימינו ואשר השפיעו על עיצובם – כגון: מגילת העצמאות, מגילת זכויות האדם של האומות המאוחדות ומגילת העצמאות של ארה"ב. רלוונטיות

נושאי לימוד אלה לחיי הלומדים מוענקת להם על ידי המציאות הפוליטית בישראל אשר במרכזה עומד הסכסוך בין עיקרים דמוקרטיים לבין האמונה בעליונות ההלכה ומצוותיה על חוקים שהתקבלו בפסיקת הרוב, או בפסיקת בתי המשפט של המדינה הדמוקרטית.

ערכי הדמוקרטיה וההומניזם ממלאים תפקיד מרכזי ביהדות ימינו, בהנחותם את חוקיה של המדינה היהודית. ביהדויות העבר באו ערכים אלה לביטויים בדיברות, בעמדת הנביאים בתנ"ך, שהעדיפו צדק סוציאלי על פולחן דתי, בסיכומו של הלל את "כל התורה", בעיקרון פסיקת הרוב שהתקבל בתלמוד, ובאמונה של רבים מיוצריו כי "אלו ואלו דברי אלוהים חיים".

לימודי הדמוקרטיה וההומניזם יכללו על כן טקסטים ממקורות ביהדות שהביעו גישות הומניסטיות וגישות אנטי הומניסטיות כגון: פסוקים בתנ"ך המצווים על הרג עם, על נשיו וילדיו, או הלכות ומנהגים הגורמים לקפוח מחצית העם הנשית על ידי מחציתו הגברית – כגון: מערכת המצוות והמנהגים המקפחת נשים ומשפילה אותן על ידי הגלייתן לעזרת נשים, פסילתן לדיינות, לעדות, לרבנות, או שאינה מתירה להן לשלוט בגופן.

הייחודי בגישה החילונית הומניסטית ללימוד החגים והטקסים

חינוך הוא תהליך דיאלקטי של חיברות ואינדיבידואציה (סיגול האדם לחברה וטיפוח עצמאות אישיותו הביקורתית והיצירתית). בכל אחת מ"היהדויות" מוגשם תהליך החיברות של היחיד תוך השתתפות והתוודעות לחגי ישראל, למנהגים ולמסורות על פיהם חוגגים את החגים והמועדים בקהילתו. התוודעות למנהגים אלה היא נקודת המוצא ללימוד המקורות, ההתפתחות והמשמעות של החג בעבר הקרוב והרחוק.

בזרמיו החילוניים של העם היהודי בימינו, יתוודעו החניכים למנהגי החג הנהוגים במשפחות ובקהילות חילוניות בהווה. כגון: התפתחות החגים בקהילות החילוניות הראשונות בתולדות היהדות – הקיבוצים בארץ ישראל – שם פותחו דרכי חגיגה ותכני חג חדשים ושונים מהדרכים המסורתיות שהיו נהוגות בקהילות אורתודוכסיות, כשם שדרכי החג בקהילות אלה היו שונים תכלית שינוי מדרכי החגיגה בעידן ההלניסטי או בעידן התנ"ך.

במשפחות, בקהילות ובבתי הכנסת החילוניים בארצות הברית, ניכרת השפעת החגיגות החדשות שהוחל בעיצובן בקיבוצים והן באות לידי ביטוי במאות רבות של יצירות ו"הגדות" חדשות (לפסח, לט"ו בשבט, לחג העצמאות) אשר נתחברו בימינו והמוצעות לקהל הרחב לבחירה.
מיגוון הגדות החג ישמשו לעיון ולדיון, כבסיס לביצוע יצירות חדשות בחגיגת החגים, על ידי לומדי החגים ומשמעותם ביהדות.
לימוד שורשי מנהגי החגים ותולדותיהם ביהדויות החילוניות והדתיות – בזרמים האורתודוכסיים, הרפורמיים והקונסרבטיביים – יוליך ללימוד תולדות החגים בתולדות התרבות של העם היהודי.

יום כיפורים כיום ריקודים בעידן התנ"ך

תולדות כל חג פותחים צוהר לתולדות היהדות כולה. הכרות עם מנהגים וטקסים, תולדותיהם ומשמעותם בימים ההם ובזמן הזה, מצביעה על התמורות המהפכניות שחלו בהם בעידנים השונים. לדוגמה: חג יום הכיפורים מוצג במשנה כחג שמחה וריקודים בעקבות הקרבת השעירים לעזאזל ובקשות הכפרה של הכהן הגדול בבוקרו של יום. התפתחותו של חג זה, תכני התפילות שבו, יצירות הפיוט הכלולות בו, משמעותו לאנשים דתיים וחילוניים, היסודות המיתולוגיים שחדרו אליו, הגורמים לחרדת מוות בקרב המאמינים כי ביום זה נגזר דינם, וההצהרות של יהודים דתיים קבל עם ועדה כי כל נדריהם ושבועותיהם והבטחותיהם בטלים ומבוטלים, כל אלה יהיו לחומרי לימוד, עיון ודיון. התמורות שהתחוללו ביום הכיפורים בעבר ובימינו מאירות פרקים בתולדות תרבות העם היהודי – הדתית והחילונית כאחת.

תפקידי טקסים בחיי יחיד וחברה

לימוד תפקידיהם של ריטואלים – טקסים סמליים – בחיי יומיום ובחגיגות חגים לאומיים ומועדים אישיים (קבלת תינוקת או תינוק לקהילה, בת ובר מצווה, נישואים, אבל) ייעשה תוך השוואה בין טקסים יהודיים לטקסים של עמים אחרים. לימוד השוואתי מעין זה יצביע על המשותף לחגים יהודיים ולחגי העמים האחרים, על מקורות החגים כחגי טבע, חגי קרבן, חגים היסטוריים ואחרים.

לימוד משמעותם של הסמלים הגלומים בטקסים ובטקסטים המלווים אותם, יעודד את הלומדים לביקורת ולמבחר יצירתי של טקסים, סמלים וטקסטים חדשים אשר באמצעותם יעצבו את דרכי החגיגה של חגיהם ומועדיהם.
לימוד החגים כאשנבים ליהדות ולתולדות תרבותה עשוי להעמיק את הבנת ההמשכיות וההתחדשות המתמדת שאפיינו ומאפיינים את התפתחותה של תרבות העם היהודי והתמורות הקיצוניות המתחוללות בה בכל עידן.

גישה ייחודית ללימוד האמונות והדעות הרווחות ביהדות

התוודעות לאמונות הרווחות בקרב היהדות החופשית מדת ההלכה, בה חיים המחנכים והחניכים כאחד, תעשה באמצעות עיון ודיון בטקסטים המביעים אמונות אלה. רוב היהודים החילוניים מתקשים בהגדרת אמונותיהם, אך מכירים בהן כשהם פוגשים את ניסוחיהן בטקסטים של הוגים, סופרים או מרצים המציעים ניסוח מילולי לאמונה של יהודים חופשיים מדת ההלכה. דוגמאות לכך אפשר למצוא ביצירותיהם של אחד העם, ביאליק, ברנר, א.ב. יהושע, עמוס עוז, ישעיה ברלין, בובר, הרצל, ברל כצנלסון, בן גוריון, ז'בוטינסקי ואחרים.
התוודעות לאמונות הרווחות ביהדות בה אנו חיים משתלבת בהתוודעות לאמונות הרווחות ביהדויות הדתיות, כגון - היהדויות האורתודוכסיות (על זרמיהן וניגודיהן), הרפורמיות, הקונסרבטיביות, הרקונסטרוציוניסטיות, המיסטיות־קבליות והאחרות.

לימוד משווה בין אמונות דתיות וחילוניות

יצירות ותופעות בתרבות העם היהודי בימינו, המביעות אמונות ודעות אתאיסטיות, פנתאיסטיות ואגנוסטיות, הרווחות ביהדות החופשית מדת ההלכה, יילמדו לצד יצירות ותופעות המביעות אמונות דתיות - למן האמונות באלוהים פרסונלי (אב ומלך שבשמים, משגיח, מצווה ועונש), עד אמונות באלוהים מופשט מכל צורה ודמות או רצון או ציווי, ובצידן - אמונות הרווחות בחוגים מסויימים בעם היהודי, כאמונות במגיה ובכוחה להכריח את הטבע ואת האלוהים לעשות כמצוות המגיקן, או אמונות בכוחם של קברים להושיע חולים או עקרות וכד'.

רוב היצירות היהודיות, עד המאה ה־18, ביטאו או התייחסו אל אמונות דתיות לסוגיהן – בספרות ובהגות, באמנות הפלסטית ובפולחן. רוב היצירות היהודיות במאה ה־19 וה־20 מבטאות אמונות חופשיות מדת ההלכה ורבות מהן מתעלמות מאמונות דתיות כלשהן. לימוד השוואתי של יצירות המביעות אמונות ודעות שונות אלה, תוך עיון ודיון ביצירות הנוצרות בתחום זה בהווה, יסייע ללומד להכיר את התפתחות תרבות העם היהודי ודתו בימינו, תוך מעקב אחר התפתחותן בעבר.

ריבוי האמונות ביהדות כל עידן

לימוד תולדות האמונות והדעות בתרבות העם היהודי, יתחיל מהתוודעות לאמונות ולדעות הרווחות ביהדות ההווה, ויעבור למחקרים בתולדות האמונות הדתיות והחילוניות. לימוד כזה יגלה את ריבוי האמונות ששרדו בעם היהודי בכל אחד מעידניו – למן ריבוי האמונות הדתיות בעידן התנ"ך, ועד ריבוי והתנגשות בין אמונות בעידן ההלניסטי, בינ י הביניים ובזמן החדש.

הייחודי ללימודי תולדות התרבות והיצירה בעם היהודי

ההיסטוריוגרפיה של תולדות היצירה הרוחנית והאמנותית, ושל תולדות הפולחנים, המנהגים, אורחות החיים, הלבוש, המשפחה, הקהילה, התקשורת, והחינוך – עדיין נמצאת בראשית התפתחותה. רוב ההיסטוריונים ורוב מורי ההיסטוריה עוסקים בעיקר בתולדות הציביליזציה – תולדות המדינות והמדיניות, המסגרות החברתיות, הטכנולוגיה, הכלכלה, היחסים בין העמים, הכיבושים, המלחמות והבריתות, המימסדים הדתיים והאזרחיים והיחסים ביניהם.

לימודי תולדות היהדות כתרבות של העם היהודי שונים על כן מרוב לימודי ההיסטוריה של עם ישראל ושל העמים האחרים הנהוגים בימינו. הגישה ללימודי ההיסטוריה של הציביליזציה והתרבות כאחת, מנוגדת לגישה האה־היסטורית בחינוך היהודי הדתי־אורתודוכסי הקיצוני, ממנו נעדרים עד היום לימודי ההיסטוריה של העם היהודי ושל שאר העמים.

לימודי תולדות התרבות של העם היהודי בימינו ובכל עידן בתולדותיה מתבסס

על עיון ודיון במבחרים מתוך היצירה היהודית בכל התחומים - ספרות, אמנות, דת, מנהגים, חינוך, תקשורת, יחסי משפחה וקהילה.

התנ"ך כמודל למבחר יצירות מייצג

התנ"ך הוא אנתולוגיה המהווה מודל מופתי לייצוג עידן תרבותי באמצעות מבחר יצירות מכל הז'אנרים הידועים בספרות הבלטריסטית, הדוקומנטרית והעיונית. אף שאין בו תמונות של יצירות האמנות הפלסטית היהודית העשירה שהתפתחה בכל הכפרים, הארמונות, על כל גבעה ותחת כל עץ קדוש, ובעיקר בבתי המקדש ובמזבחות הגדולים ליהוה - בירושלים, בבית אל ובדן - יש בו תאורים מילוליים מפורטים גם של יצירות אמנות אלה.

לימוד תרבות העם היהודי בעידן התנ"ך יכול על כן להתבסס על מבחר היצירות שהוכללו בו על ידי עורכיו, בצירוף מבחר מיצירות אחרות שנוצרו באותה תקופה בתרבות העם היהודי ובתרבויות העמים שהשפיעו עליה ועל יצירותיה המקוריות.

מדיניות העריכה של התנ"ך מתבטאת בהכללת יצירות מכל הז'אנרים הספרותיים, תאורי יצירות ותופעות המייצגים זרמי דת ואידיאולוגיה שונים ומתנגשים, פרקי היסטוריוגרפיה ותעודות בעלות רמות שונות של אותנטיות היסטורית, פרקי ביקורת נוקבת הנותנים פתחון פה לאופוזיציה פוליטית ודתית, פרקי יצירה המתארים את אורחות החיים, המשפחה והיחסים בין חבריה ואת היחסים בין בני עמים שונים, פרקי פילוסופיה ופיוט, ביטויי אמונה באלוה מופשט כהוויה מהווה את שיהיה, באלוה מוחש כעגל ובאל מיתולוגי, וראשיתה של ספרות מיסטית יהודית.

מדיניות עריכה זו של התנ"ך עשויה להיות מודל יעיל ליצירת מבחר יצירות המייצגות עידנים בתולדות תרבותו של כל עם והעם היהודי בכלל זה.

לימוד תרבות התקופה יעשה בעזרת היצירות הנכללות במבחר מייצג ותוך הפניה ליצירות אחרות המלוות אותו - כולל מחקרים ותאורים אשר נוצרו בימינו והמאירים את התקופה באור חדש. אלה יאפשרו הכרות של החניכים עם הפלורליזם ששרר ביהדות בכל עידניה ועם התמורות המהירות והקיצוניות שחלו בה מתקופה לתקופה.

גישה חילונית ללימוד
"הספרות בתנ"ך - והתנ"ך בספרות"

תפיסת היצירות התנ"כיות כיצירות ספרות שלמות (תוך מודעות לגרסאות ולמקורות הרבים הגלומים בהן), מתבססת על פרשנות הפשט, על הפרדה בין ספרות המדרש והאגדה לבין ספרות המקרא, ועל עיון ודיון ספרותי ביצירות כרומן האבות והאמהות, איוב, קהלת, שירת הבריאה ושירים דתיים בתהלים, שירים חילוניים בשיר השירים, רטוריקה פיוטית בנביאים, סיפורים קצרים כרות, תמר ויונה, רומנים היסטוריים בשמואל ומלכים, כרוניקות כדברי הימים וכד'.

לימודי יצירות התנ"ך כיצירות ספרות ייערכו תוך עיון ודיון בהיבטים האסתטיים, בדרכי העיצוב ובמשמעויות של העלילה והצגת הדמויות, בערכים ההומניסטיים של היצירה, הכוללת תאורי גיבורים החוטאים נגד עיקרי המוסר, ותוך הערכתן של היצירות הספרותיות כתעודות היסטוריות, המעידות על אורחות חיים והלכי רוח, אמונות דתיות וסדרי שלטון ומדיניות. לימודי הספרות בתנ"ך ישתלבו בלימודי התנ"ך בספרות ובאמנות. אלה יכללו פרקי עיון ודיון בזיקת חיי היצירה והתרבות העברית בהווה לתנ"ך, בזיקת הישראליים לאתרים התנ"כיים, ובמשמעות הממצאים הארכיאולוגיים מתקופת התנ"ך. פרקים יוקדשו ליצירות תנ"כיות כמקור השראה ליצירות בספרות העברית והיהודית בת ימינו, ליצירות באמנויות הפלסטיות ובאמנויות ההצגה - בתיאטרון, בקולנוע ובטלוויזיה. לימודי התנ"ך בספרות יכללו לימוד יצירות ספרות מדרש ואגדה, יצירות בספרות הפרשנית - הדתית והחילונית - ומחקרים המציעים השערות ביחס למקורות השונים של היצירות התנ"כיות. פרקים יוקדשו להשפעות התנ"ך על ספרויות העמים, ועל האמנויות בתרבויות המערב והמזרח - הציור, הפיסול, המוסיקה, התיאטרון והקולנוע.

הייחודי בגישה החילונית הומניסטית ללימוד יצירות הספרות בתנ"ך מבוטא בהערכה ובביקורת היצירות המצויות בתנ"ך - על תכניהן ומסריהן הדתיים והחילוניים, ההומניסטיים והאנטי הומניסטיים, ועל עידוד יצירה מקורית של הלומדים בהשראת יצירות תנ"כיות.

גישה ייחודית ללימודי האמנויות והספרות ביהדות

לימודי יצירות אמנות וספרות יהודית, ותפקידים שמילאו ביהדות כתרבות בעידנים השונים, יעזרו ללומד להתוודע לעושר היצירה האמנותית והספרותית היהודית בכל דור. בצד יצירות ספרות המקודשות במסורת הדתית יילמד מבחר יצירות ספרות יהודית – דתית וחילונית – בכל השפות, בנוסף לעברית, בהן יצרו יהודים בכל עידן. כגון: יצירות שירת אהבה יהודית (הומוסקסואלית והטרוסקסואלית), שירה חילונית בערבית של משוררים יהודים דתיים בימי הביניים וברנסנס, מחזות וסיפורת יהודית בארמית, יוונית, גרמנית, אנגלית, רוסית ובשפות יהודיות כאידיש ולדינו.

הלומד יתוודע ליצירות הפיסול ביהדות העידן המקראי, לאמנויות המוזאיקה והפרסקות בבתי כנסת בעידן ההלניסטי, לאמנויות הציור ביהדות ימי הביניים והרנסנס, ולהשתלבות האמנים היהודים ביצירה האירופית, האמריקנית, ובאמנות הישראלית החדשה.

"יצירות יהודיות" ניכרות בכך שהיהודיות של יוצרן השפיעה עליו ועל יצירתו, כשם שיצירות צרפתיות או איטלקיות או הולנדיות הן יצירות שיוצריהן הושפעו מסביבתן התרבותית הלאומית. לרבות מהיצירות האמנותיות – בייחוד באמנות הפלסטית – יש לאומיות כפולה או משולשת – כיצירות שגל ומודיליאני, פיקסו או בן שאן.

לימודי הספרות והאמנות היהודית ישתלבו בלימודי יצירות יהודיות באמנויות ההצגה: התיאטרון, הקולנוע והטלוויזיה. יצירות דרמה יהודית המיועדות להצגה מצויות בידינו החל מתקופת הרנסנס. החל מהמאה ה־19 הואצה התפתחותם במרכזי אמנויות ההצגה הגדולים באירופה, באמריקה ובישראל. אלפי יצירות ספרות המיועדות להצגה (מחזות, תסריטים, מחזות רדיו) ויצירות באמנויות ההצגה מייצגות חיים ויוצרים יהודיים והן מאוצרות הטקסטים העשירים ביותר ללימוד תרבותו של העם היהודי.

גישה חילונית הומניסטית ללימודי הלכה וחוקים ביהדות

הדת היהודית מאופיינת לא בעיקרי אמונה מוצהרים או משותפים אלא במצוות הלכה שעל יהודים דתיים למלאן. מכאן החשיבות, גם ליהודים חופשיים מדת ההלכה, להכיר מבחר ממצוות ההלכה, מקורן, התפתחותן, השוני ביניהן והשפעתן.

בלימודי היהדות כתרבות פלורליסטית יושם הדגש על התוודעות לחוקים ולהלכות המשפיעים על חיי יהודים בימינו ועל ההתפתחות והתמורות שחלו בהלכה ובחוקים ביהדות במשך הדורות. הלימודים יסקרו ויעמיקו במבחר מחוקי היסוד של המדינה היהודית, בחוקים ובהלכות המקובלים בה כחוקי מדינה, בהלכות ובשינויים בהלכות, במצוות ובתפילות המקובלות על זרמי הרוב ביהדות הדתית העולמית – הרפורמים, הקונסרבטיבים, האורתודוכסים, הרקונסטרוקציוניסטים.

תוך התחקות אחר שורשי ההלכות והחוקים בימינו יתוודעו הלומדים להתפתחות ההלכה למן אוספי החוקים והמצוות בתנ"ך (אשר רבים מהם מנוגדים אלה לאלה) דרך הדיונים ופסיקות הרוב בהלכה שבתלמוד, נסיונות קיבועם במשנה תורה ובשולחן ערוך וגרסאות הפירושים שניתנו להם ועד ההתנגדות לעצם הקיבוע של ההלכה בקרב היהדות הדתית.

פרקים יוקדשו למקומה של ההלכה בחיים המודרניים ובמדינה הדמוקרטית, לניגודים ולהתנגשויות בין הלכות ופסקי הלכה לבין חוקים ועיקרי הדמוקרטיה, ולהשפעתם על חיי אזרחי ישראל ועל היחסים בין יהדות ישראל ליהדות התפוצה.

גישה ייחודית ללימודי מעמד האשה ביהדות

כיון שקיפוח זכויות השוויון של המחצית הנשית של העם והאנושות היא הבעיה החברתית והמוסרית הגדולה והחמורה ביותר מכל הבעיות עמן אנו מתמודדדים, יש להקדיש גם בלימודי היהדות פרקים נרחבים ללימוד מעמד האשה ביהדות, תוך השוואתו למעמדה בעמים אחרים.

דיון בשוויון הזכויות לכל בני האדם לעומת חוסר שוויון הזכויות של נשים וגברים בעם היהודי, יחשוף את ממדי הבעיה. הלימוד ייעשה תוך השוואה

בין החוקים המבטיחים שוויון זכויות לנשים, לבין המציאות הכלכלית, המשפחתית, החברתית והפוליטית שבה מקופחות זכויותיהן של הנשים ביהדות ובמדינה היהודית.

פרקים מיוחדים יוקדשו לקיפוח הנשים לפי חוקי ההלכה ומנהגי המסורת היהודית הדתית. הלימוד יתחקה אחרי שורשי החוקים וההלכות שבדת היהודית, על הרפורמה שהתחוללה בהם ברוב היהדות הדתית במאה ה־20, תוך השוואה בין קיפוח הנשים בחברה היהודית לבין הקיפוח שהיה נהוג בחברה ובחוקי העמים במזרח התיכון הקדום בו החלה היהדות להתפתח.

פרקים יוקדשו ללימוד יצירות ספרות והגות המצדיקות ומתקיפות את קיפוח הנשים והשפלתן במורשת היהדות כגון: יצירות המעידות על התפתחות מושג החטא הקדמון של האשה, שאין לו זכר בתנ"ך ואשר התפתח בהשפעת גישות נוצריות מאוחרות. פרקים יוקדשו לספרות הלוחמת למען שוויון זכויות האשה ביהדות ימינו וביהדויות העבר. עיון ודיון במחזות ובסרטי קולנוע וטלוויזיה, הנותנים ביטוי לבעיה, יעשירו את לימודי נושא בינתחומי זה הנוגע לאחת הבעיות המרכזיות בחיינו.

גישה חילונית והומניסטית ללימוד מהפך בית הכנסת והקהילה

לימודי תולדות הקהילה היהודית, התפתחותה, התפרקותה עם האמנסיפציה, והנסיונות לשיקומה בימינו, יתקשרו ללימוד היוולדותה של קהילת התרבות ביהדות בזכות המהפך הדתי והחברתי שהיה כרוך בייסוד בית הכנסת ובהחליפו את מקום בית המקדש.

רפורמה בסיסית עוברת על בתי הכנסת ברוב היהדות הדתית בימינו – בתנועותיה הרפורמיות והקונסרבטיביות. התוודעות לרפורמה זו תחשוף את השינויים המהירים המתחוללים ביהדות הדתית בהווה – כגון: ביטול עזרת הנשים, מינוי רבנים וחזנים מקרב הנשים, שינוי בתפקידי בית הכנסת והפיכתו מחדש למרכז קהילתי, עימות בתי הכנסת של זרמי הרוב ביהדות הדתית עם בתי הכנסת של זרמי המיעוט האורתודוכסיים.

התחקות אחרי תולדות בית הכנסת בשנותיו הראשונות תגלה את הניגודים המהותיים בין בית הכנסת לבין בית המקדש: לא בית אלוהים אלא בית

הקהילה, לא מקום קרבנות אלא בית חינוך ותפילה. בית הכנסת לא שייך למימסד דתי מרכזי אלא לקהילה עצמאית הממנת אותו, ממנה את הרב ומפטרת אותו.

בית הכנסת היה למהפכה בסיסית בתולדות כל התרבויות המערביות. ביהדות, בנצרות ובאסלאם הוא החליף את בית המקדש ואת פולחני הקרבנות. בכל הדתות הוא זירז את הקמתן ופיתוחן של קהילות תרבות וחינוך אשר באו במקום קהילות משפחה ושבט, ובכולן התפתחה תרבות התפילה וספרות התפילה, וטקסים ייחודיים לבתי כנסת אשר גרסאות ייחודיות שלהם הופיעו והתפתחו בכנסיות ובמסגדים.

ביהדות מילא בית הכנסת תפקידים מרכזיים בדצנטרליזציה של הדת, בעידוד ריבוי הזרמים והכיתות, נוסחי התפילה והחגים, התרבויות העדתיות העצמאיות והשונות זו מזו.

הנסיונות לשיקום הקהילות בימינו מתמקדים בנסיונות להקימן על יסוד תחליפי בית הכנסת – כגון מרכזי קהילה הפועלים כמרכזי תרבות וחינוך יהודי, או על ידי הקמת בתי כנסת חילוניים, כמו 35 בתי הכנסת החילוניים הפועלים בימינו בארה"ב.

ייחוד לימודי תופעת המשיחיות, המיסטיקה והמגיה ביהדות

תופעת המשיחיות בימינו ובעידני העבר תילמד תוך עיון ודיון בניגוד בין הציונות החילונית, המחוללת תפנית בהיסטוריה היהודית, לבין התנועות המשיחיות הדתיות אשר לחמו בה בעבר ומסכנות את הגשמתה בהווה. יילמדו הדומה והשונה בין רעיונות המשיחיות הלאומית של תנועת שבתאי צבי, בין רעיונות המשיחיות ביהדות האורתודוכסית, ובין "המשיחיות החילונית" של הציונות בימינו. יילמדו גם תרומת חזון הנביאים למשיחיות ותרומת השבתאות להתפתחות מושג הלאומיות היהודית.

לימוד של יצירות המיסטיקה היהודית ותולדותיה מנקודות המבט של המחקר והביקורת הרציונליסטית בת ימינו, מפנה את הלומד אל מבחר מיצירות הספרות וההגות המיסטית אשר תרמו לעושרה של התרבות היהודית וליצירות אשר התנגדו למסרים ולתפישת העולם שהושפעה מהמיסטיקה.

התוודעות לספרות המיסטיקה ותרומתה ליצירות המיתולוגיה היהודית הקבלית תסייע להכרת התפתחות הדת היהודית בעידן ההלניסטי ובימי הביניים, המצאת העולם הבא, החיים שלאחר המוות והישויות האלוהיות הרבות שנוספו על יהוה התנ"כי. התוודעות לכל אלה תסייע להבנת תנועות מיסטיות ו"ספיריטואליסטיות" ביהדות ימינו - זיקתן לתנועות המיסטיות בתולדות היהדות והניגוד ביניהן לבין הגישות הרציונליסטיות לחיים וליהדות.

התוודעות לאמונות אתאיסטיות, אגנוסטיות ופנתאיסטיות ביהדות

לימודי היהדות כתרבות יכללו את לימודי האמונות האתאיסטיות והאמונות הדתיות הפועלות ביהדות ימינו תוך התחקות אחר שורשיהן והתפתחותן בעידני העבר.

לימוד אמונות של אתאיסטים רציונליסטיים והשפעתם ההולכת וגוברת על חיי התרבות של העם היהודי, יכלול התוודעות לאמונות הומניסטיות באדם כיוצר האלוהים, התרבות, הדתות והערכים המוסריים, תוך בחתירה להומניזציה של בני האדם ולהטבת איכות חייהם במיגוון אמצעים, כולל המחקר המדעי, שהוא הדרך לגילוי חוקי טבע והבסיס לטכנולוגיות הפועלות בו לשיפור חיי המין האנושי.

העמדת האדם במרכז תוך התעלמות או הכחשת תפקידו של האלוהים בחיים האנושיים ובטבע הוא המאפיין המשותף של רוב היצירות היהודיות במאה ה־20.

האמונות האתאיסטיות למיניהן אפשרו מחקר ומעקב אחר התפתחות ועיצוב האלוהים השונים ביהדות ובתרבויות העמים. למן ישות אלוהית בדמותו ובצלמו של האדם ועד מושג מופשט כ"הוויה מהווה" אצל משה, כמושג שאין להשיגו ואין לייחס לו תכונות כאצל הרמב"ם, או כאלוהות הזהה עם הטבע ואינה מהווה ישות עצמאית כאצל שפינוזה.

תפישת האלוהים כגיבור ספרותי, המעוצב על ידי יוצריו והפועל ביצירה ובתודעת קולטיה כחי וקיים ומשפיע, משותפת להוגים אתאיסטים ודתיים רבים, הרואים ביצירות התנ"כיות (כמו הרמב"ם) יצירות אלגוריות שאינן מתארות את מהות האלוהים אלא את תפישתו על ידי יוצרי התנ"ך. הגישה

אל אלוהים כגיבור ספרותי, אחד הגיבורים הספרותיים שעוצבו על ידי יוצרי התנ"ך, מתיישבת עם הגישה אל יצירות הספרות בתנ"ך כיצירות המייצגות מציאות רוחנית וחברתית, אך לא כיצירות המתארות התרחשויות היסטוריות אשר ניתן להוכיח כי התרחשו כך במציאות.

ביבליוגרפיה

אלון ארי, **עלמא די**, שדמות, 1990

אליאור רחל, **חירות על הלוחות-המחשבה החסידית ומקורותיה המיסטיים**, הוצאת משרד הביטחון, סדרת האוניברסיטה המשודרת, 2002

אמית יאירה, **ספר שופטים - אמנות העריכה**, מוסד ביאליק, 1992

אמית יאירה, **היסטוריה ואידיאולוגיה במקרא**, משרד הבטחון/אוניברסיטה משודרת, 1988

בובר מרטין, **נתיבות באוטופיה**, עם עובד, 1983

בובר מרטין, **תעודה ויעוד**, הספריה הציונית, תשכ"א

ברדיצ'בסקי מ.י, **על הקשר בין אתיקה ואסתטיקה**, הקבוץ המאוחד/ספרית פועלים, 1986

ברינקר מנחם, **עד הסימטה הטבריינית - סיפור ומחשבה ביצירת ברנר**, עם עובד, 1990

ברנביא אלי (עורך), **אטלס תולדות ישראל**, משכל, 1999

גוברין נורית, **מאורע ברנר, המאבק על חופש הביטוי**, יד בן־צבי, תשמ"ה

גירץ קליפורד, **פרשנות של תרבויות**, כתר, 1990

דובנוב שמעון, **מכתבים על היהדות הישנה והחדשה**, דביר, תרצ"ז

הופמן יאיר, **שלמות פגומה**, מוסד ביאליק/אוניברסיטת תל-אביב, 1995

הרצל תיאודור, **אלטנוילנד**, בבל, 1997

טל אוריאל, **מיתוס ותבונה ביהדות ימינו**, ספרית פועלים, 1987

יהושע א.ב, **בזכות הנורמליות**, שוקן, 1980

יצחקי ידידיה, **בראש גלוי**, אוניברסיטת חיפה/זמורה-ביתן, 2000

ירון קלמן ומנדס־פלור פול, **מרטין בובר במבחן הזמן**, מאגנס, 1992

כהן חיים, **זכויות אדם במקרא ובתלמוד**, משרד הבטחון/אוניברסיטה משודרת, 1988

כהנוב עזר, **זהות לאומית לעומת זהות דתית ביהדות הספרדית**, המכללה האקדמית "אחוה" ו"יהדות חופשית", 2002

כץ יעקב, **היציאה מהגטו**, עם עובד, 1985

כץ יעקב, **מסורת ומשבר**, מוסד ביאליק, תשמ"ה
מלכין יעקב, **במה מאמינים יהודים חילונים**, ספרית פועלים, 2000
מנדס־פלור פול, **חכמת ישראל**, מרכז זלמן שזר, 1979
פיינר שמואל, **מהפכת הנאורות–תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־18**, מרכז זלמן שזר, תשס"ב
צוקר דדי (עורך), **אנו היהודים החילונים – מהי זהות יהודית חילונית?**, ידיעות אחרונות, 1999
ציפרשטין סטיבן, **נביא חמקמק, אחד־העם ומקורות הציונות**, עם עובד, ספרית אפקים, 1993
קויפמן יחזקאל, **גולה ונכר**, דביר, תשי"ד–תשכ"א
קנוהל ישראל, **ריבוי פנים באמנות הייחוד – זרמים ותפיסות ביהדות בעת העתיקה**, משרד הבטחון/אוניברסיטה משודרת, 1987
קפלן מרדכי, **דת הלאומיות המוסרית, תרומת ישראל לשלום העולם**, מסדה, 1975
רוטנשטרייך נתן, **תרבות והומניזם**, מאגנס, תשכ"ד
רוטנשטרייך נתן, **המחשבה היהודית בעת החדשה**, עם עובד, 1987
רות ססיל ונרקיס, בצלאל, **תולדות האמנות היהודית**, מסדה, 1996
רש יהושע (עורך), **כזה ראה וחדש – היהודי החפשי ומורשתו**, ספרית פועלים, 1986
שאנן אביגדור (עורך), **אותו האיש – יהודים מספרים על ישו**, ידיעות אחרונות, 2001
שבייד אליעזר, **לקראת תרבות יהודית מודרנית**, עם עובד, 1995
שבייד אליעזר, **תולדות ההגות היהודית בזמן החדש**, כתר/הקבוץ המאוחד, תשל"ח
שלום גרשום, **דברים בגו**, עם עובד, 1975

"אלוהים?"... – אסופת מאמרים בגליון של "יהדות חופשית" בין המחברים: יצחק אורפז, ארי אלון, רחל אליאור, יאירה אמית, אברהם בורג, אלי ברנביא, ראובן גרבר, ציונה גרוסמרק, יוסף דן, אלוף הראבן, שולמית הראבן, אברהם וולפנזון, ידידיה יצחקי, בנימין כהן, חיים כהן, יעקב כהן, ירון לונדון, יעקב מלכין, צופיה מלר, עמוס עוז.

מאמרים:

ברדיצ'בסקי מ.י, "על אם הדרך"/"סיני וגריזים"/"להערצת החסידות", בתוך: כתבים, דביר, תש"ך
ברנר יוסף חיים, בעתונות ובספרות - "הגורם ל'מאורע ברנר'"/"לבירור הענין"/ "להערכת עצמנו בשלושת הכרכים" (בעקבות מנדלי מוכר ספרים), כתבים, הקבוץ המאוחד וספרית פועלים, תשמ"ה
יציב גדי, "חילוניות יהודית", הלקסיקון למדעי החברה, המכללה למנהל
מלכין יעקב, **הומניזם ולאומיות, חוברת הרצאה**, הוצאת יהדות חופשית
שמרוק חונא, "ספרות יידית", **האנציקלופדיה העברית**, כרך י"ט

מאמרים בכתב העת "יהדות חופשית": כרכים 1995-2003, 1-4

אלוני שולמית, (ראיון), **אני ויהדותי**, גליון 19
אריאלי יהושע, **היות יהודי חילוני בישראל, 'תחילה'**, גליון 5
באואר יהודה, **אמונה ומיסטיקה**, גליון 2
באואר יהודה, **היכן היה אלוהים בשואה?**, גליון 23
באואר יהודה, **חיוניות האופציה החילונית ליהדות אמריקה**, גליון 5
באר חיים, **האם אלוהים נותר אילם?**, גליון 26
בן גוריון אריה, **אני מאמין של היהודי החילוני**, גליון 5
וולפנזון אברהם, **המשיחיות הדתית והחילונית**, גליון 4
וילר גרשון, **המאבק בין תרבות חילונית למסורת דתית**, גליון 4
יגיל גדי, **השיטה המדעית והשיטה הדתית - ניגוד או השלמה?**, גליון 13
יהושע א.ב., **המהפכה הציונית היש לה המשך?**, גליון 26
יהושע א.ב., **זהות ישראלית בעידן השלום**, גליון 4
יזהר ס., **עוז להיות יהודי חילוני**, גליון 20
יזהר ס., **האי רציונלי הולך אתנו כל הזמן**, גליון 20
יצחקי ידידיה, **זאב ז'בוטינסקי**, גליון 25
יצחקי רינה, **צא ולמד - תכניות לימודים ליהדות כתרבות**, גליון 22
כהן חיים, **שחרור האמנות מכבלי ההלכה**, גליון 6

כהן חיים, **מי הוא יהודי**, גליון 4 וגליון 26
כשר אסא; צבן, יאיר; ליבמן, ישעיהו; פירון, ש, **רב שיח, יהדות ודמוקרטיה - תואם או ניגוד?**, גליון 13
מלכין יעקב, **הכמיהה לרוחניות בקרב חילוניים**, גליון 23
מלכין יעקב, **בית המקדש, עבר זמנו משבטל קרבנו**, גליון 23
מלכין יעקב, **פרומתאוס וחוה - סמלי ההומניזם וחטאו הקדמון של אלוהים**, גליון 14
מלכין יעקב, **ראשית ההפרדה בין זהות לאומית לדתית ביהדות התנ"ך**, גליון 25
מלר צופיה, **היחס לחילונים בספורי האבות**, גליון 19
מלר צופיה, **הנביא ירמיהו בין מינוי לשליחות**, גליון 22
עוז עמוס, **עגלה מלאה ועגלה ריקה**, גליון 11
עינם שניאור, **שלושה מעגלי זהות: יהודי הומניסטי ציוני**, גליון 4
פוזן פליקס, **החילוניות ביהדות - הגדול והזנוח בנושאי המחקר וההוראה**, גליון 22
פוזן פליקס, **ייחוד החילוניות כזרם ביהדות**, גליון 16
פוזן פליקס, **החילוניות - הגדול והזנוח בנושאי המחקר וההוראה**, גליון 22
צבן יאיר, **התרבות העברית החדשה - תשתית הזהות היהודית החילונית**, גליון 1
קליינברג אביעד, **על מוסר חילוני ותרבות יהודית**, גליון 26
שבייד אליעזר, **שפינוזה והזהות היהודית הלאומית**, גליון 25
שבייד אליעזר, **זהות יהודית הומניסטית**, גליון 4

Israel Abrams, **Jewish Life In The Middle Ages**, Meridian Books, 1958
Gedayah Alon, **The Jews In Their Land In The Talmudic Age**, Harvard University Press, 1984
Robert Alter; Frank Kermode, (Eds), **The Literary Guide To The Bible**, Harvard, Cambridge, University Press, 1986
Robert Alter, **The World Of Bible As Literature**, Basic Books, 1991
Robert Alter, **The Art Of The Biblical Narrative**, Basic Books, 1981
Erich Auerbuch, **Mimesis**, Princeton University Press, 1953

Salo W. Baron, **The Social And Religious History Of The Jews**, Columbia University Press, 1969

David Biale, (Ed.), **The Cultures Of The Jews**, Shocken Books, 2002

Harold Bloom, David Rosenberg, **The Book Of J.**, Grove, Widenfeld, 1990

Martin Buber, **On The Bible**, Introduction, Harold Bloom, Shocken Books, 1982

Arthur R.Cohen; Paul Mendes Flohr, (Ed), **Contemporary Jewish Religious Thought**, The Free Press Macmillan Publishers, 1987

Louis H. Feldman, **Jews And Gentiles In The Ancient World,** Princeton University Press, 1993

Louis Finkelstein (Ed.), **The Jews - Their Religion And Culture,** Shocken Books, 1971

Harold Fisch, **Poetry With A Purpose - Biblical Poetics And Interpretation**, Indiana University Press, 1988

J. P. Fokkelman, **Narrative Art And Poetry In The Books Of Samuel**, Wang, 1986

Richard Elliot Friedman, **The Hidden Face Of God**, Harper San Francisco, 1995

Erwin Goodenough, **Jewish Symbols In The Greco-Roman Period** (Abridged By Jacob Neusner), Princeton University Press, 1988

Robert Gordis, **Koheleth, The Man And His World**, Shocken, 1968

Erich S Gruen, Diaspora, **Jews Amongst Greeks And Romans,** Harvard University Press, 2002

Herman Gunkel, **The Legends Of Genesis**, Shocken Books, 1964 (First Published: 1901)

Arthur Herzberg, **The French Enlightenment And The Jews,** Columbia University Press, 1968

Dan Jacobson, **The Story Of Stories**, Secker and Warburg, 1982

Harold M. Kallen, **The Book Of Job As A Greek Tragedy**, Hill And Wang, 1959

Mordechai Kaplan, **Judaism As Civilization**, The Jewish Publication Society Of America, 1981

Renee Kogel, Zeev Katz, (Ed.), **Judaism In A Secular Age - An Anthology Of Secular Humanistic Jewish Thought**, Milan Press, 1995

James I. Kugel, **The Ideas Of Biblical Poetry**, Yale University Press, 1981

Saul Lieberman, **Hellenism In Jewish Palestine**, The Jewish Theological Seminary Of America, 1950

Raphael Mahler, **The History Of Modern Jewry**, Shocken Books, 1971

Yaakov Malkin, **What Do Secular Jews Believe**, Milan Press, 1994

Yaakov Malkin, (Ed.), **Free Judaism And Religion In Israel - An Anthlogy Of Contemporary Secular Jewish Israeli Thought**, Milan Press, 1996

Yudel Mark, **The Yiddish Language - Its Cultural Impact,** American Jewish Historical Quarterly, 1969

Paul R. Mendes Flohr, Yehuda Reinharz, **Jews In The Modern Age - A Documentary History**, Oxford University Press, 1980

Raphael Patai, **The Jewish Mind**, Charles Scribner's Sons, 1977

Raphael Patai, **Israel Between East And West**, Jewish Publication Society, 1953

Raphael Patai, **The Hebrew Goddess**, Wayne State University Press, 1978

Raphael Patai, **Sex And Family In The Bible And The Middle East**, Doubleday, 1959

David Rosenberg, (Ed.), **Congregation - Contemporary Writers Read The Jewish Bible**, Including: Bashevis Singer, Harold Bloom, Leon Wieseltier, Mordecai Richler, Robert Pinsky, Elie Wiesel, Leslie Fiedler, Cynthia Ozick, Anne Roiphe Harcourt Brace Jovanovich, 1987

Samuel Samnel, **The Enjoyment Of Scriptures**, Oxford University Press, 1974

Nahum M. Sarna, **On The Book Of Psalms**, Shocken Books, 1995

Nahum M. Sarna, **Understanding Genesis**, Shocken Books, 1970

Nahum M. Sarna, **Exploring Exodus - The Heritage Of Biblical Israel**, Shocken Books, 1987

Hayim Schauss, **The Jewish Festivals - History And Observance,** Shocken Books, 1938

Gershom Scholem, **Major Trends In Jewish Mysticism**, Shocken Books, 1961

Meir Sternberg, **The Poetics Of Biblical Narrative**, Indiana University Press, 1985

Victor Tchericover, **Hellenistic Civilization And The Jews,** Atheneum, 1970

Michael Walzer, **Exodus And Revolution**, Basic Books, 1984

Sherwin T Wine, **Judaism Beyond God**, Milan Press, 1970

Gabriel Yossipovici, **The Book Of God**, Yale University Press, 1988

יהדות ללא אל | יהדות כתרבות, תנ"ך כספרות

הגישה החילונית בספר זה רואה את היהדות כתרבות ומציגה את האלוהים כגיבור ספרותי. גישה זו רואה בתנ"ך את היסוד המשותף לכל ה"יהדויות" שביהדות, לכל מגווני התרבויות העדתיות ולכל הזרמים, הדתיים, ההגותיים, החופשיים והחילוניים, שהתפתחו בהיסטוריה ושבמסגרתן חיים יהודים בישראל ובתפוצות.

הספר מצביע על הפלורליזם אשר שרר ביהדות כמאפיין את תרבותו של העם היהודי בכל עידני תולדותיו. זוהי תרבות המיוצגת במכלול של יצירות אמנות וספרות, הגות ואורחות חיים, טקסי חג דתיים וחילוניים, ריטואלים וכללי התנהגות.

השיח החילוני ההומניסטי המוצע כאן, שיח הדן ביהדות כתרבותו של העם היהודי, כולל הגדרה מחודשת של מושגי מפתח, כגון: יהדות, חילוניות, דת, הומניזם והומניזציה. הספר מצביע על הדרך לחינוך להפנמת ערכים מוסריים וכלל-אנושיים, לא על ידי הסתגרות וייחוד בדלני, אלא אימוץ ערכים אוניברסליים ופתיחות לתרבויות העולם–וזאת במסגרת התרבות הלאומית היהודית.

חלקו השני של הספר דן בספרות התנ"כית מנקודת המבט של ביקורת התרבות. הספרות מייצגת ומשפיעה כאחת. כמו כל ספרות יפה בעולם, מהווה גם ספרות התנ"ך עדות היסטורית למציאות חברתית, רוחנית ותרבותית של גיבוריה ויוצריה בעידן שבו נוצרה ספרות זו. אך ספרות זו מילאה גם תפקיד פעיל ומכונן בהיסטוריה של מגוון התרבויות של העם היהודי, ובייחוד בהתחדשותה של התרבות העברית בישראל במאה ועשרים השנים האחרונות.

פרופ' יעקב מלכין (אוניברסיטת תל אביב) מרצה לאסתטיקה ולרטוריקה של הספרות והקולנוע

באוניברסיטת תל אביב (1969-1994), מייסד ומנהל אקדמי של "מית"ר - המכללה ליהדות כתרבות" מ-1994 ועורך כתב העת יהדות חופשית. פרופ' מלכין שימש כמנהל הרפרטואר בתאטרון "הבימה", היה מייסדם ומנהלם של מרכזי הקהילה בחיפה "בית רוטשילד" ו"בית הגפן–המרכז הערבי-יהודי", ועורך הירחון חינוך מבוגרים. בין ספריו: במה מאמינים יהודים חילוניים (ספרית פועלים, 2000), ההרצאה, הדיון והשכנוע (מסדה, 1994), ונקב"ן: רומן קולנועי מסדה, 1993), ספרות התסריט - ז'אנר חדש בספרות העולם (הקבוץ המאוחד, 1985), איכות החיים ותחיית הקהילה (מסדה, 1976), אמנות כאהבה - מסה באסתטיקה (מסדה, 1975), שיר השירים ויונה ג'ונס, מחזות תנ"כיים ("חיפה" , 1966).

ספריית היהדות החילונית

סדרת הספרים בהוצאת "כתר" ו"יהדות חופשית" דנה, מנקודת מבטם של סופרים והוגים חילוניים, בתולדות היהדות כתרבות לדורותיה. הסידרה שמה דגש על התרבות היהודית החילונית שהתפתחה בעידן המודרני, ועל התמורות שחוללה בתפיסת היהדות במהלך מאתיים וחמישים השנים האחרונות. בהכנה: הגות יהודים חילוניים במחשבת ישראל; אמנות ביהדות - 3,000 השנים הראשונות; אלוהים? תפיסות של חילוניים את מושג האלוהות; אמונה, ערכים ורוחניות של יהודים חילוניים ועוד.

מחיר מומלץ: 84 ש"ח

דאנאקוד: 10-539424

כתר